

Uredil: Dušan Nečak

**Avstrija. Jugoslavija. Slovenija.
Slovenska narodna identiteta
skozi čas.**

1948

chismus

ndischenn Sprach/
fürgen Auflegung
iß. Item die Litau
n predigt vom rech
ben/gestellt/durch

is cognita esset nostra sententia. Non enim (ve
rum vegetur animus errore: & incertis rebus de
mus vnq̄ quod sequamur. Quid enim est, per d
gnitione optabilius? quid præstantius? quid Med
dignius? quã qui expetunt & adsequuntur, tunde
cendi sunt: nec quicq̄ est aliud, quod Medicum a
mendet, quàm ipsa anatome. Cuius studium qui

MDXXII
P

**Avstrija. Jugoslavija. Slovenija.
Slovenska narodna identiteta
skozi čas**

Lipica, 29. maj - 1. junij 1996

**Österreich. Jugoslawien. Slowenien.
Die slowenische nationale Identität
im Wandel**

Lipica, 29. Mai - 1. Juni 1996

Zbornik

**AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA.
SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA SKOZI ČAS**

<i>Izdal in založil:</i>	Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
<i>Urednik:</i>	Dušan Nečak
<i>Prevod:</i>	Igor Grdina, Vesna Kalčič
<i>Oblikovanje naslovnice:</i>	Metka Žirovnik
<i>Računalniški prelom:</i>	Uroš Čuden, Medit d.o.o.
<i>Tisk:</i>	Profima d.o.o.
<i>Naklada:</i>	500 izvodov
<i>Finančno sta tisk podprla:</i>	Ministrstvo za znanost in tehnologijo Znanstveni inštitut Filozofske fakultete

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

323.1(497.4)(091)
159.922.4(=163.6)

AVSTRIJA. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta
skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj - 1. junij 1996 / [urednik
Dušan Nečak ; prevod Igor Grdina, Vesna Kalčič]. - [Ljubljana] :
Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997

ISBN 961-6200-27-5
1. Nečak, Dušan
65752320

Na podlagi mnenja Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415 - 267/97 z dne 19. 2. 1997 šteje knjiga med proizvode, od katerih se plačuje 5% davek od prometa proizvodov (Ur. list RS, št. 18/90, 33/90, 9/91, 20/91, 33/91).

KAZALO

UVOD

Dušan NEČAK	7
SPOZNANJA RAZISKOVALNEGA PROJEKTA AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA. SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA V ČASU.	
Milan KUČAN , predsednik Republike Slovenije	11
NAGOVOR UDELEŽENCEM ZNANSTVENE DELAVNICE AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA. SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA SKOZI ČAS	
Gerhard WAGNER , avstrijski veleposlanik v Republiki Sloveniji	13
OTVORITVENI GOVOR	
Peter ŠTIH , Predstojnik oddelka za zgodovino	15
POZDRAVNI GOVOR	

RAZPRAVE

Dušan NEČAK	19
AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA. SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA SKOZI ČAS	
Arnold SUPPAN	25
NAJNOVEJŠA AVSTRIJSKA DELA O SLOVENSKI IDENTITETI	
Andreas MORITSCH	33
NARODNA IDENTITETA - NUJNOST ALI ANAHRONIZEM?	
Vasilij MELIK	41
PROBLEMI V RAZVOJU SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE (DO 1941)	
Janko PRUNK	53
RAZVOJ SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE V PRVI JUGOSLAVIJI	
Peter VODOPIVEC	62
NEKAJ OPOZORIL NA VZPOREDNICE IN RAZLIKE V NARODNEM OBLIKOVANJU SLOVENCEV IN BRETONCEV	
Janez CVIRN	74
DEŽELNA IN NARODNA ZAVEST NA (SPODNJEM) ŠTAJERSKEM	
Franc ROZMAN	85
SOCIALNA DEMOKRACIJA NA SLOVENSKEM IN NARODNO VPRAŠANJE	
Igor GRDINA	90
KONSTITUIRANJE SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE IN SLOVENSKA KNJIŽEVNOST (V TRIKOTNIKU AVSTRIJA - JUGOSLAVIJA - SLOVENIJA)	

Matjaž KMECL	111
REGIONALIZEM IN SLOVENSKA LITERATURA Z VIDIKA SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE	
Albina NEČAK LŪK	117
JEZIKOVNA IDENTITETA IN JEZIKOVNO NAČRTOVANJE PRI SLOVENCIH	
Frane JERMAN	133
SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA IN SLOVENSKA FILOZOFIJA	
Nace ŠUMI	141
SLOVENSKO IN NEMŠKO V UMETNOSTI NA SLOVENSKEM	
Katarina BEDINA	152
ZGODOVINSKA IZHODIŠČA IDENTITETE SLOVENSKEGA GLASBENEGA DELA	
Igor CVETKO	168
LJUDSKA GLASBA IN SLOVENSKA IDENTITETA	
Janek MUSEK	174
PSIHOLOŠKE PRVINE NARODNE IDENTITETE IN ANALIZA SLOVENSKE SAMOPODOBE	
Metka FUJS	204
OBLIKOVANJE NARODNE IDENTITETE PRI PREKMURSKIH IN PORABSKIH SLOVENCIH	
Avguštin MALLE	218
NARODNA IDENTITETA PRI KOROŠKIH SLOVENCIH V 19. STOLETJU	
Feliks J. BISTER	228
BITI SLOVENEK V AVSTRJI	
Jože PIRJEVEC	235
VPLIV SLOVENSKO-ITALIJANSKIH ODNOSOV NA IDENTITETO SLOVENCEV V ITALIJI	
Boris M. GOMBAČ	241
RAŠT IN RAZVOJ DVEH NACIONALNIH IDENTITET V VEČNARODNOSTNEM TRSTU (1848-1975)	
Božidar JEZERNIK	249
VERSKA PRIPADNOST IN NARODNA IDENTITETA V EKSTREMNIH RAZMERAH	

UVOD

Dušan NEČAK

SPOZNANJA RAZISKOVALNEGA PROJEKTA AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA. SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA V ČASU.

Raziskovalni projekt, ki smo ga v okviru širšega projekta "Grenzloses Österreich" prijavili pri Zveznemu ministrstvu za znanost in raziskovanje Republike Avstrije leta 1994, je imel dve temeljni izhodišči:

1. želeli smo interdisciplinarno obdelati problematiko slovenske narodne identitete, njenega oblikovanja, razvoja in utrjevanja v času različnih držav, v katerih so živeli Slovenci.
2. želeli smo naslovno problematiko obdelati diahrono, sinhrono in primerjalno, ter vsaj poskusiti odgovoriti na vprašanje o (ne)pomembnosti "narodnega" v današnjih časih regionalnih vseh drugih integracij v svetu.

Problematiko smo želeli obdelati kar se da celovito tako z vidika različnih znanstvenih pristopov humanističnih ved in z vidika etničnega ozemlja. Posebej je bil raziskan fenomen slovenske narodne zavesti v okvirih državnega slovenskega etničnega ozemlja in posebej pri slovenskih narodnih manjšinah v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. Tam je bil namreč razvoj slovenske narodne zavesti zaradi drugačnega narodno-političnega položaja Slovencev bistveno drugačen od razvoja pri matičnem narodu.

Največ dela na projektu je bilo naloženo osmim predstavnikom/nosilcem posameznih strok: red. prof. dr. Dušan Nečak, zgodovina - načrtovalec, koordinator in avtor, akademik, red. prof. dr. Vasilij Melik, zgodovina, red. prof. dr. Peter Vodopivec, zgodovina, red. prof. dr. Nace Šumi, umetnostna zgodovina, red. prof. dr. Janek Musek, psihologija, izrd. prof. dr. Albina Nečak Lük, jezikoslovje, doc. dr. Igor Grdina, literarna zgodovina in red. prof. dr. Katarina Bedina, muzikologija. Da bi mogli preveriti rezultate raziskovanja in jih dopolniti smo ob zaključku dela organizirali širše znanstveno srečanje.

V dneh med 29. majem in 1. junijem 1996 je bil v Lipici mednarodni znanstveni sestanek/ znanstvena delavnica na temo "Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas", ki sta ga s svojo prisotnostjo, govorom in sprejem počastila tudi predsednik Republike Slovenije Milan Kučan in veleposlanik Republike Avstrije v Slovenije dr. Gerhard Wagner. Njuna govora uvajata v znanstveni del zbornika.

Pri organizaciji so sodelovali Oddelek za zgodovino FF, Izpostava Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani, Znanstveni inštitut FF, avstrijsko Zvezno ministrstvo za znanost, raziskovanje in umetnost, Avstrijsko veleposlaništvo v Ljubljani ter Art Service GesmbH Research Management z Dunaja. Med sofinacerji tega znanstvenega srečanja pa je bilo tudi Ministrstvo za znanost

in tehnologijo Republike Slovenije.

Znanstvenemu srečanju je referate prispevalo 21 (ena in dvajset) znanstvenikov najvišje kakovostne ravni iz treh držav: Slovenije, Avstrije in Italije (po vrstnem redu nastopa): red. prof. dr. Dušan Nečak (FF), izrd. prof. dr. Arnold Suppan (zgodovina, direktor ÖOSI, Dunaj), akademik, red. prof. dr. Vasilij Melik (FF), red. prof. dr. Peter Vodopivec (FF), red. prof. dr. Nace Šumi (FF), red. prof. dr. Janek Musek (FF), prof. dr. Albina Nečak Lük (FF), doc. dr. Igor Grdina (FF), red. prof. dr. Katarina Bedina (FF), red. prof. dr. Matjaž Kmecl (FF, literarna zgodovina), prof. dr. Božidar Jezernik (FF, etnologija), red. prof. dr. Andreas Moritsch (Univerza v Celovcu, zgodovina), doc. dr. Janez Cvirn (FF, zgodovina), red. prof. dr. Franc Rozman (Pedagoška fakulteta Maribor, zgodovina), red. prof. dr. Janko Prunk (Fakulteta za družbene vede v Ljubljani, zgodovina), akademik, red. prof. dr. Jože Pirjevec (Univerza v Padovi, zgodovina), doc. dr. Boris Gombač (Narodni muzej Ljubljana/Znanstveno središče Koper, zgodovina), dr. Avguštin Malle (Slovenski znanstveni inštitut Celovec, zgodovina/žurnalistika) dr. Feliks J. Bister (Ljubljanska izpostava ÖOSI, zgodovina), Metka Fujs, prof. (Pokrajinski muzej Murska Sobota, zgodovina) in mag. Igor Cvetko (ZRC SAZU, etnomuzikologija).

Rezultati znanstvene delavnice so preseгли pričakovanja. V popolnosti smo uspeli zagotoviti interdisciplinarni pristop k obravnavani tematiki. O slovenski narodni identiteti se je govorilo z vidika več znanstvenih disciplin na enem mestu, kar se je zgodilo prvič na Slovenskem. V pričujoči zbornik pa smo poleg prispevkov iz nevadenih znanstvenih disciplin dodali še prispevek filozofa red. prof. dr. Franca Jermana (dekan FF). Razprava na znanstveni delavnici je namreč jasno pokazala, da bi bila naslovna tematika s stališča humanističnih ved nepopolno obdelana brez filozofskega vidika. Vsi prispevki sicer niso bili na enaki ravni, vsi pa so bili kvalitetni - obširna in živahna razprava pa je v mnogočem dopolnila referente. Žal zaradi finančnih težav razprave nismo mogli snemati in so zato dopolnila iz razprave vgrajena le v tiskane referate tega zbornika.

Znanstvenega spoznanja delavnice zaradi različnih pristopov sicer ni mogoče strniti v enovito ugotovitev, mogoče pa je zapisati nekatere povezovalne ugotovitve. Najprej dejstvo, da se je slovenska narodna identiteta glede na historično okolje in državne okvire spreminjala in diferencirala, da pa je bila vedno trdna in jasno izražena. Nastanek samostojne slovenske države pa je pomembnejši za slovensko samozavest kot za slovensko narodno identiteto. Najpomembnejšo vlogo pri oblikovanju in utrjevanju slovenske narodne identitete sta imela jezik in zgodovinska zavest. Še posebej zanimiva pa je bila ugotovitev, da se pri upodabljanju umetnosti težko s trdnostjo ugotovi kaj je "slovenskega", razen narodnosti oz. etnične pripadnosti umetnika. To pa naj bi po ugotovitvah dveh referentov ne veljalo za glasbeno umetnost, kjer naj bi bilo denimo mogoče ugotoviti celo "slovenski" način diriganja, kot je bilo povedano v razpravi.

Tako kot smo pričakovali teh ugotovitev ni mogoče posplošiti na vse slovensko etnično ozemlje. Ne samo da je boj Slovencev za ohranitev in utrjevanje narodne identitete, tam kjer živijo kot pripadniki narodnih manjšin potekal drugače od tistega, ki so ga bili Slovenci v mejah matične, četudi večino časa večnacionalne države, drugačen je bil tudi pri tistem delu Slovencev, ki so v času dvojne monarhije živeli v ogrskem in versko pluralnem (protestantizem) delu države.

Vlogo "advocatus diaboli", kot je sam zapisal, je med avtorji prispevkov v zbor-

niku "odigral" eden od avstrijskih sodelavcev, ki se je v referatu vprašal ali je narodna identiteta v današnjem času nujnost ali anahronizem in se v odgovoru bolj nagnil k drugemu delu sintagme. Zapisal je takole: "Na vprašanje ali je narodna identiteta nujnost ali anahronizem morem sklepno enostavno odgovoriti na ta način, da besedo "ali" nadomestim z besedo "in". V svojem času je bila narodna identiteta na poti k sekularizirani moderni družbi politična nujnost. Danes pa je narodna identiteta v svoji zahtevi po izključnosti, anahronizem." Njegov prispevek bo zagotovo izziv bralcem, tako kot je bil udeležencem znanstvene delavnice. Čeprav je bilo v razpravi zaznati tudi mnenje, da je narodna identiteta v modernem času evropskega regionalnega povezovanja prej anahronizem kot nuja, da je čas narodnih držav minil ter da je nacionalizem prinesel vsaj toliko slabega kot dobrega, je bilo vendarle jasno potrjena ugotovitev, da je pri Slovencih reševanje narodnega vprašanja še vedno v ospredju družbene pomembnosti. Jasno je bila tudi opredeljena in potrjena kontinuiteta utrjevanja slovenske narodne identitete, v kateri je imela vsaka država, v kateri so Slovenci živeli svojo vlogo, tako pozitivno kot negativno. Tudi drugi od štirih avstrijskih prispevkov, prispevki prof. Suppana (preostala dva sta namenjena manjšinski problematiki) je vreden posebne omembe, čeprav se navidez le ob robu sooča z naslovno problematiko - govori namreč o novejših avstrijskih znanstvenih delih o slovenski narodni identiteti. Na ta način smo dobili najaktualnejši bibliografski pregled o naslovni problematiki, s komentarjem.

Zgodovinarji so osvetlili utrjevanje in oblikovanje slovenske narodne zavesti od srede devetnajstega stoletja do danes - tudi evropsko primerjalno, oba literarna zgodovinarja pa sta dodala še specifično pomena literarnega ustvarjanja za slovensko narodno identiteto v istem času in še posebej problema regionalizma v slovenski literaturi. Jezikoslovni prispevek globinsko analizira vlogo in pomen jezika ter jezikovnega načrtovanja pri rasti narodne identitete. Prispevek psihologa nam daje primerjavo psiholoških prvin narodne identitete in analizo slovenske samopodobe z drugimi evropskimi in izvenevropskimi narodi. Oba muzikološkega prispevka pa sta izjemno zanimiva tudi zato, ker eden daje pregled zgodovinskih izhodišč identitete slovenskega glasbenega dela, drugi pa je osrediščen na etnomuzikologijo in osvetljuje ljudsko glasbo v korelaciji s slovensko narodno identiteto.

Posebno celoto tvorijo prispevki o narodni identiteti pri slovenskih narodnih manjšinah. Po dva o Slovencih v Avstriji in Italiji in eden o Slovencih na Madžarskem. Izpostaviti velja dejstvo, da je tudi tu prikazana tako sodobna "praksa" manjšinskega življenja, kot zgodovinska izkušnja in vpliv avstrijsko-, italijansko- in madžarsko-slovenskih odnosov na oblikovanje in utrjevanje slovenske narodne identitete.

Sklepno pa se zdi potrebno poudariti še enega od spoznanj, ki se je izkristaliziralo predvsem v razpravi na znanstveni delavnici v Lipici. Razpravo o njem s(m)o sprožili tisti, ki se intenzivno ukvarjamo z narodnimi vprašanji. Gre za vprašanje terminologije pri proučevanju narodnih vprašanj. Tako v pisnih prispevkih, še bolj pa v razpravi se je pokazala velika terminološka raznolikost in nenatančnost, lahko bi celo zapisali prevelika lahkotnost pri uporabi različnih terminov s področja raziskovanja narodnih vprašanj. Skratka določena terminološka zmeda na tem področju. To je bilo še posebej vidno ker so avtorji/razpravljavci prišli iz različnih jezikovnih okolij. Istovetenje, zamenjevanje in hkratna uporaba pojmov kot

so "narodno" in "nacionalno", "identiteta" in "zavest", "narod" in "nacija", "država" in "nacija", "etnično" in "narodno".... je bilo tako očitno, da povzroča težave pri znanstvenem sporazumevanju. Zato bi ne bilo odveč, če bi poglobljeno znanstveno pozornost v obliki posebnega raziskovalnega, mednarodnega projekta posvetili prav temi: "Pomen terminološke jasnosti pri proučevanju narodnih vprašanj".

Podrobnosti spoznanj so razvidne iz posameznih prispevkov.

Izkoriščam tudi to priložnost, da se zahvalim vsem, ki so prispevali, k uspešni in pravočasni realizaciji raziskovalnega projekta "Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas". Zahvala ne gre samo tistim, ki so ga finančno omogočili: Zvezno ministrstvo za znanost, raziskovanje in umetnost na Dunaju, Ministrstvo za znanost in tehnologijo v Ljubljani, Urad za Slovence po svetu in narodnosti v Sloveniji pri Ministrstvu za zunanje zadeve v Ljubljani, Zvezno ministrstvo za zunanje zadeve na Dunaju oz. Avstrijsko veleposlaništvo v Ljubljani in Art Service GesmbH ResearchManagement na Dunaju, temveč v prvi vrsti vsem avtorjem prispevkov in raziskovalnim sodelavcem. S sodelavkama Mileno Polanič in Majdo Čuden je bil tudi organizacijsko-tehnični del projekta in znanstvene delavnice odlično izveden. Brez Izpostave Avstrijskega inštituta za južno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani in še posebej njenega takratnega vodje dr. Feliksa J. Bistra, pa tega projekta sploh ne bi bilo, kakor tudi ne natisa njegovih rezultatov, če ga ne bi omogočili založba Boehlau (nemška verzija) ter Oddelek za zgodovino in Znanstveni inštitut FF (slovenska verzija).

Ljubljana, 5. 12. 1996

Milan KUČAN, predsednik Republike Slovenije

NAGOVOR UDELEŽENCEM ZNANSTVENE DELAVNICE AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA. SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA SKOZI ČAS

V zadovoljstvo mi je, da lahko pozdravim ta ugledni raziskovalni zbor. Projekt "Avstrija-Jugoslavija-Slovenija, slovenska narodna identiteta skozi čas", ki ga je zasnoval prof. dr. Dušan Nečak, nedvomno sodi med projekte, ki so esencialnega pomena za narod, utrjevanje njegove identitete, za njegovo prihodnost in razvoj; je tehten prispevek k osvetljevanju zgodovine slovenskega naroda, ki je obenem zgodovina stoletnega sobivanja narodov, kultur, civilizacij in družbeno političnih ureditev v srednjeevropskem prostoru. Ta je bil križpotje in prizorišče velikih zgodovinskih dogajanj, tudi globalnih in univerzalnih razsežnosti. Ta dogajanja so bila obenem tudi zgodovina slovenskega naroda, ker so določala njegovo življenjsko usodo, obstoj in razvoj. Rezultati vaših raziskovalnih iskanj in premišljanj pa imajo še eno zelo pomembno razsežnost. Mogli bodo biti opora pri iskanju odgovorov, ki jih terjajo razmere in dileme, povezane s prihodnostjo tega dela Evrope pa tudi vse evropske prihodnosti na pragu novega tisočletja. Če bomo razumeli preteklost, če jo bomo znali ovrednotiti, bomo lažje razumeli in vrednotili prihodnost.

Za nas pa so prav zaradi tega posebej pomembni premisleki o življenju Slovencev v spreminjajoči se Avstroogrski monarhiji in njenem razpadu, o ideji in programu Zedinjene Slovenije, o slovenskem narodnem vprašanju in gibanju, o razhajanjih med Slovenci in pritiskih nanje, o nepriznavanju obstoja in pravic manjšine, o migracijah, prisilnih selitvah v prejšnjem in tem stoletju, o mejah in še o čem. Vendar gre hkrati tudi za razumevanje okoliščin, ki jih ta raziskovana družbenih dogajanj osvetljujejo v njihovi celovitosti in medsebojni povezanosti.

Zgodovina je ena. Njeno vrednotenje zahteva natančno poznavanje in predstavljanje dejstev. Šele objektivni vpogled v dejstva omogoča vrednotenje in sobivanje različnih pogledov na preteklost. Omogoča razkrivanje in prepoznavanje manipulacij z zgodovino in zgodovinsko verodostojnostjo, hkrati pa tudi spoštovanje pravice do različnega razumevanja resnice o preteklosti. To pa je tudi pogoj, da nas preteklost ne zadržuje na poti v prihodnost.

Človeštvo na prelomu tisočletja nima druge izbire kot da si uredi svet v miru in medsebojnem spoštovanju brez nasilja in vojne. Svet, ki bo spoštoval drugačnost: kulturno, politično, duhovno in etično. Spodbudnih nastavkov za tak razvoj je prav tu, v srednjeevropskem prostoru in v celotni Evropi dovolj, vendar se zato tudi danes z nič manjšo aktualnostjo in ostrino ne zastavljajo vprašanja o razmerjih med avtonomijo in suverenostjo, med integracijo in neodvisnostjo, med razpoznavnostjo in ohranjanjem narodnostne identitete.

Slovenci živimo na srednjeevropskem prostoru, na katerem so se in se križajo

mnogi gospodarski in politični interesi, civilizacijski vplivi, in soočajo evropski duhovni tokovi. Tu so se spočenjali ali končevali mnogi evropski spopadi. Pred ničemer, kar se je tu dogajalo, se Slovenci nismo mogli potuhniti. Vse nas je neposredno zadevalo, kar je zadevalo tudi Evropo. Marsikaj nas je tudi življenjsko ogrozilo ali zoževalo možnosti razvoja in uveljavitve.

Vendar vse to v ničemer ne oporeka legitimnosti stoletnih prizadevanj slovenskega etničnega občestva, naroda, da uresniči postopoma dozorelo idejo o svoji nacionalni državi. Zdaj jo imamo, čeprav so njene meje ožje od slovenskega nacionalnega ozemlja. V interesu miru in sodelovanja spoštujemo povojno politično ureditev v Evropi. Zavzemamo pa se za skupni evropski dom, ki bo temeljil na demokratičnih vrednotah evropske duhovne civilizacije in politične tradicije, na enakopravnosti, pluralnosti, spoštovanju človekovega dostojanstva in pravic, priznavanju razlik in toleranci. S tem bodo priznane in zavarovane tudi narodne manjšine.

Slovenci smo do države prišli z uveljavitvijo pravice do samoodločbe. Skozi vso sodobno zgodovino smo po svoji volji in po spletu zgodovinskih okoliščin odhajali iz držav, ki so razpadale, ker v spremenjenih razmerah niso več zmožle dovolj integrativnih vzvodov in moči. Tako smo skozi odhajanje postopoma prihajali v svojo lastno državo. Njena prihodnost je v njeni odprtosti do evropskega povezovanja, ki bo toliko hitrejša in učinkovitejša, kolikor hitreje bodo znotraj nacionalnih evropskih držav uveljavljeni elementi državljske države, ki bo temeljila na načelu državljske enakopravnosti.

Zakaj prepričani smo, da Evropa ni obsojena na konfrontacije in delitve, pač pa je, nasprotno, obsojena na sodelovanje. Silno kratkovidno in brez potrditev v zgodovini je misliti, da je na naši celini mogoče zagotoviti mir, dostojno življenje ljudi in njihovo blaginjo v enem delu, če na drugem vsega tega ni. Prav tako pa se tudi brez aktivne vloge malih izgubi ravnotežje, in takrat izgubijo tudi veliki in močnejši.

Realna možnost integracije v Evropi in vse dileme, ki jih prinaša, so za nas izziv, motiv za uravnavanje notranjega razvoja, premišljeno ohranjanje lastne identitete, in pospešeno vključevanje v evropsko in občečloveško skupnost.

“Če nam bo uspelo osvetliti problematiko, s katero se ukvarja ta ugledni raziskovalni zbor, disciplinarno in interdisciplinarno, zgodovinsko in sočasno, evropsko, primerjalno in slovensko lokalno, ter pri tem zajeti ves slovenski etnični prostor, bo to pomemben novuum v slovenski humanistični in družboslovni znanosti, ter znaten prispevek k razumevanju slovenskega narodnega vprašanja sploh”, je zapisal dr. Nečak.

In, dodal bi: tudi za zanesljivejše in bolj pretehtano odzivanje na izzive, ki so pred Slovenci in vsemi nami na pragu novega tisočletja.

Zaradi tega Vam želim uspešno delo tudi na tej delovni postaji v Lipici, in pri uresničevanju celotnega projekta.

Peter ŠTIH, Predstojnik oddelka za zgodovino

POZDRAVNI GOVOR

Spoštovani gostje in udeleženci znanstvene delavnice !

Vprašanja povezana z identiteto spadajo med teme, ki že od nekdaj zanimajo človeka in s tem posledično tudi zgodovinopisje. Kdo smo, kaj smo, od kdaj smo, od kje smo, zakaj smo, kako to, da smo, so sicer enostavna in univerzalna vprašanja, odgovori pa, ki so ponavadi lahko le individualni, urezani po meri posameznega naroda, pa vsekakor ne. Obdobje pomembnih in prelomnih zgodovinskih dogodkov in procesov je ponavadi čas intenzivnega razmišljanja o narodni identiteti, ko je le-to potrebno ponovno ovrednotiti, jo osmisliti, ji opredeliti njeno zgodovinsko komponento in ji hkrati nakazati pot za prihodnost. Zanimanje Slovencev, ki smo ravnokar ustvarili svojo prvo narodno državo, za takšne teme, je zato pričakovano veliko. Toda velikokrat se v (sami po sebi pozitivni) želji po utrditvi narodne zavesti in identitete posega po principu, da cilj posvečuje sredstva. V ta namen se prikraja tudi zgodovino, ki se v vulgarni obliki najbolj osnovnega vedenja o lastni preteklosti na nivoju narodne zgodovinske zavesti skorajda ne uspe dvigniti nad mitske in klišejske predstave. V njihov železni repertoar sodijo - če naštejemo le nekaj primerov iz mojega srednjeveškega praga - npr. predstave o venetskem izvoru Slovencev, o Karantaniji kot prvi državi Slovencev, pa o tem, da naj bi naseliteni prostor Slovencev v zgodnjem srednjem veku segal vse do Donave na severu ipd. Toda, Slovenci in Slovenija pač ne obstajajo od vekomaj in slovenski prostor je v preteklosti poznal še kakšno drugo identiteto, kot je slovenska (plemenske identitete zgodnjega srednjega veka in deželne identitete kasnejšega časa npr.) in naloga zgodovinarjev je, da razbijamo takšne mite, ki pačijo preteklost in da stvari predstavimo takšne, kot so bile in jih tudi poimenujemo s pravimi imeni: slovenske zgodovine - če jo razumemo kot zgodovino prostora, v katerem leži današnja Slovenija - ne bo zato nič manj. Tako so tudi Lipicanci - ti zagotovo niso *slovenski* konji, so pa ime dobili po kraju v Sloveniji, ki danes tudi nam nudi svoje gostoljubje - enako upravičeno del slovenske identitete, kot so tudi del avstrijske, ki je nerazdružljivo povezana s habsburško dinastijo, ki je za potrebe svoje imperialne glorijske ustanovila 1580 na Krasu kobilarno. Dovolite, da Vam, vsem udeležencem delavnice o slovenski narodni identiteti, zaželim pogumno besedo, dobro delo in živahno diskusijo.

RAZPRAVE

Dušan NEČAK

AVSTRIJA. JUGOSLAVIJA. SLOVENIJA. SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA SKOZI ČAS

V svojem referatu bi rad podal le nekaj misli, ki so se mi porodile ob proučevanju naslovne problematike. Nakazal bi rad tematsko polje našega raziskovalnega projekta in znanstvene delavnice. S svojimi formulacijami in citati iz del naših najvidnejših zgodovinarjev, proučevalcev te problematike želim vzpodbuditi znanstveno razpravo, ki naj prispeva k odpravi morebitnih zmot in nadgradi dosedanje vedenje o oblikovanju slovenske narodne identitete v preteklosti in sedanjosti.

Ena najpomembnejših značilnosti človekovega bivanja v družbi je zagotovo iskanje identitete. Ta seveda ni samo ena. Iščemo svojo stanovsko identiteto, svojo socialno identiteto, svojo religiozno identiteto, svojo kulturno identiteto, svojo civilizacijsko identiteto, svojo državno identiteto in seveda svojo narodno identiteto. V dogodkovno intenzivnih, kriznih in prelomnih zgodovinskih obdobjih se intenzivnost iskanja identitet povečuje. To še posebej velja za iskanje in potrjevanje narodne identitete.

Za Slovence je bilo iskanje in opredeljevanje narodne identitete v zgodovini še zlasti pomembno. Kot narodna skupnost so živeli v državah večjih sosednjih narodov in vedno znova so se morali boriti najmanj za narodno samobitnost, če že ne kar za preživetje. To dejstvo je zagotovo ena od najznačilnejših črt slovenske zgodovine. Zato je tudi razumljivo, da odnos do narodne identitete, ki se je mnogokrat kazal tudi kot odnos do polne narodne suverenosti kot vrha izpolnitve slovenskih nacionalnih hotenj, nekako travmatično spremlja sodobno zgodovino slovenskega človeka.

Ko smo Slovenci dobili suvereno državo se je odnos do narodne identitete močno izostril in mestoma celo prestopil mejo, ki loči realnost od želja. Samo z navdušenjem nad novo nastalo družbeno-politično situacijo in z njo povezano potrebo po čim globji narodni identifikaciji, je denimo mogoče razložiti tako vehementno zagovarjanje dela slovenske javnosti psevdoznanstvene takoimenovane "venetske teorije" o izvoru Slovencev. Očitno se nekaterim zdi, da bomo Slovenci, le če bomo našli svoje korenine v davni preteklosti in se potrdili kot avtohtoni prebivalci tega dela sveta, mogli stopiti ob bok drugim evropskim narodom oziroma morebiti celo dokazati svojo superiornost nad svojimi sosedi. Ne glede na vzgibe avtorjev in zagovornikov "venetske teorije" pa nam dogajanje okoli nje jasno kaže, kako pomembna in daljnosežna so tudi danes vprašanja povezana z narodno identiteto.

V zgodovini se je slovenska narodna identiteta kazala različno pač glede na zgodovinsko obdobje in državne okvire, v katerih so Slovenci živeli. Različno pa se kaže tudi če nanjo gledamo skozi dognanja različnih strok. Vprašanja: Kaj je slovenskega v likovni umetnosti ali glasbeni ustvarjalnosti na Slovenskem? Kaj, razen

jezika, opredeljuje literarno ustvarjanje kot slovensko in kakšen je odnos in vpliv literarnih ustvarjalcev na Slovenskem do/na slovenske(o) narodne(o) identitete(o)? V kakšni povezavi in sovisnosti sta slovenski jezik in slovenska narodna identiteta? Kakšni so psihološki vzgibi za narodno opredeljevanje? Kako vidimo sebe/samopodoba in druge/stereotipi skozi prizmo narodne identitete, ter zakaj ravno tako? so vprašanja, ki si jih je zagotovo že postavila večina Slovencev, še zlasti izobražencev. Odgovore na ta vprašanja je mogoče dati le v sintezi dognanj znatnosti o diahronih in sinhronih pojavih v narodovem življenju.

Če smo Slovenci postali moderen politični narod pred približno 150 leti, nekako od časa prvega narodnopolitičnega programa "Zedinjena Slovenija" leta 1848 dalje, se je popoln slovenska narodna identiteta izoblikovala v drugi polovici devetnajstega stoletja. Nastala je v času hudih nacionalnih bojov, ko se je slovenskemu narodnemu programu postavil po robu vsenemški nacionalni program. To je bil tako čas iskanja individualne slovenske narodne identitete, kot tudi čas nacionalne diferenciacije med prebivalstvom na Slovenskem.

Glavna kohezijska sila pri nastanku slovenskega naroda in utrjevanju slovenske narodne identitete sta bila jezik in kultura in ne država, dinastija ali vera, kot pri mnogih drugih narodih. Kljub temu pa je tudi želja/zahteva po lastni državi karakterizirala pot k suvereni slovenski državi in potrjevanju narodne identitete. Nekateri raziskovalci in poznavalci te problematike iščejo dokaze zato že v spominu na prvo povsem samostojno slovansko kneževino Karantanijo. Bogo Grafenauer je naprimer o tem zapisal: "Spomin na Karantanijo kot samostojno slovensko državo je zvezan s spominom na obred ustoličevanja koroških vojvod na knežjem kamnu pri Krnskem gradu s slovenskim jezikom. To dvoje predstavlja Slovincem tisti nadomestek državnega prava, ki je jedro zgodovinske mitologije, ob kateri nastajajo poleg podlage kulture in jezika moderni evropski narodi, ki nimajo svoje države, kot je tudi Slovenci nismo imeli, ko smo se oblikovali v moderen narod. Tukaj v Karantaniji in v spominu na ustoličevanje je nadomestek za državno pravo in za našo zgodovinsko mitologijo, ob nastajanju nove slovenske skupnosti, ko smo jo poskušali spet obnoviti, dolgo časa v okviru habsburške monarhije v obliki posebne državotvorne enote, pozneje pa zunaj monarhije."¹

Pomen združevanja in narodne identifikacije okoli jezika se je v vsej širini pokazal šele v drugi polovici 18. stoletja npr. pri terezijanskem oblikovanju obvezne osnovne šole, ko je bilo prav z osnovnimi šolami, kjer so poučevali (tudi) v slovenskem jeziku, še jasneje razvidno slovensko etnično ozemlje. Zaradi nacionalnopolitičnega razvoja v Evropi v naslednjih stoletjih nikoli ni postalo ozemlje slovenske države, čeprav so bile takrat jezikovno-narodne meje na severu in na zahodu še zelo ostre, tako proti germanskemu kakor tudi proti romanskemu svetu. Osnovna šola v slovenskem jeziku je pomenila znatno pridobitev pri utrjevanju slovenske narodnostne enotnosti in identifikacije in je ustvarjala nove možnosti za slovensko narodno prebujenje. Na drugi strani pa je druga polovica 18. stoletja prinesla tudi zorenje zavesti, da so Slovenci poseben narod, da so med Slovani posebna etnična skupnost. To je čas začetka slovenskega narodnega gibanja, kate-

¹ Bogo Grafenauer, Janko Pleterski, Janko Prunk: Slovenska pot do osamosvojitve, Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo, 1992, str. 277.

rega temelj je bila slovenska narodna identifikacija, podobno kot pri drugih narodih v drugih habsburških deželah.²

Slovenska narodna identiteta, ki se je zgradila na jeziku, je v začetku 19. stoletja prinesla kulturni vzpon Slovencev, čeprav se slovenščina ni popolnoma zasedla v ustvarjanju slovenskih izobražencev. Utrjena je bila slovenska kulturna, ne pa še politična zavest, do katere pa ni bilo več daleč. V narodnopolitičnem programu "Zjedinjena Slovenija" izražena politična volja se ni takoj preoblikovala v vesplošno slovensko politično zavest. To se je zgodilo šele na volitvah 1867 in od tedaj ni nikoli več izginila. Slovenska narodna identiteta se je na ta način zaokrožila in okrepila s še eno pomembno kvalitativno komponentno: poleg jezikovne in kulturne, še s politično. Taborsko gibanje v letih 1868-1871, ki ga je sprožil program "Zedninjene Slovenije" je bilo zato nekakšen plebiscit za Zedinjeno Slovenijo, dvigalo je samozavest Slovencev in jih predstavljalo zunanjemu svetu. Slovenci so se začeli oblikovati v moderen politični narod in slovenska narodna identifikacija je odslej vsebovala tudi jasno oblikovane državopolitične cilje.

Politično zorenje slovenskega naroda pa je prineslo tudi zorenje v kulturnem pogledu, zorenje slovenske umetnosti in znanosti ter slovenskega političnega življenja.³

Kljub temu pa slovenski razvoj v tem času ni bil samo rožnat. Vasilij Melik sicer tudi ugotavlja, da so Slovenci v dobi monarhije izredno napredovali in postali pred prvo svetovno vojno povsem razvit narod z razvito kulturo, znanostjo in umetnostjo, s povsem izoblikovanim jezikom, jasno politično voljo⁴ torej popolnoma narodno identificirani, vendar tudi zapiše: "Pogled Slovencev pred prvo svetovno vojno na lasten razvoj ni bil tako zadovoljen in veder... Nezadovoljstvo je zbudila slovenska politika, gospodarsko stanje, napredujoča germanizacija na Koroškem in Štajerskem, nevarnost nemškega imperializma. Iz teh zagat so iskali rešitve v jugoslovanstvu, ki je prevladalo v vseh treh tedanjih strankah in postalo glavna značilnost slovenske politične in kulturne misli. Poleg navdušenja za medsebojno spoznavanje, sodelovanje in podpiranje pa se je pokazala še značilna slovenska bolezen skrajnega pretiravanja, samoodrekanja in samoodpovedovanja: teorija, da smo vsi Jugoslovani en sam narod ali da moramo postati in bomo postali en sam narod, razglabljanja o delni ali popolni, takojšnji ali poznejši opustitvi slovenskega jezika in o prehodu na srbohrvaščino".⁵ Kljub komaj doseženi stopnji modernega političnega naroda je torej očitno, da so Slovenci ob koncu dvojne monarhije, doživeli tudi narodno identifikacijsko krizo, ki jo je sprožil neurejen politični status slovenskega naroda v habsburški monarhiji.

Nemoč uresničiti program "Zedninjene Slovenije", kot enega glavnih ciljev slovenske narodne identifikacije, je odločilno prispevalo k temu, da so Slovenci zapustili državne okvire, v katerih so postali narod. Predvsem zunanjim dejavnikom-

² Več o tem glej npr.: Vasilij Melik, Slovenci skozi čas, v Na pragu tretjega tisočletja, Mohorjeva družba, Celje 1987; isti..., Dušan Nečak, Pogled na slovensko pot do popolne suverenosti, Kulturnološki informativni zbornik, Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1995, str. 61-78.

³ Ibid. op. 1 na strani 1

⁴ Vasilij Melik, Leto 1918 v slovenski zgodovini, ZČ Ljubljana 1988, št. 4, str. 526.

⁵ Melik, 1987, str. 24.

nevarnostim gre pripisati dejstvo, da se je ta osnovna identifikacijska želja morala skriti v širša, multinacionalna, državna povezovanja. Eno takih je bila ustanovitev Države SHS, v kateri je bila realizirana slovenska predstava o položaju slovenskega naroda in njegovi državi v danih okoliščinah, po razpadu dvojne monarhije. Vendar pa je z njo in še bolj s kasneje nastalo jugoslovansko državno tvorbo (Kraljevina SHS/Jugoslavija) prišlo do nekakšnega identifikacijskega šoka. Slovenci so se iz srednjeevropske, katoliško civilizacijsko/kulturne povezanosti, znašli v balkansko, pravoslavno/muslimanski skupnosti. Taka odločitev slovenske politične elite je bila zaradi opisanih zunanjih in notranjih okoliščin, ki realno niso dopuščale druge možnosti, zagotovo zavestna, vendar pa ji predstave o novi državi in novih narodnostih povezavah niso bile popolnoma jasne.

Jugoslovanska ideja, ki je produkt 19. stoletja, ni nastala predvsem kot želja živeti v skupnosti sorodnih narodov, temveč zlasti kot obramba južnoslovanskih balkanskih narodov pred ogrožujočim germanizacijskim, romanizacijskim, madžarizacijskim in osmanskim pritiskom. Ta ideja je nakazovala vsaki od majhnih nacionalnih eksistenc (slovenski, hrvaški, srbski) perspektivo in možnost razvoja, pri čemer ni predvidevala substituiranja oziroma izničenja nacionalne identifikacije (zavesti). Asimilacijska je postala jugoslovanska ideja takrat, ko se je pod njo skrila kakšna druga (nad)nacionalna ideja ((neo)ilirski, jugoslovansko integralistična ali srbska).⁶

Unitaristično usmerjeni del slovenskega liberalnega političnega tabora se je odločil za integralistično politično vizijo zato, da bi se zoperstavil klerikalnemu prilagajanju državnemu centralizmu in jo v nekem trenutku prignal do absurda. V pohorski izjavi JNS (1935) je bilo to najbolj jasno izraženo: "Srbi, Hrvati in Slovenci so v etničnem oziru en narod in v skladu s tem more edino prava jugoslovanska misel biti soliden temelj za napredek nacije in razvoj države. Narodno edinstvo je čustvo notranje, po usodi povzročene povezanosti Srbov, Hrvatov in Slovencev in prepričanje, da tvorimo vsi eno edinico, katere niti en del ne bi mogel živeti svobodno in neodvisno življenje ter izven celine razvijati svojih kulturnih in gospodarskih sposobnosti."⁷

Ostaja vprašanje, ali je prav to - težnja po izničenju narodne identifikacije - odločilno vplivalo na trdno vztrajanje pri slovenski narodni identiteti v prvi jugoslovanski državi, kljub močnim trendom centralnih oblasti in nekaterih slovenskih političnih usmeritev k stapljanju v nekakšno novo jugoslovansko nacijo. Slovencem je prva Jugoslavija prinesla boljši položaj, kot so ga imeli kdajkoli prej, še posebej na področju razvoja slovenske znanosti in kulture, kar je pomembno vplivalo na trdnost slovenske narodne identitete. Zato so se mogli Slovenci v tej državi dokončno konstituirati kot političen narod t. j. narod z lastnim državno-političnim konceptom. K utrjevanju slovenske narodne identitete pa sta nesporno prispevala še dva elementa. Prvi je bil hegemonistični pritisk srbskega nacionalizma, saj so "Srbi" zamenjali "Nemce" ali "Madžare" iz časov monarhije in s tem potisnili Slo-

⁶ Janko Pleterski, *Die Sozialistische Föderative Republik Jugoslawien. Ihre Entstehung und Verfassungsform*, *Czasopismo prawnohistoryczne*, Tom XXXII, Zesztyt 1, Warszawa 1980, str.267.

⁷ Janko Prunk, *Slovenski narodni programi*, Ljubljana 1986, str. 87; več o integralizmu slovenskih liberalcev glej tudi: Dušan Nečak, *Revija Nova Evropa in Slovenci*, ZČ, Ljubljana 1992, št.1, str. 93-108.

vence v ponovno boj za ohranitev narodne samobitnosti in za enakopraven ter suveren narodni položaj. Drugi pa je tragičnost slovenskega doživetja razkosanja slovenskega naroda med štiri države. To je Slovence sicer utrjevalo pri narodni identifikaciji, a obenem tudi oviralo, da bi že na začetku bivanja v jugoslovanski državi radikalneje postavili svoj narodni program. Položaj Slovencev, ki so ostali v drugih državah je bil namreč slabši od tistega, ki so ga imeli Slovenci v Jugoslaviji.

Z razkosanjem slovenskega etničnega ozemlja je postalo posebno problematično narodnostno istovetenje Slovencev, ki živijo kot pripadniki narodnih manjšin v sosednjih državah. Tu velja še posebej omeniti probleme narodne identitete pri Slovencih v Avstriji, kjer imamo opraviti s fenomenom dvojne identitete. Sočasno je namreč v Avstriji nastajala tudi avstrijska narodna identiteta oziroma se je rojevala avstrijska nacija. Če je nesporno priznavanje Slovencev v Avstriji k avstrijski državi (lojalnostno načelo), pa morebitno sprejemanje avstrijske narodne identitete prihaja navzkriž z že sprejeto slovensko narodno identifikacijo. Raziskovanje socijalnopsiholoških razsežnosti takšnega stanja se je komaj začelo.

Uničenje države, v kateri je živela večina Slovencev in genocidna naravnost nacifašističnega okupatorja je pomenila novo preizkušnjo pri ohranjanju in utrjevanju narodne identitete in to na obeh straneh takratne slovenske politične scene - na komunistični strani, ki se je odločila za odpor in na antikomunistični strani, ki je antikomunizem postavila pred boj zoper okupatorja. Značilno pa je, da sta se obe strani sicer borili za ohranitev slovenske narodne identitete in stremeli k uresničenju slovenskega narodnopolitičnega programa "Zedinjene Slovenije", vendar sta obe videli perspektivo pri uresničevanju teh ciljev spet v jugoslovanski državi. Le robne politične skupine in zgodovinske epizode iz tega časa nam ponujajo "samoslovensko" rešitev teh vprašanj. Je bila spet zunanja nevarnost tista, ki je določila pot?

Zadnjo Jugoslavijo so ustvarili komunisti. Na načelih, ki so bila sprejemljiva za vse jugoslovanske narode in teoretično niso stremela k krmitvi narodne identitete. Toda v praksi se je uresničila centralistična država. Ta je sicer dajala sestavnim enotam več avtonomije in suverenosti, kot so jo imele kdajkoli prej. Vendar je obenem bila to država ideologije, ki je narodno vprašanje kar nekaj časa potiskala v rotoparnico zgodovine. V dilemi razredno: nacionalno je država/komunistična partija dajala prednost razrednemu. Kljub temu so se Slovenci odločili za nacionalno in zadnja jugoslovanska država je tudi razpadla zaradi nerešenega narodnega vprašanja, zaradi trdne narodne identifikacije njenih sestavnih delov. Ves povojni čas se je stopnjevalo nezadovoljstvo Slovencev, vendar ne toliko zaradi oviranja narodne identifikacije, bolj zaradi nezadovoljivega statusa v drugi Jugoslaviji.

Ko je se po razmeroma trdih centralističnih časih in doslednem uresničevanju politike "zadnje ladje v konvoju" ter odločanju o vseh ključnih stvareh v Beogradu, sredi šestdesetih let začel proces decentralizacije in demokratizacije, so bili slovenski komunistični politiki med najbolj dejavnimi. Na Slovenskem je proces liberalizacije ekonomskega in političnega življenja vodil Stane Kavčič in mnogi so se identificirali z njegovo politiko, ker je bila ta usmerjena tudi k večji suverenosti slovenskega naroda. Čeprav je bila Kavčičeva liberalna politika v začetku sedemdesetih let zrušena in je zavladovala politična recesija, slovenske narodne identitete poslej ni mogoče več definirati samo kot priznavanje pripadnosti k narodu, temveč

vse bolj tudi kot boj za čim večjo samostojnost slovenskega naroda in zavzemanje za dosledno izvajanje načela konsenza pri odločitvah, ki so vitalno zadevali narodne interese. Slovensko zavzemanje za načelo popolne narodove suverenosti t. j. odgovornosti vsakega naroda za svojo usodo je prišlo v opreko z načelom omejene narodne suverenosti, s prenosom dela suverenih pravic naroda na zvezno državo, ki ga je zagovarjal predvsem srbski in prosrbski del skupne države. Ker ni bilo mogoče uskladiti ideje o reorganizaciji države, ki naj postane država suverenih narodov in naj se modernizira v smislu zahodnih demokracij - kar so zagovarjali Slovenci - z idejo o močni centralizirani državi, v kateri je najpomembnejše, da bodo živeli "vsi Srbi v eni državi", je bila tudi druga Jugoslavija obsojena na propad.

Samostojna Slovenija pomeni uresničitev narodovega hotenja utemeljenega v spoznanju, da v prejšnji državni povezavi ni bilo več mogoče vzdržati, ker je bila ogrožena narodna substanca. Slovenski narodni identifikaciji se je pridružila še slovenska državna identifikacija, ki pa ne zadeva več samo Slovencev. Državni okvir je prvič v zgodovini postala slovenska država, vendar v času, ko smo priče integrativnim, nadvladanim procesom in regionalnim povezovanjem ter je smisel nacionalnih držav že prešel zenit svoje pomembnosti. Čeprav slovenska narodna identiteta ni več ogrožena z enako zunanjo nevarnostjo, kot v preteklih stoletjih in ni več notranjepolitičnih groženj sinhronemu nacionalnemu razvoju Slovencev, se je ta ne samo še bolj utrdila, ampak dobila celo nekatere doslej prikrte oblike. Slovenci so se postavili v njim nepoznano vlogo državnega naroda, v državi popolnoma drugačnega tipa od prejšnje. Tako so lahko pričali pojavom svojega lastnega nacionalizma in razpeti med evropskim kozmopolitizmom ter slovenstvom odpravljajo svoja zgodovinska spoznanja in izkušnje.

Namesto tradicionalnih, zgodovinskih oblik in dejavnikov vplivanja na slovensko narodno identiteto so Slovenci soočeni s hotenjem in možnostjo vstopa v združeno Evropo, ki jim pomeni neznan izziv in morda idealizirano podobo sožitja. Slovenska narodna identiteta se zdi na eni strani dokončno potrjena, na drugi strani pa se odpira popolnoma nova razsežnost razmerja med narodno identiteto in trendi evropske integracije.

Vasilij MELIK

PROBLEMI V RAZVOJU SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE (DO 1941)

Po tradiciji štejemo za začetek slovenskega narodnega gibanja knjigo Kraynska Grammatika, das ist: Die crainerische Grammatik, oder Kunst die crainerische Sprach regelrichtig zu reden und zu schreiben, ki jo je leta 1768 izdal 33-letni bosonogi avguštinec oče Marko Pohlin, sin ljubljanskega gostilničarja. V knjigi je protestiral proti misli, naj se kranjščina med učenimi ljudmi popolnoma opusti in zatre, in izrazil željo, da bi se mladina latinskih šol učila kranjščine z isto vnemo, kakor se mora po novih določbah učiti nemščine.

V tem času so bili Slovenci nerazvit narod. Imeli so nekaj zgodovinske tradicije (kazalo jo je naprimer ustoličevanje koroških vojvod). Knjižni jezik je obstojal že od leta 1550, vendar je bil skoraj v celoti omejen na versko literaturo in zaradi pokrajinskih dialektov še močno neenoten. Pripadnost posameznim deželam je bila mnogokje večja kot jezikovna bližina. Slovenci so živeli v treh državah pod dvema vladarjema:

- 1) dedne habsburške dežele Štajerska, Koroška, Kranjska z avstrijsko Istro, Trst, Goriško-Gradiščanska - tu je živelo nad devet desetih vseh Slovencev,
- 2) Ogrska s Hrvaško je imela istega vladarja, toda ni spadala v rimsko cesarstvo in je imela svoj ustavni sistem; Slovenci so živeli v delih dveh županij, Vas (Železna županija) in Zala,
- 3) pod beneško republiko je spadala Rezija, Beneška Slovenija (ob Nadiži, Teru in pritokih) in zahodna Istra: Beneška Slovenija je varovala državno mejo, bila oproščena bremen in uživala posebno samoupravo.

Prebivalci v vaseh, malih mestih in trgih ter nižji sloji v večjih mestih in trgih so govorili večinoma samo slovensko. Višja družba ni bila brez znanja slovenščine, to znanje pa je bilo različno. Vsekakor pa je bila v kulturni družbi nemščina pogovorni jezik. O razmerah v Primorju, kjer je igrala posebno vlogo italijanščina, in o razmerah na Ogrskem tu ne bomo govorili. Razpravljali bomo le o nemško-slovenskih odnosih. Ti so veljali na večini ozemlja in med večino prebivalstva.

Slovensko narodno gibanje je nastalo v približno istem času kot pri mnogih drugih narodih. To je čas, ko izgublja latinščina svojo nekdanjo vlogo, ko se uvaja splošna šolska obveznost, ko je treba oblast približati prebivalstvu, ko se postavlja vprašanje uradnega jezika.

PRVO OBDOBJE (1768-1843/48)

Narodno gibanje v tem času ni nikakršno množično gibanje. To gibanje sestavljajo posamezniki, navdušenci, ki pišejo slovensko ali se navdušujejo za ustvarjanje v slovenščini. Navdušenje se širi od človeka do človeka, od prijatelja do prijatelja,

od profesorja do učenca, od dijaka do dijaka. Navdušenci se zbirajo v krožkih, si dopisujejo med seboj. Pri mnogih lahko govorimo o narodni zavesti, marsikje pa le o vnemi, navdušenju, ki ne izključuje tudi enakih ali podobnih odnosov do drugih narodov. Tu še ne moremo govoriti o nacionalizmu. Ne jeziki ne kulture si še ne stojijo nasproti v odbijajočem smislu. Mogoče je pripadati tudi dvema kultura, se za obe navduševati. Kranjsko plemstvo kot celota se zaveda posebnosti kranjske dežele kot domovine slovenskega jezika in je do določene mere tudi ponosno na to kot nekaj svojega.

Navdušenci za slovenščino pripadajo vsem nazorom, od versko konservativnih do ekstremno svobodomiselnih. Med njimi je tudi fevdalec, fužinar, trgovec baron Žiga (Sigismund) Zois (1747-1819), ki je bil po prednikih z očetove strani Italijan, z brati si je dopisoval v italijanščini, tudi del lastnih zapiskov je bil italijanski. Glavni občevalni in dopisovalni jezik mu je bila nemščina. Slovenščine ga je naučila mati (Kappusova iz Kamne gorice), srečanje s Pohlinom in Kumerdejem ga je zbližalo s slovenskimi težnjami, zlagal je slovenske pesmi. Grof Johann Edling (1751-93) je kot referent deželne šolske komisije urejal osnovno šolo na Kranjskem in se je trudil za slovenske šole skoraj tako kot bi bil izrazit slovenski preporodni delavec.¹

S Pohlinom in njegovimi sodelavci se je začelo načrtno ustvarjanje v slovenskem jeziku. To načrtno ustvarjanje je imelo dvojen namen: skrbeti za šole, kakor so začele nastajati po uvedbi šolske obveznosti, ki jo je uvedla Marija Terezija, pa versko in poljudno poučno literaturo za preprostega človeka, ki drugih jezikov ni znal razen svojega - pa izoblikovati slovenščino v jezik, primeren tudi za višjo družbo. Tako se se začele slovenske knjige množiti s pesmimi, dramami, opernimi besedili, pa tudi prvim časnikom, ki ga je začel Valentin Vodnik izdajati 4. januarja 1797 pod naslovom *Lublanske novice*. Izhajal je dvakrat na teden, pozneje samo ob sobotah in se ga je posrečilo obdržati pri življenju cela štiri leta. Prva polovica naslednjega stoletja je že prinesla prvo slovensko izvirno povest (1836), ki jo je napisal župnik Janez Cigler (Sreča v nesreči), predvsem pa pesnika Franceta Prešerna (1800-1849), ki je daleč in visoko presegel vse, kar so z muko in trudom ustvarjali v slovenščini tisti čas. Pa tudi slovenščino kot predmet na graškem (1811) in ljubljanskem (1817) liceju.

Med vojnami, ki sta jih prinesla francoska revolucija in Napoleon, so nastale Ilirske province, dolga in ozka tvorba, ki je segala od vzhodne Tirolske do Boke Kotorske in imela Ljubljano za glavno mesto.² Francozi so prinesli sem nekaj pojmovanj in načel francoske revolucije, vendar pa so ohranili fevdalizem. Po svoje so bili naklonjeni upoštevanju domačega slovanskega prebivalstva - toda zelo so bili razočarani, ko so videli, da ne gre za en sam jezik. Slovenščina je dobila precej možnosti za uveljavljanje v osnovnih šolah in gimnazijah, Vodnik je sestavljal učbenike, vendar pa ni bilo denarja niti sposobnih in voljnih učiteljev, pa je začela po prvem zagonu vloga slovenščine upadati v korist nemščine. Francoščina se je uveljavila v višji administraciji, v nižji pa je večinoma vse ostalo pri nemščini. Zlasti med kmeti francoska oblast ni bila priljubljena; zanjo je bil le tenek sloj ljudi, med njimi taki, ki so kot Vodnik videli večje možnosti za razvoj slovenščine. Pač pa so

¹ Za Zoisa in Edlinga glej članka v Slovenskem biografskem leksikonu.

² Janez Šumrada, Ilirske province, Enciklopedija Slovenije 4, 1990, 110-111.

pozneje, še v v habsburškem času, slovenski izobraženci vzljubili francosko dobo in videli v njenem odnosu do Slovencev le dobre strani.³

Rast slovenskega gibanja naj pokaže še nekaj primerjav. V začetku, v 70. letih 18. stoletja se je ukvarjalo s slovenščino okrog 30 ljudi. Med njimi sta bili dve tretjini duhovnikov in redovnikov, tretjina pa posvetnih izobražencev in plemičev. Nad tretjino jih je živelo v Ljubljani, drugi so bili iz različnih krajev Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške.⁴ V obdobju 1825-1848 je bilo slovenskih slovstvenih ustvarjalcev 62. Med njimi je bilo 44 duhovnikov. Duhovščina je bila tudi prvi sloj, ki se je v večjem številu odločil za slovensko zavest. Poleg duhovnikov je bilo še 5 knjižničarjev in bibliotekarjev, 4 so bili uradniki, drugi poklici pa so imeli največ po enega predstavnika. Po rojstnem kraju sta bili dve prevladujoči pokrajini: Gorenjska in Štajersko Podravje vzhodno od Maribora. Vsaka je dala 16 ljudi, obe skupaj torej dobro polovico vseh piscev. Ostale so dale Dolenjska 6, celjski del Štajerske 5, Notranjska 5, Ljubljana 4, Koroška 3, Prekmurje 2, Primorska enega.⁵

V tretjem letu izhajanja (1845) so imele Novice 1151 naročnikov. 52% je bilo duhovnikov, vendar pa na Gorenjskem in v delu Notranjske duhovniki niso bili več v večini. 51% naročnikov je dala Kranjska, 16% Štajerska, 15% Primorska, 4% Koroška.⁶

DRUGO OBDOBJE (1843/48-1861)

Prvo obdobje narodnega gibanja smo navadno omejevali z leti 1768-1848, torej s časom pred marčno revolucijo. Vendar bi bilo kar nekaj razlogov za to, da bi začeli drugo obdobje že v tridesetih letih ali pa, še bolje, z začetkom izhajanja Bleiweisovih Novic. Nov čas uvajajo novi pogledi na Slovane in južne Slovane, nastanek narodnega glasila ter pojem Slovenija. Glasilo pomenja začetek nastajanja slovenske stranke, ki more nastopiti javno in odprto leta 1848, ohranja pa še dolgo (do 1867) začetniške slabosti.

Zavest sorodnosti slovanskih narodov in njihove skupnosti je bila že stara. Adam Bohorič je pisal v svoji slovnici, da so Slovani staro ljudstvo, da so bili slavni po svojih vojaških vrlinah, da so bili mnogim ljudstvom v strah in trepet, da se slovanska beseda razlega po večjem delu sveta, če ne po vsej zemlji. Ti prav gotovo pretirani slavospevi so povezani s tožbami, da nekateri premalo izobraženi in nerazgledani ljudje nespoštljivo sodijo in govore o slovanskem jeziku.⁷ Proti koncu 18. stoletja je Johann Gottfried Herder v svojih *Ideen zu Philosophie der Geschichte der Menschheit* izredno hvalil Slovane in vse, ki so ga brali ali slišali o njem, silno navdušil. Tako ga Primic ponatiskuje v graškem *Der Aufmerksame*,

³ Vasilij Melik, Ilirske province v slovenski zgodovini, *Zgodovinski časopis* 40, 1986, 423.

⁴ France Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva*, Ljubljana 1938, 201.

⁵ Vasilij Melik, Politične razmere na Slovenskem v Wolfovem času do leta 1848, *Wolfov simpozij v Rimu, Celje* 1994, 16.

⁶ France Rozman, Socialna struktura naročnikov Novic v letu 1845, *Zgodovinski časopis* 24, 1970, 81-89.

⁷ Adam Bohorizh, *Arcticae horulae succisivae*, Maribor 1987, 10-14.

Jarnik pa v celovski Carinthia.⁸ V 30-letih 19. stoletja pa so se širile ideje Jana Kollárja o slovanski vzajemnosti: slovanska ljudstva naj se spoznavajo in zbližujejo na jezikovnem in kulturnem področju. Zavzemal pa se je Kollár za to, da bi imeli Slovani samo štiri knjižne jezike: ruščino, poljščino, češčino in en južnoslovanski jezik. V istem desetletju se je med Hrvati razvil ilirizem: v njem je bila ideja enega južnoslovanskega knjižnega jezika, ilirščine. Tako sta se tudi med Slovenci razširili dve ideji, ki sta nas spremljali nato nad sto let: slovanska in jugoslovanska ideja.

Obema je bil namen, okrečiti narodno gibanje, mu dati širše zaledje in večjo podporo - obenem pa sta bili seveda tudi izraz manjše ali večje nemoči, sta se rodili iz občutka manjvrednosti. Izrednega pomena za slovanski razvoj je bil (po različnih neuspešnih poskusih) začetek izhajanja slovenskega časopisa. Prva številka je izšla 5. julija 1843, časopis se je imenoval Kmetijske in rokodelske novice, izhajal je enkrat tedensko, ob sredah, v osminki na 4 straneh, izdajala ga je c. kr. kmetijska družba za Kranjsko, urejal pa njen tajnik profesor dr. Janez Bleiweis. To je bil po 42 letih in pol prvič spet časopis v slovenščini - toda odslej ni poznalo slovensko časopisje nobenega presledka več. Ljubljana je z Novicami napravila nov korak do glavnega mesta vseh Slovencev, Bleiweis pa je kot urednik avtomatično postal voditelj slovenske politike. Že v prvih letih je sprejel nekaj odločitev, ki so bile razvoju slovenskega gibanja v korist. Kakor pesnik Prešeren tudi on ni sprejel ilirščine ampak je ostal pri slovenščini kot knjižnem jeziku za Slovence in je s tem sledil isti odločitvi kakor jo je bil sprejel Trubar štiri sto let prej. Ilirizmu je sledil le v toliko, da je opustil bohoričico in sprejel češki črkopis (č, š, ž, gajico).

Nobena geografska, zgodovinska ali upravna enota ni zajemala slovenskega ozemlja v toliki meri, da bi mu dala ime. Že Valentin Vodnik je uporabil izraz Slovenija,⁹ toda glavni, slovesni vstop te besede v življenje je bil 4. september 1844, ko je uvodnik Novic zapisal, da je Ljubljana srce Slovenije, v prilogi pa je bila objavljena znamenita patetična, takrat silno navdušujoča pesem Jovana Vesela Koseskega "Slovenija... cesarju Ferdinandu Prvemu ob veselem dohodu njih veličanstva v Ljubljano". Tu se je pokazala bralcem beseda Slovenija kot personifikacija ozemlja, na katerem so živeli Slovenci, kot ime za enoto, ki jo dotlej ni bilo. Zbudila je misli o povezavi vseh Slovencev, od te misli pa ni bilo daleč do misli o potrebi združitve vsega slovenskega ozemlja, vse Slovenije v resnično upravno enoto. Ta ideja je zaživela že pred letom 1848,¹⁰ v revoluciji pa se je takoj pojavila kot političen program, najprej pri celovškem kaplanu Matiji Majarju v Novicah 29. marca, nato verjetno proti koncu meseca v rokopisnem osnutku peticije cesarju, ki ga je razpošiljal rodoljubom v presojo, in še v posebnem tiskanem letaku¹¹ - potem pa še pri dunajskih in graških Slovencih. Bistvo tega programa, ki smo mu dali ime program Zedinjene Slovenije, so najbolj natančno povedali graški Slovenci: "ukinitev zgodovinskega razkosanja na dežele in združitve našega slovenskega ozemlja po jezikovni meji v eno deželo in s tem koncentracijo nas vseh v en

⁸ Ivan Prijatelj, Izbrani eseji in razprave I, Ljubljana 1952, 190, 199.

⁹ Ivan Grafenauer, Knezova knjižnica 22, 1918, 151.

¹⁰ Anton Globočnik in slovenski narodni program 1848. leta, Carniola NV 3, 1912, 208.

¹¹ Vasilij Melik, Die nationalen Programme des Matija Majar-Ziljski, v zborniku Andreas Moritsch (Hg), Matija Majar-Ziljski, Celovec 1995, 93-102.

narod".¹² Druga zahteva je bila, naj ima ta enota svoj deželni zbor, naj ne bo samo upravna ampak samoupravna, da ne rečemo državnopravna enota. Ta program je ostal slovenski program vse do konca habsburške monarhije, ne da bi ga bilo kdaj mogoče uresničiti. Še najbolj ga je bilo mogoče uresničiti leta 1848, ko so bili Slovenci politično še zelo šibki in za pravi politični boj nepripravljeni - toda tedaj je bil revolucionaren položaj in vse mogoče ideje so se zdele uresničljive, vse mogoče ovire so se zdele premagljive. O Zedinjeni Sloveniji se je razpravljalo v parlamentu, prišla je v program avstrijske levice, z njo so računali badenski republikanci in demokrati,¹³ dobila je podporo na slovanskem kongresu v Pragi in v hrvaškem saboru. Pozneje so se Slovenci odločali zanjo na taborih, v državnem zboru pa ni nikdar prišlo do širše akcije; zoper Zedinjeno Slovenijo so bili Nemci, pa tudi mnogi slovanski narodi (Čehi, Poljaki) niso imeli razumevanje zanjo.

Obenem z idejo Zedinjene Slovenije se je pojavilo tudi ostro odklanjanje nove Nemčije in avstrijske vključitve vanjo, odklanjanje volitev v frankfurtski parlament. Zato pa se je tu in tam pojavila ideja združitve s Hrvati.

Slovensko politično življenje se leta 1848 še ni prav razvilo. Slovenska stranka se je pojavila, nastajala so različna društva, izhajali so časopisi (zlasti Slovenija v Ljubljani), vendar ni bilo ne prave organizacije ne pravega vodstva. Kmet se je zanimal predvsem za odpravo fevdalizma, meščani so se navduševali za različne ideje, nemške, avstrijske, slovanske, revolucionarne, liberalne, konservativne, tudi zmede v predstavah je bilo veliko. Ljubljana je izvolila v Frankfurt grofa Antona Aleksandra Auersperga, ki je bil prijatelj slovenskega naroda in je prevajal slovenske narodne pesmi, politično pa se je odločal kot nemški pesnik¹⁴ (Anastasius Grün); na Dunaj pa advokata Mateja Kavčiča, ki je v ustavnem odboru predlagal (ne popolnoma dosledno) razdelitev Avstrije po narodnostnih mejah z Zedinjeno Slovenijo kot eno enoto.

Revolucija je bila poražena, za deset let je bil obnovljen absolutizem. V tem času je bila germanizacija vodilo večine ministrov, vendar se je absolutizem začel s poudarjanjem enakopravnosti vseh narodov, ki so jo sprejeli v oktroirane državno in deželne ustave in ki je dala tudi nekaj ukrepov Slovincem v korist. Državni uradni list, ki so ga uvedli leta 1849, je v uvodu sporočal, da bo izhajal v desetih izdajah, med njimi tudi in slovenischer "Sprache" (zugleich windischer und krainerischer Schriftsprache).¹⁵ S tem je država sprejela "slovensko" ime za jezik in narod, kar je bil brez dvoma velik dosežek. Imena windisch in krainerisch se seveda še vedno uporabljali, toda vedno bolj samo nasprotniki slovenskega narodnega gibanja. Obenem z uvedbo slovenščine v uradne liste se je oblast tudi zavzemala za enoten slovenski knjižni jezik, za odpravljanje različnih lokalnih variant. Tako je bil enoten slovenski knjižni jezik, ki je do njega prišlo v 50-letih 19. stoletja, rezultat stremljenj med Slovenci in teženj državne oblasti. Uporaba

¹² Stane Granda, Graška Slovenija v letu 1848/49, Zgodovinski časopis 28, 1974, 53.

¹³ Eric Hobsbawm, Europäische Revolutionen, Zürich 1962, 290.

¹⁴ Vasilij Melik, Anton Alexander Graf Auersperg und die Slowenen, v zborniku Anton Janko und Anton Schwob (Hg), Anastasius Grün und die politische Dichtung im Vormärz, München 1995, 97.

¹⁵ Allgemeines Reichs - Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1849 Einleitung VI.

prekmurščine je bila predvsem posledica ustavne in politične ločenosti ogrskih Slovencev od avstrijskih.

Z reformo gimnazij leta 1849 je bila slovenščina vpeljana kot obvezen predmet za slovenske dijake. To je pomenilo popoln prelom s prejšnjim stanjem. Odslej so se slovenski izobraženci naučili slovensko misliti, govoriti in pisati, zdaj so slovenščino res obvladali; dotodanje prevladovanje nemščine in v kulturnem življenju se je spremenilo v obvladanje obeh jezikov (slovenščine in nemščine), v naslednjih desetletjih pa je slovenščina dobila v zavesti in praksi prvo mesto.

Konkordat iz leta 1855 je dal katoliški cerkvi posebne nadzorstvene pravice zlasti v osnovnem šolstvu. Povečana vloga duhovščine v šoli je imela za slovenščino pozitivne rezultate. Velika večina slovenske duhovščine, ki je bila kmečkega izvora, ju čutila, da je napredek slovenskega naroda močno odvisen od pismenosti in izobrazbe preprostega človeka. Ciglerjeva povest Sreča v nesreči kot vsa Slomškova dela so polna nauka: uči se, da boš napredoval! Duhovščina se je trudila za širjenje šolstva in za slovenski učni jezik. Položaj slovenščine je bil pod konkordatom marsikje boljši kot pozneje pod liberalno šolsko reformo.

Upravne reforme po revoluciji so bile Slovincem v korist na Štajerskem, v škodo pa na Koroškem, kar je bila posledica dogajanj v letu 1848. Delitev Štajerske na okrožja s čim večjim upoštevanjem narodnostne meje je določil že osnutek kromeriške ustave v 3. členu. Okrožna meja je bila potem tudi podlaga za razmejitve med mariborsko in graško škofijo.

TRETJE OBDOBJE (1861-1909)

Tretje obdobje slovenskega narodnega gibanja začinjamo s padcem absolutizma in začetkom ustavnega življenja v letu 1861. Leto 1867 je prineslo zmago slovenske stranke v kmečki kuriji, za mestno kurijo pa so bila šestdeseta in sedemdeseta leta čas nacionalne diferenciacije. V kulturnem razvoju pomeni polstoletno ustavno življenje največji in najpomembnejši napredek v slovenski zgodovini.

Prve volitve v deželne zборе 1861 so prinesle za slovensko stranko dokaj slabe rezultate. Bila je nepripravljena in neorganizirana. Njen največji uspeh je bil, da se je zanjo (po dopolnilnih volitvah v aprilu) opredelilo 11 od 16-ih poslancev kmečke kurije na Kranjskem. Večine v deželnem zboru pa niso dobili. Presenetljivo pa je, da so bili v Ljubljani na deželnozborskih volitvah popolnoma neuspešni, na občinskih pa dokaj dobri in je Ljubljana dobila slovenskega župana.

Kriterija za oblikovanje strank sta mogla biti v tistem času dva: nacionalna ali nazorska opredelitev. Na večini slovenskega ozemlja, predvsem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, se je slovenska stranka postavila na nacionalno podlago, nasprotna (ustavoverna) pa na nazorsko. Slovenska stranka je hotela pritegniti vse, ki so čutili slovensko in sprejemali zahteve po enakopravnosti slovenskega jezika. Pritegnila je narodno zavedno duhovščino, ki je kmalu postala glavni organizator volitev na kmetih: budila je samozavest volilnih mož, disciplinirala lokalne separatiste, skrbela za enotnost volilnih mož. Nasprotna stranka se je imenovala "ustavoverna" in je hotela pritegniti vse, ki so stali na strani ustave (februarskega patenta) proti absolutizmu in klerikalizmu. Glede narodov je govorila o enakopravnosti, o

pravici, ki jo ima vsak jezik do razvoja in širjenja - pri tem pa je v praksi zagovarjala prednosti položaja nemščine. Ustavoverni stranki so se priključili vsi, ki iz katerega koli razloga niso sprejemali slovenske stranke; ali se jim je zdelo prenapeta, preveč slovansko usmerjena, preveč klerikalna, ali je preveč podirala tradicionalni red stvari in tradicionalno hierarhijo jezikov. Med njimi so bili tako rojeni Slovenci kot rojeni Nemci. Mnogi so tudi spreminjali svojo opredelitev.

Ustavoverna stranka ni hotela biti "nemška nacionalna". Kadar beremo v nemškem tisku te dobe o "nationale Partei", je vedno mišljena samo slovenska stranka. Dostikrat pa jo imenujejo tudi "national-klerikale Partei"; ta opredelitev odgovarja stalni težnji ustavovercev, da bi v svojih slovenskih nasprotnikih videli klerikalce, nasprotnike liberalizma in napredka. V 60-tih in 70-letih se je zlasti v mestih in trgih na Slovenskem odvijala diferenciacija prebivalstva. V začetku je bila to odločitev za slovensko ali ustavoverno stranko, pozneje pa je iz ustavovorne nastala nemška stranka in njeni pristaši so postali Nemci. Rezultate te diferenciacije vidimo v statistiki štetja po občevalnem jeziku 1880 - žal takega štetja še ni bilo leta 1869; najbrž bi bili taki podatki izredno zanimivi.

Zavedni Slovenci so prej formirali svojo zavest kot pa svojo jezikovno prakso. Slovenski poslanci v kranjskem deželnem zboru in v Ljubljanskem mestnem svetu govorijo sprva nemško - delni vzrok za to je tradicija; obzirnost do tistih, ki ne razumejo slovensko, pa tudi težave, ki jih njim samim povzroča slovensko govorjenje, ki ga niso še vajeni. Pri popisu prebivalcev 1869 so Slovenci v mestnem središču Ljubljane v glavnem izpolnjevali popisnice nemško, le v predmestjih je prevladovala slovenščina.

Slovenski liberalci so imeli dostikrat drzne in radikalne nacionalne zahteve ter so zelo visoko cenili narodnostne ideje, vendar pa je bila zvestoba slovenstvu v katoliškem taboru trdnejša kakor v liberalnem. Liberalni kmečki veljaki so zelo pogosto prestopali v nemški liberalni tabor. To se je ves čas kazalo na Štajerskem in Koroškem, na Kranjskem pa do Taaffejeve vlade, ki je nehala podpirati nemško stranko v deželi.

Januarja 1867 so Slovenci prvič nastopili organizirano skoraj v vseh deželah in dosegli prvo veliko zmago v kmečki kuriji: zmagali so v 19 volilnih okrajih od 21, ki so imeli slovensko večino prebivalstva. Prvič se je pokazalo, da ima slovensko narodno gibanje res množično oporo. Valentin Zarnik je navdušeno zapisal: zdaj še le smemo reči, da je slovenski narod v resnici na svetu... in da nismo samo narodopisen pojem. V mestni kuriji je bilo mnogo slabše. Tu so na Štajerskem in Koroškem na vseh volitvah vse do konca zmagovali Nemci, le na Kranjskem je v Taaffejevem času, ko je vlada takorekoč priznala deželo za slovensko, zmagala slovenska stranka v mestni kuriji in Ljubljana je 1882 prešla v slovenske roke. Predvsem zaradi razvoja na Štajerskem je bilo slovenskega meščanstva v celoti mnogo manj, kakor bi ga moralo biti in njegova politična moč je bila skoraj polovico manjša.

Državnozborna volilna reforma leta 1907 je dala Slovencem 24 volilnih okrajev, kar je odgovarjalo deležu slovenskega prebivalstva v državi. Ozemlje, ki so ga zajemali ti okraji, je dajalo svojevrstno podobo, saj ni bilo manjše od današnje Slovenije in je obsegalo v Trstu vso okolico in večino predmestij, na Koroškem pa 4 sodne okraje. Nemške enklave v tem skupku so bile celotno kočevarsko ozemlje in 29 občin na Spodnjem Štajerskem z Mariborom, Celjem in Ptujem.

Nacionalno-politična diferenciacija je prerasla v nacionalni boj, ki je bil vedno ostrejši in sovražnejši. Slovenska politika je imela vse rojene Slovence, ki so se odločili za nemško stran, za narodne izdajalce. Nemci so večinoma sprejemali slovenske pridobitve kot zmanjševanje nemškega posestnega stanja. Ogromna večina Slovencev je bila za habsburško monarhijo, bodisi iskreno, iz zvestobe in tradicije, bodisi iz hladnega preudarka, zlasti iz zavesti, da je ob nevarnostih, ki pretijo iz Nemčije in Italije, monarhija še najboljše zavetje. Živeli so v srednjeevropskem kulturnem svetu, najbolj so poznali nemško kulturo, toda s srcem so bili navezani na slovanstvo, ki so ga bolj malo poznali, bili večinoma prepričani o tisočletnem boju med germanstvom in slovanstvom in verovali v slovansko zmago. Bili so za cesarja kot najvišjo avtoriteto, niso pa bili zadovoljni z ureditvijo monarhije, z dualizmom in z večino vlad.

Dobrega pol stoletja ustavne dobe je bil za Slovence čas izrednega kulturnega dviga. Mohorjeva družba za preproste ljudi, Slovenska matica za izobražence, Dramatično društvo in številne druge in poznejše organizacije so širile slovensko knjigo. Nepismenost se je krčila, tako da so leta 1910 zaostajali v Avstriji samo še za Čehi, Nemci in Italijani. Slovenščina se je naglo razvijala od začetnega okornega izražanja, ustvarjala terminologijo na različnih področjih, v pravu, v parlamentarnem in političnem življenju, v umetnosti in posameznih znanostih. V šestdesetih letih je začelo izhajati 30 novih časnikov in časopisov (1860-69), prav tako v sedemdesetih, 43 v osemdesetih, 64 v devetdesetih, 127 v prvih desetih letih novega stoletja (1900-09). Leta 1913 je izhajalo pet dnevnikov: liberalni Slovenski narod, katoliški Slovenec, socialistična Zarja, neodvisni jugoslovanski Dan v Ljubljani, Edinost v Trstu, trikrat na teden pa je izhajala Soča v Gorici, Straža v Mariboru, Razen tega so izhajale mesečne leposlovno-kulturne revije kot liberalni Ljubljanski zvon, katoliški Dom in svet; kulturno-znanstveni mesečniki katoliški Čas, socialistični Naši zapiski, liberalna Veda (dvomesečnik), zgodovinska časopisa Carniola v Ljubljani in Časopis za zgodovino in narodopisje v Mariboru, pa še vrsta drugih pokrajinskih, strokovnih, mladinskih tednikov in mesečnikov. Tako so v tem času Slovenci premostili zaostanek, ki jih je težil od srednjega veka. Postali so razvit narod, kulturno enakovreden drugim. Vse to bi moglo Slovence navdajati z velikim zadovoljstvom, vendar je v njihovem gledanju skorajda prevladoval pesimizem. Tega je povzročal šibek gospodarski napredek, izredno veliko izseljevanje, izgube v narodnostnem boju na Koroškem in Štajerskem, neuspehi v politiki, ko je bilo mogoče le od časa do časa in le na posameznih mestih doseči kak uspeh, ni pa bilo izgledov za kake večje spremembe na boljše, neuspešen boj za univerzo. Vse to je sililo Slovence k krčevitemu iskanju zaveznikov. Oporo so pričakovali z istih strani kot pred 70-imi leti: v slovanstvu in v jugoslovanstvu.

ČETRTO OBDOBJE (1909-1941)

Četrto obdobje v razvoju slovenske narodne identitete je obdobje jugoslovanstva. Začenjamo ga z letom 1909, ko je prevladalo v slovenski politiki - zadnjim devetim letom v habsburški monarhiji je sledilo 22 let življenja v kraljevini SHS / Jugoslaviji. Jugoslovanska ideja se je posebej razmahnila po aneksiji Bosne in

Hercegovine. Kranjski deželni zbor je 15. in 16. januarja 1909 postavil skoraj popolnoma enak program kot ga je dala 30. maja 1917 majniška deklaracija slovenskih, hrvaških in srbskih državnih poslancev na Dunaju: združitev vseh ozemelj monarhije, na katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije. Razlika je bila v tem, da je bil leta 1909 to dolgoročen program, leta 1917, sredi vojne, pa nujna zahteva.¹⁶

Jugoslovanska ideja se je širila pred vojno med vsemi strankami, v vsaki na nekoliko drugačen način. Bila je avstrijska pri trializmu, protiaustrijska pri preporodovcih, lahko je povezovala zamisli federacije avstro-ogrskih narodov in balkanske federacije kot pri socialnih demokratih. Krek je menil, da bo do jugoslovanskega združenja gotovo prišlo, in je mislil, da bi najprej dosegli svoj namen avstrijski Jugoslovani, balkanski pa bi se potem naslonili nanje.¹⁷ Ni pa se mu zdelo nemogoče tudi to, da bi avstrijski Jugoslovani ne dosegli svojih pravic in bi iskali naslonitev na balkanske rojake. Ideja je zajemala vse južne Slovence in Bolgari vred, ali pa samo avstro-ogrske. Včasih se je govorilo o združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov, včasih o združitvi Jugoslovanov, včasih samo o združitvi Slovencev in Hrvatov - pri vsem tem pa je bilo dostikrat mišljeno isto ozemlje. Po drugi balkanski vojni so iz računanj Bolgari večinoma izpadli.

Pri razmišljanjih o taki ali drugačni jugoslovanski skupnosti so delali Slovenci dve težki napaki. Prva je bila naivnost, nevednost, neznanje o bodočih sodržavljanih, o njihovi kulturi, mentaliteti, političnih navadah. Niti najbližjih Hrvatov niso dovolj poznali. Vse so idealizirali, z vsem pozitivnim pretiravali, vse negativno pomanjševali ali sploh tajili. Druga napaka je bilo samoodpovedovanje, samoponiževanje. Pojavljala se so stališča, da moramo vse jugoslovansko ozemlje smatrati za svoje, da nam mora biti vseeno, kdo izmed nas gospodari v Kopru ali Portorožu.¹⁸ Po bolgarskem porazu 1913 so se pojavljala svarila, naj ne bomo domišljavi separatisti. Kopičile so se primerjave, kako junaška je srbska preteklost in sedanost, kako brez zgodovine so Slovenci in kako je njihova inteligenca po svoji mentaliteti večinoma nemška. Ne nujen, pač pa zelo pogost znak jugoslovanske ideje je bilo mnenje, da so vsi Jugoslovani en sam narod ali da bodo to postali. Ta misel se je rodila iz teorije o političnem narodu, pa iz občutka manjvrednosti, češ, če so Nemci ob vsej množini narečij en sam narod, moramo biti tudi mi. Iz ideje o enem narodu ni nujno sledila težnja po enem jeziku, bila pa je z njim v zvezi. Občutek majhnosti in gospodarske nerentabilnosti slovenščine je povzročal razmišljanja o ožji ali širši opustitvi slovenščine. Nastajale so prav fantastične teorije. Filozof Aleš Ušeničnik je menil, da bi ob združitvi Hrvatov in Slovencev Hrvati "nam dali svoj bolj razviti in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture".¹⁹

Majska deklaracija je predvidela habsburško Jugoslavijo. Protiaustrijski radikalizem se je krepil ob nerazumevanju avstrijske in ogrske vlade ter ob mednarodnem razvoju, ko so nazadnje vsi bežali s potaplajoče se ladje, da jih ne bi bilo mogoče

¹⁶ Vasilij Melik, Slovenski državnopravni programi, v zborniku Bogo Grafenauer (izd), Slovenci in država, Ljubljana 1995, 70.

¹⁷ Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1919, 104 (Ivan Dolenc).

¹⁸ Veda 1913, 504. Slovenski narod 28. julija 1913.

¹⁹ Čas 7, 1913, 435, 436.

šteti za premagane. Združitev habsburških Jugoslovanov s Srbijo je bila izsiljena. V proglaš prvo decemberskega zedinjenja niso bila sprejeta stališča, ki jih je zagrebški Narodni svet (Narodno vijeće) dal svoji delegaciji na pot, tako da je ta način združitve pomenil svoje vrste prevaro in nikakor ni odgovarjal večini Slovencev in Hrvatov.

Propad habsburške monarhije je prinesel prav to, česar so se mnogi bali že pol stoletja prej: razkosanje slovenskega ozemlja. Edina pridobitev je bila Prekmurje, sicer pa sta prišli le dve tretjini Slovencev v Jugoslavijo. Koroška je bila izgubljena v plebiscitu. Največji udarec za Slovence pa je bil, da je Italija dobila Primorje. Trst je bil postal za uradno naštetimi 57000 Slovenci že največje slovensko mesto. Italijanska nacionalna liberalna stranka, slovenska narodna stranka in socialna demokracija so si bile pri volitvah v državni zbor skoraj enakovredne nasprotnice, čeprav je imela italijanska stranka tržaško občino še trdno v rokah. Slovensko kulturno življenje v Trstu je bilo vedno krepkejše, naraščala je tudi slovenska gospodarska moč. Vse to je bilo zdaj uničeno.

Na slovenskem ozemlju Jugoslavije je postala slovenščina edini jezik šol in uradov in se je svobodno razmahnila. Ni pa se uveljavila v državnem merilu. Napisi na denarju in raznih obrazcih so bili v začetku trojezični, pozneje pa so slovenščino večinoma opustili. Takoj v začetku je bila uresničena univerza; z drugo vrhunsko ustanovo vsakega naroda, z akademijo znanosti, so bile velike težave in je bila dosežena šele malo pred drugo vojno. Vodilni uradniki v Sloveniji so bili vseskozi Slovenci. V vladah, dasi ne vseh, so sedeli tudi slovenski ministri. Najvažnejša ministrska mesta so imeli vseskozi Srbi. Edini predsednik vlade, ki ni bil Srb, je bil pet mesecev 1928 dr. Anton Korošec. Državno politiko so v celoti usmerjali Srbi. Slovencev je bilo slabih 10% prebivalstva države. Slovenija je bila gospodarsko in civilizacijsko najbolj razviti del države, vendar od tega ni čutila koristi in je imela močan vtis, da plačuje več davkov kakor pa bi ji šlo po pravici.

Leta 1918 so prešli Slovenci iz države, ki so jo vznemirjali narodnostni problemi, v državo, ki ni bila nič na boljšem. Prej sta se bojevala med seboj germanstvo in slovanstvo, zdaj je bil glavni spor med Srbi in Hrvati, narodoma s skoraj istim jezikom. Ivan Hribar, ki se je imel za jugoslovanskega nacionalista, je z bridkimi skrbmi začel spoznavati, "da je v glavah večine odločujočih srbskih državnikov ukoreninjena orijentalna miselnost, ki je tako bistveno različna od zapadnjaške".²⁰ Isti občutek je že pred vojno narekoval Ivanu Cankarju ugotovitev: "Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratrance - po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu".²¹ Razlike v mentaliteti, srbska hegemonija in centralizem so že zelo zgodaj povzročili razočaranje. V habsburški monarhiji je bila neuresničen ideal Zedinjena Slovenija, v kraljevini Jugoslaviji je bila to avtonomna Slovenija. V času najhujšega centralističnega pritiska je katoliška Slovenska ljudska stranka 31. 12. 1932 postavila v punktacijah zahtevo, da si mora jugoslovanski del Slovencev priboriti tak samostojen položaj, ki bo neprestano služil kot privlačna sila za vse ostale dele naroda, živeče v drugih državah. Imeti

²⁰ Ivan Hribar, *Moji spomini 2*, Ljubljana 1984, 435.

²¹ Ivan Cankar, *Zbrani spisi 19*, Ljubljana 1936, 19.

mora nacionalno individualnost, ime, zastavo, etično skupnost, finančno samostojnost, politično in kulturno svobodo.²²

Komična ali tragična značilnost Slovencev v Jugoslaviji je bila, da so se razdelili na dve narodnosti, slovensko in jugoslovansko. V nazorih, ki so se pojavljali, je bilo veliko odtenkov. V začetku, toda ne dolgo, so bili skoraj vsi Jugoslovani, bodisi iskreno, bodisi iz sramu zaradi nekdanjega avstrijstva, bodisi iz oportunitizma. Govorili so o "slovenskem delu troimenega jugoslovanskega naroda", pa da se bo "bogastvo vseh treh narečij strnilo v eno blagodejno celoto, dokler se ne bo zavedal zadnji državljan, da ni več razlike med Srbi, Hrvati in Slovenci, ampak da smo vsi Jugoslovani". Nekateri so smatrali "jugoslovanski narod" za sprejemljivo koncesijo mednarodni afirmaciji nove države in volji po skupnem življenju, vendar so v okviru te skupnosti želeli svoboden razvoj slovenskih koristi in interesov. Tretji so videli bodočnost v resničnem stapljanju in odpovedi vsem posebnim slovenskim koristim. Vzdeli so jim ime "integralni Jugoslovani", "jugoslovenarij". Taki so se ob ustanavljanju ljubljanske univerze 1919 branili izraza "slovenska univerza", češ da smo zahtevali slovensko univerzo, dokler smo bili v boju z Nemci, danes pa zahtevamo samo univerzo Srbov, Hrvatov in Slovencev. "Mi nočemo, da bi bila univerza v Ljubljani prežeta s tendenco kakega separatizma, ampak naj bo samo nov kamen v zgradbi edinstva države!"²³ V prvi polovici tridesetih let so se kar izogibali besedi Slovenec. V knjižnicah za učence osnovnih šol je bilo tedaj mogoče brati takole formulacijo: "Srečen sem, da sem jugoslovanski učenec, in vesel, da imam v Dravski banovini nad 150.000 tovarišev in tovarišic - učencev narodnih šol. Vsi so sinovi in hčere naše lepe domovine Jugoslavije". Banovine, nove največje uprave enote, naj ne bi spominjale na zgodovinske dežele in so jih poimenovali po rekah. stranke s plemenskim ali verskim značajem so bile prepovedane, vendar pa so živele naprej in se le vsedržavno povezovale med seboj.

Matijo Murko, ki je odločno govoril o slovenskem jeziku, ne narečju, in ostro nastopal proti opustitvi ali opuščanju slovenskega knjižnega jezika, se je zavzemal za to, da se spoznavamo med seboj, da "se zmirom več uradnikov, posebno mlajših in neoženjenih, seveda tudi najboljših, pošilja na krajši čas iz Slovenije v Beograd, beograjskih in drugih pa v Slovenijo". "Vsi visokošolci, ne samo slavisti, naj ne sede ves čas v enem mestu, vsaj en semester naj gredo v vsako naših glavnih mest. tudi profesorje kaže zamenjavati ali vsaj klicati na predavanja".²⁴ Takih dobronamernih predlogov je bilo še veliko, vendar to medsebojno spoznavanje nikakor ni uspevalo. Prav tako ni uspela popolna preusmeritev kulturnega prostora. Ob nastanku Jugoslavije se je z novo politično podobo povezovala tudi misel o potrebi kulturne revolucije, kulturnega prevrednotenja vseh vrednot kakor da je vseh slovenskih napak v preteklosti kriva odvisnost od nemške kulture. Od nje se je torej treba popolnoma odtrgati in se povezati z jugoslovanskim in francoskim prostorom. Vendar so se stare tradicije nadaljevale, dasi v skrčenem obsegu. Ker pa je postala francoščina glavni tuj jezik v gimnazijah, je počasi izginjal

²² Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, 399.

²³ Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929, Ljubljana 1929, 177 (Anton Sušnik).

²⁴ Prav tam 181 (Dinko Puc).

slovenski izobraženec, ki se je seznanjal s tujo literaturo in znanostjo preko nemščine.

Ob cepitvi na slovensko in jugoslovansko narodnost se je velika večina Slovencev odločila za slovensko smer. Jugoslovani so pripadali v glavnem liberalnemu taboru. Pri liberalni stranki je verjetno soodločala tudi zavest, da v avtonomni Sloveniji ne bi imela izgledov na oblast, saj še daleč ni predstavljala polovice prebivalcev - centralizem in povezava s srbskim strankami ji je dajala več možnosti. Toda uradno stališče stranke je zapuščalo vedno več ljudi iz liberalnega tabora, zlasti med kulturnimi delavci, in se odločalo za slovensko narodnost. Ob vsem nezadovoljstvu z državno politiko, s stanjem v državi in s položajem Slovencev pa je večina vendarle sprejemala Jugoslavijo, predvsem zaradi dokaj utemeljenega strahu pred nemško in italijansko nevarnostjo.

Peter VODOPIVEC

NEKAJ OPOZORIL NA VZPOREDNICE IN RAZLIKE V NARODNEM OBLIKOVANJU SLOVENCEV IN BRETONCEV

Med madžarskimi zgodovinarji in političnimi misleci, ki so razmišljali in pisali o Srednji Evropi - je presenetljivo, da je bila to tema, ki je posebej zaposlovala Madžare? - je v osemdesetih letih znova vzbudil pozornost István Bibó (1911-1979), pravnik, politik in avtor analitičnih zgodovinskih razprav, ki je bil na Madžarskem zaradi svojih demokratičnih političnih prizadevanj v letih 1946-48 in 1956-57 vse do smrti obsojen na javni molk.¹ Bibó je v razpravi "Beda vzhodnoevropskih malih držav", ki jo je napisal leta 1946, zarisal kaj žalostno podobo vzhodno in srednjeevropskega narodnega in političnega razvoja v 19. in 20. stoletju. Njegov esej je nesporno prodorna in v marsičem prepričljiva analiza konservativnih, etnocentričnih in nacionalističnih teženj posameznih vzhodno in srednjeevropskih narodov, njihovih - kot Bibó to imenuje - "nacionalistične ozkosti in napadalnosti", pomanjkanja "demokratičnega duha" in "realizma", medsebojnega sovražstva in večne pripravljenosti, da si zagotovijo prednost na škodo sosedov ali drugih skupnosti, ki z njimi delijo podobno usodo. Toda Bibó se zdi manj prepričljiv, ko trdi, da so te negativne narodne lastnosti poseben vzhodno in srednjeevropski pojav, ki ga moderna zgodovina evropskega zahoda skoraj ne pozna. Po Bibu je namreč trajnost (kontinuiteta) starih zahodnoevropskih državnih nacij, ki so uspele "pravočasno" asimilirati in odpraviti manjšinske, socialno slabše strukturirane jezikovne skupine in pokrajinske partikularizme, zahodni Evropi zagotovila prepotrebno notranjo gotovost in demokratično odprtost, medtem ko je bilo zaradi spremenljivosti in diskontinuitete starih (zgodovinskih) meja in državnih okvirov v evropski sredini in na evropskem vzhodu etnično in narodno razmejevanje v 19. in 20. stoletju sila težavno, če ne sploh nemogoče, in je postalo eden glavnih vzrokov za krvave obračune in nikoli presežene nacionalistične ozkosti.²

Bibó je svoje razmišljanje o "Bedi srednjeevropskih malih držav" pisal pod neposrednim vtisom vojnih strahot in posledic pred in medvojnega nacionalističnega sovražstva. Njegovo idealizacijo evropskega zahoda in njegovo neprikrito obžalovanje zaradi prekinjene državne tradicije pri vrsti srednje in vzhodnoevropskih narodov od konca srednjega veka dalje³ kaže razumeti in razlagati predvsem s tega

¹ Gl. Igor Karaman, Pisci i njihova dijela, István Bibó, Tibór Huszár, Jenó Szűcs, Regije evropske povijesti, Povijest-Historija, Naprijed-Zagreb 1995, str.5-9.

² István Bibó, Bijeda istočnoevropskih malih država, cit. kot op. 1, str. 11-92; v nemščini: I. Bibó, Die Misere der osteuropaischen Kleinstaateri, Aus dem ungarischen von Belá Rásky, Verlag Neue Kritik, Frankfurt 1992.

³ Po Bibu so v srednjem veku že obstojale poljska, madžarska, češka, srbska, hrvatska, litvanska, rumunska, bolgarska in grška "nacija". Gl. hrvaška izdaja str. 67, nemška izd., str. 79.

vidika. Bibóvi pogledi in stališča na narodno problematiko v srednji in zahodni Evropi bi bili lahko tako danes zanimivi predvsem kot dokument povojnega vzdušja in iskanja razlag za medvojno prelivanje krvi, če bi se - v določeni meri in neodvisno od Bibovega pisanja - podobne argumentacije ne posluževali tudi nekateri sodobni zahodnoevropski in ameriški strokovnjaki za "nacije in nacionalizem". V interpretaciji nemajhnega števila zahodnoevropskih in ameriških družboslovcev in zgodovinarjev so namreč primeri Velike Britanije, Francije in (delno) Španije standardni zgodovinski vzorci modernega državnega in učinkovitega narodnega oblikovanja, nacionalna gibanja in težnje evropskih narodov pa imajo "pozitivno", "demokratsko" in "integrativno" vlogo le do okoli leta 1870, kar naj bi potrjevale konsolidacija švicarske federacije in združitvi Nemčije in Italije. Kasneje, po letu 1870 in zlasti po letu 1918 naj bi se - v skladu z opisanimi interpretacijami - narava nacionalnih gibanj spremenila: dobila naj bi negativno, dezintegrativno naravo, kar naj bi privedlo do postopnega razkrajanja in razpadanja večnacionalnih držav in fragmentiranja evropskega (in posredno svetovnega) državnega sistema. To naj bi bilo posebej moteče in nevarno ob koncu 20. stoletja, po padcu berlinskega zidu in komunističnih režimov, na kar naj bi med drugim kazali razpad Jugoslavije, ločitev Čehov in Slovakov in vedno večje etnične in nacionalne napetosti v nekdanji Sovjetski zvezi.⁴

Ob takšnih posplošitvah se lahko seveda samo strinjamo s kritiki generalnih, vsepojasnjujočih teorij o "nacionalizmu, nacionalnem in oblikovanju narodov", ki kot - Stanley Hoffman - ugotavljajo, da pojava "nacionalnega" in "nacionalizma" preprosto ni mogoče strpati teoretske kalupe, saj je eden razlogov za "njegovo moč, trajnost in prožnost" prav njegova "raznolikost".⁵ Hkrati je vse bolj jasno, da fenomena narodov in občutenj moderne (nacionalne) pripadnosti ne moremo prepričljivo razložiti in opredeliti le z analizo nacionalizma in nacionalnih ideologij. Moderno narodno oblikovanje - v zahodni Evropi od 16. in 17. stoletja, v severni, srednji in vzhodni Evropi ter na Balkanu od 18. stoletja dalje - je bilo kompleksen in zapleten socialni, kulturni in politični proces, ki ga je nemogoče pojasniti le s predstavami in ideološkimi konstrukti socialnih in političnih elit in njihovimi interesi. Profesorica na univerzi Yale Linda Coolley je v svoji briljantni, danes že "klasični" knjigi o "Britancih - mukotrpnem oblikovanju v narod" (1992) prepričljivo pokazala, kako so ne zgodovina in tradicija, temveč mnogo bolj protestantizem, frankofobija, vojne in gospodarska ekspanzija v stotrideset let dolgem, težavnem in v marsičem nasilnem razvoju (od 1707 do okoli 1830) prispevali k nastanku angleško-škotske vladajoče oligarhije, ki je delila bolj ali manj skupno zavest pripadnosti britanski naciji in državi.⁶ In, kar zadeva Francijo, ni bil nihče drug kot "le grand maitre" francoskega zgodovinarja Fernand Braudel, ki je v svoji "Identiteti Francije" ugotovil, da francoske nacije niso naredili Jeanne d'Arc, "kralj sonce" Ludvik XIV in francoska revolucija, temveč francoske železnice in šolski -

⁴ Te teze med drugim vsebuje knjiga E. Hobsbawma, *Nations and nationalism*, Cambridge university Press, 1993.

⁵ Stanley Hoffman, *The Passion of Modernity*, *The Atlantic Monthly*, August 1993, str. 101-102.

⁶ Linda Coolley, *Forging the Nation 1707-1837*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.

izobraževalni sistem.⁷ Pri tem sta tudi dinamika in narava integracijskih procesov v Franciji v 18. in 19. stoletju še danes predmet razhajanj in polemik⁸

Opozorila na vzporednice in razlike v narodnem oblikovanju Slovencev in Bretoncev v letih 1750-1850 so seveda lahko le prispevek k razpravi o vseh teh vprašanjih. Toda ob tem želijo biti hkrati argument za drugačno razumevanje in razlaganje spreminjanja srednje in zahodnoevropskega etničnega in narodnega zemljevida od 18. stoletja dalje, kot ju predstavljajo Bibo in omenjeni zahodnoevropski ter ameriški avtorji, celo argument za drugačno in bolj razločujoče podobo socialnih, duhovnih in kulturnih procesov v habsburški monarhiji, kot jo ponujajo mnoga dosedanja dela, ki govorijo o monarhiji predvsem z vidika njenega odnosa do nenemškega in nemadžarskega prebivalstva. Slovenci so v tem kontekstu le primer narodne skupnosti, ki v drugi polovici 18. stoletja, ko se je začelo njeno moderno narodno prebujanje, ni imela državne tradicije in v času francoske revolucije celo še ne razvite socialne strukture, v dobrem stoletju od 1750-1850 pa je uspela razviti socialne, politične in kulturne elite, ki so utemeljile narodno jezikovno-književno kulturo, politični program in nacionalno ideološka izhodišča. Bretonci so (nasprotno) primer etnično-jezikovne skupnosti, ki je bila sredi 18. stoletja še na primerljivi stopnji s Slovenci, ki pa vendar v stoletju, ki je sledilo ni napravila podobnega razvojnega skoka, čeprav je bila bretonsko govoreča Bretanja - kot to nazorno in sugestivno kaže harvardska disertacija Caroline Ford: "Oblikovati nacijo v provincialni Franciji" (1993) - ena zadnjih francoskih provinc, ki se je, (še)le konec 19. stoletja, če sploh) integrirala v francosko "nacijo".⁹

* * *

Okoli leta 1750 so bili Slovenci in Bretonci v socialnem, jezikovnem in kulturnem pogledu - kot je že pred časom opozoril Vasilij Melik¹⁰ - v podobnem položaju. Tako na slovenskih tleh kot v Bretanji sta druga ob drugi obstajali dve jezikovni praksi in kulturi, ki ju je ločevala socialna meja. Plemstvo, višji mestni sloji, uradništvo in izobraženstvo so govorili, pisali in med seboj občevali v jeziku, ki je bil jezik vsedržavnekomunikacije, uradovanja, šolstva in elite kulture: v habsburški monarhiji in potemtakem na slovenskem ozemlju so bili to nemščina, delno (na Ogrskem latinščina), na Primorskem tudi italijanščina, v francoskem kraljestvu in v Bretaniji je bila to francoščina. V nasprotju s temi jeziku in družbenimi elitami, je velika večina prebivalstva - nepismenih kmetov in nižjih mestnih slojev - govorila jezik "ljudstva"; v slovenskem primeru slovenščino, v bretonskem bretonščino.¹¹ Jezikovne meje se resda niti v slovenskem niti v bretonskem primeru niso

⁷ Fernand Braudel, *L'identité de la France*, Arthaud-Flammarion, Pariz 1986, I. del, str. 14-15.

⁸ Polemike o teh vprašanjih je med drugim povzročila knjiga Eugena Webra, *Peasants into Frenchmen*, Stanford, California 1976.

⁹ Caroline Ford, *Creating the Nation in Provincial France, Religion and Political Identity in Brittany*, Princeton University Press, New Jersey 1993, str. 7.

¹⁰ Vasilij Melik, *Zgodovinske osnove začetkov slovenskega narodnega gibanja, Obdobje 1, Obdobje razsvetljenstva v slovenskem jeziku, znanosti in kulturi*, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1979, str. 421.7

¹¹ O tem sem deloma že pisal v razpravi: *Srednja Evropa, nekdanja Jugoslavija in Balkan, novi ali*

nikoli povsem pokrivala s socialnimi in etničnimi, saj so bili med izobraženstvom in meščanstvom, pri Slovencih v manjši, pri Bretoncih v večji meri celo med plemstvom pripadniki izvorno slovensko in bretonsko govorečega prebivalstva.¹² Toda za socialni dvig iz slovenske ali bretonsko govoreče kmetijske večine je bilo potrebno znanje jezika "elite": socialni hierarhiji je ustrezala hierarhija jezikov in Slovenec ali Bretonec, ki sta se želela povzpeti v socialni lestvici in se uveljaviti v plemiški, državni ali cerkveni službi, sta morala znati jezik "višjih socialnih razredov" in "višje kulture".¹³ Zdi se, da je bila socialna in kulturna identifikacija bretonskih kmetov in ribičev z bretonščino v tem pogledu še močnejša kot slovenskih s slovenščino (oz. narečji, ki so jih govorili). Kot poroča Yves Le Gallo so bili bretonsko govoreči kmetje še v prvi polovici 19. stoletja presenečeni, ko so slišali, da so v Franciji pokrajine, kjer tudi kmetje govorijo "langue d'oui", saj so bili prepričani, da je to le jezik meščanstva in plemstva.¹⁴

V takšnih razmerah sta bila oba jezika, slovenski in bretonski, do konca 18. in začetka 19. stoletja predvsem sredstvo ustnega izročila in ustne komunikacije, manj pisane besede. Prva tiskana knjiga v bretonskem jeziku - trejezični slovar Catholicon Jeana Lagadeuca - je sicer res izšla že ob koncu 15. stoletja, dobrega pol stoletja pred prvo tiskano knjigo v slovenščini - katekizmom protestantskega pastora Primoža Trubarja (1550). Toda zdaj bolj, zdaj manj intenzivna književna tvornost v obeh jezikih je bila vse do zadnjih desetletij 18. stoletja večinoma omejena na verska in poučna besedila, pridige, jezikovne priročnike, v bretonskem primeru še na pesmi in mistične igre. Slovensko izdajateljsko in književno delo v 16. stoletju je bilo rezultat reformacije: njegov najpomembnejši dosežek sta bili latinsko pisana slovenska slovnica in prevod Svetega pisma (1584). S protireformacijo sta v slovenskih književnih prizadevanjih, čeprav jih ni povsem prekinila, nastopila kriza in zastoj; podobno kot v Bretanji, le da v manjšem obsegu, je bilo 17. stoletje tudi na slovenskih tleh čas igranja pasijonov in ljudskih iger z versko, mistično vsebino. Povsem novo obdobje v književni dejavnosti v obeh jezikih pa se je začelo z drugo polovico 18. stoletja, pri čemer so nekateri slovenski pisci svoje zanimanje za "jezik ljudstva" že povezali z večjimi ambicijami.

Kulturno gibanje, ki se je v zadnjih desetletjih 18. stoletja - podobno kot pri Čehih in nekaterih drugih slovanskih narodih - razvilo med Slovenci, so v prvi vrsti spodbudile vladarske reforme in manj ideje nemškega razsvetljenstva, saj so te poznali le redki izobraženci.¹⁵ Za šolski pouk, ki naj bi po uvedbi splošne šolske obveznosti leta 1774 na najnižji šolski stopnji potekal v "jeziku ljudstva", in potrebe kmetijske modernizacije, h kateri so pozivali fiziokrati, je bilo treba napisati in

stari nacionalizmi?, Glasnik slovenske matice, št. 1-2, Ljubljana 1993, str. 1-5.

¹² Sergij Vilfan, Slovenci-kmečki narod?, XXIX. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 28. 6.-17. 7. 1993, Ljubljana 1993, str. 229 in naprej.

¹³ O teh vprašanih je v slovenskem jeziku zlasti obširno pisal F. Zwitter. Gl. F. Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, Slovenska matica v Ljubljani, Ljubljana 1990.

¹⁴ Yves Le Gallo, Clérgé, Religion et Société en Basse Bretagne, De la fin de l'Ancien Régime a 1840, Les Éditions Ouvrières, Brest-Paris 1991, Vol. I, str. 18.

¹⁵ J. Kos, Tipološke značilnosti slovenskega razsvetljenstva v evropskem kontekstu, Obdobje I, Obdobje razsvetljenstva v slovenski jeziku, književnosti in kulturi, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1979, str. 27-35.

izdati šolske priročnike in priročnike za kmeta, kar je sprožilo živahno izdajateljsko dejavnost, ki se je naglo razširila na sestavljanje in izdajanje slovníc, slovarjev, pesniških zbirk in prevajanje verskih ter cerkvenih besedil.¹⁶ Pisci teh publikacij so bili večinoma duhovniki kmečkega porekla, ki so pisali v pokrajinskem ("domačem") narečju in še niso imeli nikakršne zavesti posebne etnične pripadnosti. Toda med njimi so bili tudi že posamezniki, ki so svoje zanimanje za "jezik ljudstva" povezali z neprikritimi socialno in kulturno emancipatorskimi ambicijami. Bosonogi avguštinec o. Marko Pohlin (1735-1801) tako ni bil le avtor prve, leta 1768 v nemščini izdane "Kranjske (slovenske) gramatike", temveč tudi odkrit kritik obstoječe jezikovne hierarhije, saj je sonarodnjake pozival, naj se ne sramujejo svojega jezika in zavračal obstoječo jezikovno prakso, po kateri bi se morali podložni kmetje za komuniciranje z zemljiškimi gospodi naučiti nemščine. "Kranjski" (slovenski) jezik, je pisal, je prav tako star in častitljiv kot drugi civilizirani jeziki in je zato lahko enakovredno sredstvo "učenega pogovora" in socialne komunikacije.¹⁷

Od kod Pohlinu tolikšna upornost in takšna stališča, zgodovinopisje še ni zadovoljivo pojasnilo. Toda težnje Jožefa II, da bi uvedel nemščino kot uradni jezik monarhije, so jezikovne ambicije slovenskih šolnikov in slovníčarjev nesporno dodatno okrepile. Posamezniki so razmišljali o širitvi rabe slovenščine v šoli, zanimanje za "ljudsko kulturo in jezik" pa se je večalo tudi med laičnim izobraženstvom. Osrednje mesto v slovenskem kulturnem življenju konec 18. stoletja je tako pripadlo omizju razsvetlensko usmerjenega barona Sigismunda Zoisa (1747-1819), ki je postal mentor in mecen slovenskim kulturniškim prizadevanjem. Iz njegovega krožka sta med drugim izšla Anton Tomaž Linhart (1756-1795) in Jernej (Barthoomaus) Kopitar (1745-1844). Prvi: šolski organizator, dramatik in zgodovinar je na Zoisovo pobudo dvignil (slovensko) "ljudsko govoricó" na raven gledališkega odra, ki je bil do tedaj plemiško-meščanski kulturni privilegij, in priredil v slovenščini dve gledališki igri: Richterjevo "Feldmuhle" in Beaumarchaisovo "Figarovo svatbo" (priredbó Richterjeve komedije so leta 1789 pod naslovom "Županova Micka" ob toplem sprejemu občinstva uprizorili v stanovskem gledališču v Ljubljani). Leta 1788 je poleg tega objavil prvi del svoje nemško pisane "Zgodovine Kranjske in južnih Slovanov Avstrije", v kateri je Slovence povsem jasno opredelil kot posebno ljudstvo, ki je različno ne le od Nemcev in Italijanov, temveč tudi od drugih Slovanov.¹⁸ Kopitar, drugi znameniti član Zoisovega krožka, si je v nasprotju z Linhartom pridobil zasluge predvsem kot jezikoslovec. Leta 1809 je med drugim - zopet v nemščini - objavil prvo slovensko znanstveno slovnico, v kateri je natančno opredelil posebnosti in značilnosti slovenskega v odnosu na druge, med drugim slovanske jezike, čeprav (podobno kot Linhart) za Slovence še ni uporabljal imena Slovenci. To se je začelo postopoma uveljavljati šele od časa francoske vlade in Ilirskih provinc, (1809-1813) ko sta poskušala Kopitar in pesnik Valentin Vodnik (1759-1819) - tretji ustvarjalni član Zoisovega krožka - predstavnikom

¹⁶ Med drugim drugi prevod Svetega pisma.

¹⁷ Med drugim je rojake k spoštovanju slovenskega jezika pozival dobesedno takole: "Schämen wir uns nicht unserer Muttersprache, liebste Landesleute! Sie ist nicht so schlecht als ihr es glaubet". Cit. po.: J. Pogačnik-F.Zadravec, Zgodovina slovenskega slovstva, Maribor 1973, str. 136.

¹⁸ Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs von Anton Linhart, Laibach 1788, 1791.

francoskih oblasti razložiti razlike med južnoslovanskimi jeziki.¹⁹

Slovensko jezikoslovno in književno delo je imelo v zadnjih desetletjih 18. in prvih desetletjih 19. stoletja še razmeroma šibko socialno osnovo, na kar sta med drugim vplivala slaba izobrazbene raven in visoka stopnja nepismenosti slovenskega prebivalstva. Po izračunih Vasilija Melika naj bi ob koncu 18. stoletja med slovenskim prebivalstvom ne bilo pismenih več kot 3-4% ljudi.²⁰ Slovenci so tako okoli leta 1800 po pismenosti zaostajali za bretonsko govorečimi prebivalci Bretanje, vendar jih že prekašali po izdajateljski in publicistični dejavnosti v slovenščini, hkrati pa tudi po njeni socialni širini in dometu. Glavno breme slovenskega književnega in jezikoslovnega dela v obdobju narodnega prebujanja je slonelo na duhovščini in laičnem izobraženstvu s koreninami v kmečkem prebivalstvu, ki sta ostala s kmečkim ljudstvom tesno povezana, uspela pa sta poiskati in najti sicer redke zaveznike tudi med meščanstvom in celo med posameznimi pripadniki plemstva, s čimer jima je uspelo ustvariti bistveno širšo in zlasti, kar zadeva kmeta, trdnjšo mrežo socialno-kulturnih stikov, kakor njihovim bretonsko govorečim sodobnikom. Slovenskim jezikovnim in književnim prizadevanjem pa so bile kljub znanim predmarčnim političnim in cenzurno-policijskim pritiskom v habsburški monarhiji v primerjavi s Francijo in Bretanjo - bolj kot bretonsko govorečim Bretoncem - "naklonjene" tudi druge razmere. Habsburške oblasti v glavnem niso odločneje ovirale izdajateljskega in kulturnega dela v nenemških jezikih, dokler to ni težilo k spreminjanju tradicionalne, hierarhične jezikovne prakse. Slovenščina je poleg tega po letu 1815 ostala učni jezik na najnižji ravni osnovnošolskega pouka, v nekaterih licejih in bogoslovnih seminarjih na slovenskem ozemlju pa je postala tudi učni predmet, kar je bistveno izboljšalo njeno znanje med duhovščino.

Delež duhovščine med izobraženstvom je v predmarčni dobi sicer že upadal, toda duhovni gospodje kmečkega izvora so v slovenskih književnih in publicistinih prizadevanjih obdržali centralno vlogo, nekateri med njimi pa so se, kar dolgoročneje gledano prav tako ni bilo brez pomena, že povzpeli tudi v cerkveni hierarhiji, postali višji cerkveni dostojanstveniki in celo škofje. Rastoče število slovenskih besedil in publikacij, ki so jih izdali in spisali duhovniki, je prispevalo k padanju nepismenosti in napredujočemu zanimanju za slovenski jezik, čeprav spreminjanje obstoječe jezikovne prakse in razširjanje novih, modernih in sekularnih občutij etnične in nacionalne pripadnosti, ki bi lahko tekmovala z etničnimi/nacionalnimi čustvi drugih etničnih/narodnih skupin v monarhiji, nikakor ni bil namen večine med njimi. Predmarčna slovenska duhovščina je bila pri tem, kljub prevladi duhovnih gospodov konservativnih naziranj, po svojih nazorih dokaj heterogena, saj je bilo v njenih vrstah nemalo mož, ki so se za duhovniški poklic odločili zaradi tradicije, na pritisk domačih ali zato, ker za študij laičnih poklicev niso imeli denarja.²¹ Ti so ljubezen do maternega jezika povezovali z razširjanjem različnih novih znanj in spodbujanjem kulturne, socialne in gospodarske modernizacije. Skupaj s tanko plastjo slovenskega laičnega izobraženstva, ki se je šolalo na av-

¹⁹ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda V, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1974, str. 202.

²⁰ Cit. kot v op. 10.

²¹ Vasilij Melik-Peter Vodopivec, Die Verhältnisse der Vormärz in Slowenien, Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 82, Graz 1983, str. 115.

strijskih visokih šolah zlasti na Dunaju, so tako postali nepogrešljiv most in posrednik med še zelo tradicionalno slovensko družbo in modernizacijskimi pobudami, s katerimi so se sami spoznavali prek tiska, dopisovanja ali nesporedno - v avstrijski prestolnici, večjih bližnjih središčih kot sta bila Gradec in Trst, pa tudi bolj oddaljenih avstrijskih centrih kot je bila Praga. Sočasno z različnimi modernizacijskimi pobudami so po letu 1830 v slovenski prostor prodirali vplivi nemške romantike, pomembna spodbuda jezikovni in književni ustvarjalnosti v slovenščini pa so bili tudi stiki s češkimi, slovaškimi, hrvaškimi in drugimi slovanskimi izobraženci, jezikoslovci in književniki, ki so utrjevali zaupanje v duhovno/kulturno moč slovanstva in sposobnost slovanskih/"ljudskih" jezikov, da se uveljavijo kot jeziki elitne kulture.

Oblikovanje moderne slovenske identitete je bilo potemtakem intenziven interkulturalni in interetnični proces, ki je potekal počasi in vzporedno z razširjanjem moderne italijanske, nemške in madžarske nacionalne zavesti pri italijanskem, nemškem in madžarskem prebivalstvu, ki je živelo v monarhiji ali na ozemlju, kjer je prebivalo tudi slovensko prebivalstvo.²² Kot je sugestivno opozoril Vasilij Melik je ta proces napredoval postopoma, pogosto od človeka do človeka, od prijatelja do prijatelja, od učitelja na učenca, pri čemer v predmarčni dobi večinoma še ni povzročal nacionalnih nasprotij in konfliktov. Nemajhen del izobraženstva in meščanstva slovenskega porekla je še naprej čutil pripadnost nemški ali italijanski kulturi in v družabni-elitni komunikaciji uporabljal nemščino in italijanščino, čeprav se je že razločno zavedal tudi svojih slovenskih-slovanskih korenin, del izobražencev in meščanov je bil ambivalenten in je poskušal združiti oboje: občutja pripadnosti slovensko-slovanski in nemški ali italijanski kulturi, in le majhen del se je opredeljeval že izrazito slovensko.²³ Toda število ljudi, ki so se čutili Slovence je vztrajno raslo in z njim so rastle njihove ambicije. Za proces nacionalnega in kulturnega osveščanja slovenskega izobraženstva je bilo pri tem posebej pomembno, da sta med nemškimi, italijanskimi in slovenskimi težnjami še vladala strpnost in, kar zadeva predmarčno cenzuro in politični pritisk, celo določena stopnja solidarnosti. Slovenska književna prizadevanja so tako uživala simpatije tudi pri delu nemške inteligence, naj bo na Dunaju in v Gradcu, naj bo v pokrajinah s slovenskim prebivalstvom, kar ni razkrivalo le prijateljsko razmerje med Francetom Prešernom, najpomembnejšim pesnikom slovenske romantike in grofom Antonom Auerspergom - pesnikom Anastazijem Grünom, najpomembnejšim pevcem tedanjega notranjeavstrijskega nemštva, temveč tudi podpora nadvojvode Janeza in njegovega graškega kroga slovenskim težnjam po ustanovitvi kranjskega slovenskega časopisa (*Kmetijske in rokodelske novice*, 1843), ne nazadnje pa tudi dejstvo, da so se mladi slovenski izobraženci, ki so študirali na Dunaju ali v Gradcu, vračali domov odprti za obe jezikovni in kulturni tradiciji, nemško in slovensko.

Čeprav je bil slovenski izobražensko-književni krog, zbran okoli jezikoslovca Matije Čopa in pesnika Franceta Prešerna, ki je v tridesetih letih 19. stoletja že povsem nedvoumno izražal željo po spremembi tradicionalne jezikovne hierarhije in prakse in težil k dvigu slovenskega jezika na raven "najvišje kulture in umet-

²² Prav tam, str. 124.

²³ Prav tam.

nosti", še zelo ozek, so bila slovenska jezikovna in književna prizadevanja v letih 1830-48 že daleč pred bretonskimi. Bretonci se - kot bomo kratko še videli - ne morejo pohvaliti z literarnim programom, ki bi po zgledu Čopovih literarnih in jezikovnih nazorov pozival h književni in besedni ustvarjalnosti za izobraženstvo in meščanstvo in ugotavljal, da lahko le literatura in sposobnost jezikovnega izraza visoke umetniške vrednosti vplivata na meščanske in izobraženske sloje pri njihovi preusmeritvi od tuje, v slovensko-habsburškem primeru nemške in italijanske, k domači-slovenski kulturi in jeziku. V isti sapi se Bretonci tudi ne morejo pohvaliti s pesnikom, ki bi - kot France Prešern pri Slovencih - uresničil tak program. In končno: Slovenci so v štiridesetih letih dobili enoten črkopis (Bretonci šele v drugi polovici 19. stoletja!), hkrati pa se je med njimi tudi v zadnjem desetletju in pol predmarčne dobe nadaljevalo in širilo književno delo laičnih izobražencev in reformno-jožefinsko usmerjene duhovščine, ki so v tradiciji razsvetljensko-absolutističnih reform pisali in izdajali strokovne kmetijske, naravoslovne in druge priročnike, s čimer je bil napravljen prvi korak k oblikovanju slovenskega strokovnega jezika in izrazoslovja.

Slovensko gibanje je ohranilo pred letom 1848 - kot gibanja večine tedanjih habsburških narodov - predvsem jezikovno-kulturno naravo. Narodne in politične nazore so javno in odkrito, čeprav zelo redko in previdno, izražali le posamezniki. Slovensko zgodovinopisje v tej zvezi posebej omenja Franceta Prešerna in njegovo "Zdravljico" (1844), v kateri je pesnik pod domnevnimi francoskimi in poljskimi vplivi pozval k bratstvu in prijateljstvu med narodi, hkrati pa tudi k oboroženemu boju za njihovo osvoboditev. Na jasno oblikovano narodno zavest pa naj bi kazala tudi pesem v čast cesarju Ferdinandu drugega slovenskega pesnika, Jovana Vesela Koseskega (prav tako 1844), objavljena v "Kmetijskih in rokodelskih novicah", ki je prvič omenila "Slovenijo" kot sicer še neobstoječo, a vendar umišljeno in zaželjeno slovensko domovino. Leta 1848, neposredno po izbruhu revolucionarnega vrenja pa je zahteva po "Zedinjeni Sloveniji" - kot je znano - dejansko že postala tudi slovenski politični program. V tej zvezi prav gotovo ni naključje, da so ga prvi formulirali izobraženci ob slovenski narodni meji (Matija Majar v Celovcu) in študentje ter akademiki na Dunaju ter v Gradcu, kjer so bili v stiku z izobraženci in nezadovoljniji iz ostale monarhije.

Kulturnozgodovinski razvoj bretonsko govoreče Bretanje²⁴ se je v letih 1780-1848 je - kot smo že večkrat omenili - bistveno razlikoval od slovenskega. Tudi za kulturne razmere v bretonsko govoreči Bretanji je sicer v zadnjih desetletjih 18. stoletja značilna rast knjižnih publikacij v bretonščini, ki so jih večinoma pisali duhovniki, tako rekoč edini sloj bretonskega izobraženstva kmečkega porekla.²⁵ Toda reforme francoskega absolutizma v zadnjih letih pred francosko revolucijo in nemirne predrevolucijske razmere v Bretanji niso ustvarile podobnega književno-izdajateljskega vzdušja kot so ga v habsburški monarhiji terezijanske in jožefinske

²⁴ Jezikovna meja med bretonsko in francosko govorečo Bretanjo je v 19. stoletju potekala približno v smeri zaliv Morbihan na jugu do krajev zahodno od Saint-Brieuca na severu.

²⁵ Pri kratkem prikazu bretonskih razmer se poleg na dela, ki sem jih že navedel opiran še na: Georges Minois, Nouvelle histoire de la Bretagne, Fayard, Paris 1992; Yan Brekilien, Histoire de la Bretagne, France-Empire, Paris 1993, Michel Lagrée, Religion et cultures en Bretagne (1850-1950), Fayard-Paris 1992.

reformo. Do globljih sprememb je prišlo šele leta 1789.

Nemajhen del bretonsko govoreče Bretanje je bil v začetku naklonjen revoluciji, z njeno radikalizacijo po letu 1791 pa se je med prebivalstvom večala zadržanost, ki se je z revolucijsko cerkveno politiko po letu 1792 spremenila v odkrito nasprotovanje. Bretonsko govoreče prebivalstvo se sicer ni nikoli v takšnem obsegu vključilo v protirevolucijsko vojskovanje kot francoska Bretanja ali Vandeeja. Toda francoska revolucija je v kolektivnem spominu vseeno zapustila globoke sledi in med bretonsko govorečimi Bretonci ustvarila trajno nezaupanje do francoske države (in Pariza).

Znano je, da so začeli jakobinski voditelji v času jakobinske republike v letih 1793-94 sistematično preganjati pokrajinske jezike, ki naj bi bila pomembna opora protirevolucije in naj bi oteževali razširjanje revolucionarnih idej in ukrepov v "patois" govorečo francosko provinco.²⁶ Politika širjenja francoščine, ki naj bi bila jezik nove in enotne revolucionarne Francije, pa ni imela večjega uspeha in je doživela polom skupaj z jakobinskim režimom. Porevolucijski politični režimi so sicer proglašali francoščino za državni in nacionalni jezik, nadaljevali s preganjanjem "patois" iz javne rabe in podpirali "francizacijo" prebivalstva, ki ni znalo in govorilo "langue d'oui", toda pri tem niso za vsako ceno vztrajali pri jezikovni uniformnosti. Jezikovne razmere in praksa v bretonsko govoreči Bretanji se v tem smislu - v primerjavi s Francijo "starega reda" - prvi polovici 19. stoletja niso vidneje spremenile.²⁷ Za učinkovitost izobraževalnega sistema je značilno, da je stopnja nepismenosti pri bretonsko govorečem prebivalstvu, ki je bila ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja z 71%-80% nepismenih nižja kot med Slovenci, tekem 19. stoletja padala občutno počasneje kot na slovenskem ozemlju. V bretonski Bretanji okoli leta 1870 še vedno ni znalo pisati in brati 60-70% ljudi, medtem ko je na slovenskih tleh nepismenost že zdrknila pod 40%, v nekaterih področjih celo pod 30%. Pouk na začetni, najnižji osnovnošolski stopnji je bil v bretonsko govoreči Bretanji za vse, ki niso znali francosko, podobno kot v slovenskih področjih za vse, ki niso znali nemško ali italijansko, v bretonščini. Izobraževanje na vseh ostalih stopnjah je potekalo v francoščini. Kako malo vpliva je imel srednješolski in visokošolski sistem na spreminjanje jezikovne prakse in jezikovne podobe v Bretanji kaže podatek, da še pred prvo svetovno vojno večina bretonsko govorečega prebivalstva ni razumela niti temeljne (rudimentarne) francoščine.²⁸

Glavni in najpomembnejši posrednik v stiku in komunikaciji bretonsko govorečega prebivalstva s francosko okolico in njegov najuglednejši predstavnik v krajevni in pokrajinski družbeno-družabni hierarhiji je bil duhovnik. Duhovnik je bil, kot prepričljivo piše Caroline Ford, most, ki je povezoval bretonsko govoreče podeželje s francosko govorečim mestom in Francijo, bil je glavni vir informacij in pobožnosti, hkrati pa tudi "avtoriteta", ki je predstavljala župnijo navzven, saj je bil eden redkih predstavnikov skupnosti, ki je znal francosko.²⁹ Toda po vsem, kar je

²⁶ Za jezikovno politiko francoske revolucije: Une politique de la langue, La Révolution française et les patois par Michel de Certeau, Dominique Julia, Jacques Revel, Gallimard-Paris 1975. Za posledice v Bretanji. C. Ford, cit. delo, str. 12-17.

²⁷ C. Ford, nav.delo, str. 59.

²⁸ Prav tam, str. 65.

²⁹ Prav tam, str. 78 in naprej.

razvidno iz literature, bretonskega duhovnika ni mogoče primerjati z reformno mislečim in "narodno čutečim" predmarčnim duhovnikom slovansko-slovenskih področij habsburške monarhije. V nasprotju s slovenskimi duhovniki, ki smo jih opisali, se je bretonski podeželski duhovni gospod posvečal predvsem duhovnim nalogam in verskemu poučevanju, in kazal kaj malo zanimanja za sekularno izobraževanje prebivalstva ali celo zapisovanje njegovega jezika in ustnega izročila. Nasprotno: ljudski tradiciji in izročilu je nasprotoval in ju je vehementno zavračal, kadar je menil, da sta v konfliktu s katoliško cerkvijo, njenim naukom in njenimi vedenjsko/moralnimi normami. Obenem je odločno zavračal liberalno in revolucionarno Francijo in videl eno svojih glavnih nalog v preprečevanju razširjanja liberalnih, sekularnih idej, z njimi pa tudi družbene in gospodarske modernizacije v svojo župnijo.³⁰ Cerkevne oblasti se poleg tega - kot piše Yves le Gallo - niso natančneje ozirale na jezikovne razmere v župnijah in so razmeščale župnike ne glede na njihovo poznavanje domačega dialekta, včasih celo brez znanja osnovne bretonščine, kar je dodatno oteževalo njihovo komunikacijo s preprostimi, kmečkimi verniki.³¹

Ustno izročilo in ljudska pesem sta tako med bretonsko govorečim kmetiskim prebivalstvom tudi v 19. stoletju ohranila ne le pomembno vlogo čuvarja ljudskega "spomina", temveč tudi posrednika krajevnih, regionalnih in nacionalnih vesti. Pretežni del te ustne tradicije je ohranjen in je bil celo že razmeroma zgodaj objavljen, pri čemer pa ga niso zbrali in objavili za ljudsko izročilo vneti "lokalni duhovniki", temveč bretonski izobraženci plemiškega porekla; najbolj znan med njimi je Theodore Hésart de la Villemarqué (1815-1895), ki je svojo zamenito antologijo pod naslovom "Barzaz-Breiz" objavil leta 1839. J. F. Le Godinec, prav tako plemič, je leta 1807 izdal bretonsko slovnico, leta 1821 bretonski slovar, leta 1847, po njegovi smrti, pa je izšel še njegov francosko-bretonski slovar. V prvi polovici 19. stoletja se je ob rastočem zanimanju za ljudske pesmi in pripovedi močno povečalo tudi zanimanje za krajevno zgodovino. Takšne in drugačne publikacije pa - podobno kot razne akademije in znanstvene ustanove, ki so nastale v letih 1820-40 - nikakor niso imele namena spodbujati in pospeševati dvig izobrazbene ravni kmečkega prebivalstva, prispevati k širjenju njegovega obzorja ali celo k njegovi jezikovni-etnični emancipaciji. Bretonski plemiški izobraženci niso imeli nikakršnega stika z bretonsko govorečim kmetstvom, saj so se - kot piše Geroges Minois - čutili v prvi vrsti za dediče plemenitih aristokratskih vrednot in običajev 18. stoletja. Revolucionarsko in porevolucionarsko Francijo so zavračali prav tako odločno kot preprosta, s kmetom povezana bretonska duhovščina, pri tem pa obujali ljudsko izročilo v bretonskem jeziku predvsem z mislijo na lastno izgubo privilegijev in družbenega ugleda in oblikovali mit "idealnega ljudstva" brez razredov, ki se upira vsem spremembam in se jim mora upirati tudi v prihodnje, če želi preživeti.³²

Obe izobraženi bretonsko govoreči skupini - duhovščina in plemstvo - potemtakem nista mogli postati vitalni, dinamični dejavnik bretonskega kulturnega in etničnega/narodnega prebujanja (po zgledu podobnih jezikovno-književnih gibanj

³⁰ Prav tam; Yves Le Gallo, cit. delo, Vol. II, str. 920 in naprej.

³¹ Yves Le Gallo, cit. delo, Vol. I, str. 413 sl.

³² G. Minois, cit. delo, str. 725.

v habsburški monarhiji). Njuno politično, socialno in kulturno obzorje sta v 19. stoletju odločilno zaznamovala spomin na revolucijo in protirevolucijo ter sovraštvo do liberalne Francije. Tako je razumljivo, da nista niti poskusili opredeliti bretonske jezikovno-etnične skupnosti v modernem narodnem in političnem smislu, saj sta menili, da jo je treba (in mogoče) ohraniti le z njuno izolacijo in navezanostjo na tradicijo. Laično izobraženstvo, s koreninami v bretonskem kmetstvu, ki se je izobraževalo na francoskih univerzah, ni vidneje in občutneje poseglo v ta razmišljanja. V francoskem in francosko pisanem bretonskem zgodovinopisju je malo študij, ki obravnavajo ta vprašanja in prikazujejo življenski kurikulum izvorno bretonsko govorečih študentov, ki so odšli na univerze v Rennesu in Parizu.³³ Splošen vtis pa je, da se je večina mladih ljudi, ki so v želji po znanju zapustili bretonsko govorečo Bretanjo naglo pofrancozila. Socialna in kulturna razdalja, ki je bretonsko govoreče Bretonce ločila od francosko govoreče Francije je bila v tej luči skoraj nepremostljiva, čeprav v resnici zemljepisno ne bistveno večja kot med slovensko hribovsko vasjo in Dunajem. Problem pač ni bil le v socialni in politični različnosti, temveč tudi v jezikovnih in kulturno-zgodovinskih razlikah in predsodkih. Stereotipne predstave o "pokrajinskih jezikih" ("patois"), ki naj bi bili že sami zase simbol zaostalosti in reakcije so bile sestavni del liberalne ideologije francoskega meščanstva. Za liberalno Francijo, njene prefekte, politike in celo znane umetnike bi bil problem Bretanje rešen, če bi se pofrancozila. Bili so prepričani, da so v prvi vrsti jezikovna meja, vztrajnost bretonščine in prepočasno napredovanje francoščine ovirali hitrejše integracijo Bretanje v francosko državo. Sovražnost in zavračanje na eni strani sta imela protiutež v sovražnosti in zavračanju na drugi. "Civiliser cette contree barbare en y implantant des colonies des Alsaciens," je zaničljivo predlagal Stendhal.³⁴

Leta 1848, ko je večina Francije glasovala za Louisa Bonaparta, je večina bretonsko govoreče Bretanje podprla generala Cavaignaca. V njenih očeh je bil simbol trde roke, ki je zadušila liberalno revolucijo v Parizu. Bretonsko govoreči Bretonci so tako postali šele ob koncu 19. stoletja aktivnejši dejavnik francoskega političnega življenja. Toda tudi tedaj je večina francoskega kmečkega prebivalstva, še vedno zvesta svojemu jeziku, v boju med liberalno državo in klerikalno cerkvijo podpirala cerkveno stran.

* * *

Na počasno vključevanje Bretanje v Francijo so nedvomno vplivali tudi drugi dejavniki, ne samo jezikovni in nazorsko-politični. Tako njen obrobni zemljepisni položaj, njeno počasno socialno in gospodarsko spreminjanje, pomanjkanje komunikacij in prometne infrastrukture itd. Bi hitrejša socialna in gospodarska modernizacija pospeševala francizacijo bretonsko govorečega prebivalstva ali bi - nasprotno - krepila odpor proti asimilacijskim pritiskom in še bolj zapletla njeno

³³ Za ta vprašanja, čeprav posredno in zelo fragmentarno: Armel Calvé, *Histoire des Bretons à Paris, Coop Breizh, Kerangwenn-Spezet 1994.*

³⁴ A. Jardin/A.J. Tudesq, *La France des notables, La vie de la Nation 1815-1848, Nouvelle histoire de la France contemporaine 7, Seuil-Paris 1973, str. 8.*

vkjučevanje v francosko državo?

Iskanje odgovora na to vprašanje presega ambicije te razprave. Njen namen je bil predvsem (še enkrat) opozoriti na izjemen pomen šolstva in izobraževanja, hkrati pa tudi medsebojnih interkulturnih in interesničnih vplivov v narodnem oblikovanju srednjeevropskih narodov - "zamudnikov". Njihovo moderno "odraščanje" je bilo prav toliko socialni, kakor kulturni in politični proces, pri čemer nanj niso vplivali le gospodarski, temveč tudi mnogi drugi, zlasti kulturno-socialno-modernizacijski dejavniki. Poskus opredelitve nekaterih vzporednic v razvoju Slovencev in Bretoncev pa opozarja še na drugo dejstvo: evropski jezikovni in etnični zemljevid je bil tako v evropski sredini kot na evropskem zahodu še sredi 18. stoletja bolj pisan kot je danes. Razvoj v zahodni Evropi je nato - z nastankom modernih, centraliziranih meščanskih držav - pospeševal asimilacijo socialno šibkejših jezikovno-etničnih skupin v večje, sodobno socialno-kulturno strukturirane nacije, medtem ko je v evropski sredini, kjer so bili modernizacijski tokovi počasnejši, osrednja državopolitični moč pa ohlapnejša in konservativnejša, dopustil, in celo omogočil njihovo socialno, kulturno in politično rast in njihovo oblikovanje v samostojne narode. Slovenci so primer takšnega narodnega oblikovanja, Bretonci primer "ljudstva", ki ni nikoli prerastlo v narod, hkrati pa se tudi nikoli povsem integriralo v širšo, državno politično nacijo. Iz slovenskega vidika je torej oblikovanje modernih narodov nesporno pojav, ki je imel, zgodovinsko gledano, pomembno socialno in kulturnozgodovinsko emancipacijsko funkcijo.

Za konec še kratko k Bibu. Primer Bretanje in njeno težavno vključevanje v Francijo potrjujeta, kar že vemo iz tako odličnih knjig kot je Webrova monografija "Kmetje postajajo Francozi",³⁵ tj. da trajnost in kontinuiteta velikih zahodnih nacionalnih držav sami zase nista odpravili njihove notranje raznolikosti. Obenem omogoča naša primerjava drugo špekulacijo: v zahodni Evropi se je s procesi modernizacije od 18. stoletja nekdanja etnična raznolikost deloma izgubila, v srednji Evropi je ostala ohranjena. Kdo lahko pove, kaj bi se zgodilo, če bi uspel Jožef II uresničiti svoje centralizatorske načrte? Se moramo Slovenci madžarskemu plemstvu, ki se je uprlo Jožefovim nameram, zahvaliti za svoj obstoj?

³⁵ Gl. op. 8.

Janez CVIRN

DEŽELNA IN NARODNA ZAVEST NA (SPODNJEM) ŠTAJERSKEM

"Vse je klerikalno pri nas na Spodnjem Štajerskem! Edini 'Popotnik' je značajan in napreden, v kolikor spada naprednost v njegov nepolitični program; mariborski 'Gospodar' in celjska 'Domovina' trobita složno v 'ultramontanski' rog..."

Ko je s temi besedami na začetku julija 1906 neznani "naprednjak" iz Savinjske doline v Slovenskem narodu slikal pravi značaj politične "sloge" na Spodnjem Štajerskem in pozval k ustanovitvi liberalne napredne stranke, je navedel tudi enega izmed domnevnih razlogov za vedno večji uspeh štajercijanskega gibanja: *"Ali mislite, da je naš štajerski slovenski kmet res tak navdušen pristaš cerkvene politične komande? Kaj še! Ali ne vidite, kako se razširja strupeni nemškutarski 'Štajerc'?... Naš kmet, posebno premožni kmet, je zaveden Slovenec, v narodnem oziru bolj zaveden nego kranjski kmet, in vendar sega po 'Štajercu', ker ta list in njegova stranka ne stoji pod klerikalnim vplivom in ker brezobzirno kritikuje tudi cerkvene kroge, ki ljudstvo samo izkoriščajo za svoje ultramontanske namene!"*¹

Trditev neznanega savinjskega dopisnika, češ da tiči razlog za uspehe Štajerca predvsem v popolni "klerikalizaciji" sicer še vedno slogaške slovenske politike na Spodnjem Štajerskem, je bila na las podobna trditvam, ki jih je skoraj v vsaki številki navajal Štajerc.² Glavni razlog za ustanovitev lista naj bi bila - kot je zapisal urednik ob drugi obletnici izhajanja - *"grozna klerikalna tema"*, ki se ji na Spodnjem Štajerskem (za razliko od Kranjske, kjer da imajo Slovenci že 35 let *"izvrsten napredni list"*) ni upal niti en list v slovenskem jeziku nasprotovati. *"V tej temi nastopil je 'Štajerc' in odprl svoja predala napredno mislečim kmetom in ljubiteljem našega ubogega spodnještajerskega trpina"*.³

Po mnenju urednika Karla Linharta je bila politična sloga na Spodnjem Štajerskem od preloma stoletja podobna *"miru na pokopališču"* in *"edinosti v ječi"*.⁴ *"Mlado duhovništvo je vzelo vajete slovenske politike v roke in kdor si je predrznil črhiniti le besedico nasprotnega mišljenja, pokazati le iskrico svobodomiselnosti, je bil preklet... Najhujši terorizem, najbrezobzirnejše nasilje so imenovali 'slogo' in 'vzajemnost' in 'edinost'. Ne da bi manjkalo mož, ki so mislili z lastnimi možgani, -*

¹ Slovenski narod, 3. 7. 1906.

² Junija 1900 so se o ustanovitvi lista dogovorili župan Josip Ormig, odvetnik dr. Edin Ambroschitsch, trgovca Viktor Schulfink in Leopold Slawitsch, tiskar in posestnik Viljem Blanke ter komisar Josip Skubitz. Prva številka Štajerca je izšla 1. julija 1900 v nakladi 12.000 izvodov. Kot izdajatelj in odgovorni urednik je bil imenovan pisarniški uslužbenec Fr. Schrei. Najprej je izhajal vsakih štiri-najst dni, od leta 1907 pa enkrat tedensko. Ob gospodarskih člankih v poduk kmeta je zagovarjal idejo "prijateljstva do nemških sosedov, napredka in neodvisnosti od farovške komande". Prim. Štajerc, 6. 1. 1907 (Priloga k 1. številki 'Štajerca' l. 1907).

³ Štajerc 13. 7. 1902.

⁴ Štajerc, 6. 1. 1907 (Priloga k 1. številki 'Štajerca' l. 1907).

ali obsojeni so bili ti posamniki na molk, izginiili so v morju nazadnjaštva, pobili in onemogočili so jih rimski klerikalci, kakor so ubili Mahničevi hlapci mladega pe-snika Gregorčiča...”⁵

Ocene, ki so v pojavu in odmevnosti štajercijanstva videle zgolj posledico črne klerikalizma, ki da obvladuje slovensko politiko, pa seveda precej poenostavljajo to zapleteno problematiko. Zavzemanje za ohranitev stare, prednacionalne koeksistence med nemškimi meščani in slovenskimi kmeti, poudarjanje pomena tradicionalnih jezikovnih in kulturnih razmerij ter igranje na karto deželne zvesti, vse to je bilo bistveni sestavni del političnega repertoarja nemškega tabora na Spodnjem Štajerskem že od revolucionarnega leta 1848 in zlasti od obnove ustavnega življenja. S štajercijanstvom je poskušala nemška ustavoverna in kasneje nacionalna stranka na terenu braniti vedno bolj ogroženo “nemško posestno stanje”, zato ne preseneča, če je prišlo povsem v ospredje političnega delovanja nemškega tabora zlasti v obdobjih, ko se je zradikalizirala slovenska politika ali je Avstrija stala pred resnimi in dalekosežnimi političnimi preizkušnjami.

V času taborov, na katerih je slovenska stranka odločno zahtevala uresničitev programa zednjene Slovenije in dosego enakopravnosti slovenskega jezika v šolah, uradih in javnem življenju, pa po izbruhu prusko-francoske vojne, ko se je zdelo, da je obstoj monarhije v resni nevarnosti, je prišlo štajercijanstvo prvič povsem v ospredje politike spodnještajerskih ustavovercev. Drugič je poskušala nemška nacionalna stranka s štajercijanstvom braniti nemško posestno stanje v prvi polovici osemdesetih let, ko so bili z nastopom Taaffejeve vlade deležni nekaterih jezikovnih koncesij tudi Slovenci. Tretjič pa je prišlo štajercijanstvo v ospredje nemške nacionalne politike po letu 1906, ko se je v pričakovanju posledic uvedbe splošne volilne pravice Štajerc-Partei, nekdanja skupina naročnikov lista Štajerc, formalno organizirala kot Napredna zveza⁶ in je po aneksiji Bosne in Hercegovine postajalo vse aktualnejše jugoslovanske vprašanje.

V vseh treh obdobjih štajercijanske ofenzive pa slovenska politika na Spodnjem Štajerskem nikakor ni bila zgolj klerikalna. Ob koncu šestdesetih let je bilo vodstvo narodne stranke na Spodnjem Štajerskem - za razliko od Kranjske - izrazito liberalno usmerjeno in je to svojo politično usmeritev tudi javno izražalo.⁷ Ko je po zmagi na nadomestnih deželnozborskih volitvah 1869. v mariborski kmečki kuriji Konrad Seidl slovensko stranko označil za klerikalno in ultramontansko, je dr. Ferdinand Dominkuš v brošuri Die nationalen Bestrebungen der Slovenen odločno zavrnil njegove očitke⁸ in poudaril, da je narodna stranka svobodomiselná: “*Naši*

⁵ Ibidem.

⁶ Dne 27. 1. 1907 so na zaupnem shodu Štajercijancev na Ptujju ustanovili Napredno zvezo. Karl Linhart je razloge za njeno ustanovitev predstavil z besedami: “Zdaj je tudi pravi trenutek, da pričnemo iz novega boja! Prvaška stranka je razdrobljena, dr. Tavčarjeva stranka na Kranjskem umira, kranjski ‘liberalizem’, ki se je pečal v zadnjem času le s sovraštvom proti Nemcem, ne bode več dolgo dihal. In tudi Spindlerjeva ‘nova stranka’ nima bodočnosti, ker se bode spremenilo njeno nasprotje do klerikalizma kmalu v boj zoper nemške sosesde. Ali nevarna je tudi ta nova stranka, ker vleče politiko na gospodarsko polje in hoče ubiti sleherni pojav tistega nemškega vpliva, ki je koristen in potreben”. Prim. Štajerc, 3. 2. 1907. Prvi naš strankin zbor.

⁷ Prim. Janez Cvirn, Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja, ZČ 47, 1993/4, str. 523-529.

⁸ Ferdinand Dominkuš, Die nationalen Bestrebungen der Slovenen. Ein Rückblick auf die Mar-

*nasprotniki in naši prijatelji poznajo naše misli v cerkvenem vprašanju, saj jih nis-
mo nikdar skrivali. Oni vedo, da si je naša stranka v Slovenskem narodu ustano-
vila svobodnemiselní organ, vedo, da je le-ta prinesel vrsto člankov v obrambo kon-
fesionalnih zakonov izpod peresa enega naših strankinih voditeljev. Njim tudi ne
more biti neznano, da se je dr. Vošnjak v deželnem zboru izrekel za konfesionalne
zakone in da je pisec teh vrstic od tega svojo kandidaturo odvisno storil. Torej je
premišljena laž naših nasprotnikov, če nam očitajo ultramontanske namene”⁹*

Tudi v času slogaške politike Taaffejevega obdobja je bila sicer navzven enotna narodna stranka sestavljena iz pripadnikov obeh političnih taborov, pri čemer so ton slovenski politični aktivnosti dajali prav liberalci.¹⁰ V času, ko sta urednik Štajerca Karl Linhart in neznaní slovenski dopisnik iz Savinjske doline ugotavljala, kako da je v slovenski politiki vse črno, pa je bila politična sloga neponovljiva preteklost. In čeprav je liberalna Narodna stranka s Kukovcem in Spindlerjem na čelu v letih pred prvo svetovno vojno podlegla v boju s Koroščevo Slovensko kmečko zvezo, njena socialna baza in vpliv nista bila zanemarljiva.

Da primarni razlogi za štajercijanstvo in njegovo ciklično krepitev niso tičali v domnevni klerikalnosti slovenske politike, ampak so bili veliko bolj posledica pre-
mišljene politike nemškega tabora pri obrambi nemškega posestnega stanja, se lahko prepričamo s primerjavo spodnještajerske nemške politike na lokalni in de-
želni oziroma državni ravni. Medtem ko spodnještajerski nemški poslanci v de-
želnem in državnem zboru niso niti najmanj pripravljeni popuščati slovenskim
zahtevam, Slovence obkladajo s psovkami in jim odkrito napovedujejo narodno
smrt, se na lokalnem nivoju zavzemajo za nacionalno koeksistenco v korist vse-
stranskega napredka in blagostanja, pri čemer premalo “kultiviraním” Slovincem
velikodušno ponujajo svojo pomoč in vodstvo. Podoben sklep se nam vsiljuje, če
analiziramo pisanje nemškega in slovenskega (“štajercijanskega”) časopisja ter
delovanje Štajerc-Partei v letih pred prvo svetovno vojno.

SLOGA MED NEMCI IN SLOVENCÍ

Ob poudarjanju, da je *“prvaški klerikalizem krvava nesreča za naše pokrajine”*, se štajercijanski program zavzema predvsem za *“sporazumljenje”* med Nemci in

burger Landtagswahl vom 27. Februar 1869, Graz 1869; prevod knjižice je objavljen v Slovenskem narodu 20., 22. in 24. aprila 1869. “Imenovali so nas ‘farške hlapce’, naši stranki so dali pridevek ‘narodno klerikalna’ in - med jedjo narašča tek - pri pojedini, ki so jo naši nasprotniki napravili zmagi v slavo, trdil je izvoljeni kandidat, da prav za prav ni narodne stranke, ampak klerikalna, in ta je bila premagana. Dovoljujem si vprašanje, kdo je podpisal in zapečatil zvezo med nacionalci in klerikalci? Ali smo se borili za klerikalne interese, v kolikor so le-ti v nasprotju z zahtevami napredka in razsvetljenstva? Ali smo podpisovali konkordatne adrese, zbirali denar za papeža ali rekrutirali papeške sužnje? Iz delovanja posameznikov se ne da označiti celotne stranke in do tega imajo pravico tudi Nemci”. Prim. tudi Janez Cvirn, Slovenska politika na Štajerskem ob koncu šestdesetih let 19. stoletja, ZČ 47, 1993/4, str. 523.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Prim. Franjo Baš, Doba Ivana Dečka, v: Franjo Baš, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Založba Obzorja, Maribor 1989, str. 65-80.

Slovenci, med nemškimi in slovenskimi Štajerci, ki da so že stoletja živeli v prijateljskih odnosih, dokler z zahoda niso uvozili besede narodnost.¹¹ Že leta 1848 ustanovi v Celju dr. Mathias Foregger društvo za posredovanje med Nemci in Slovenci, ki si - proti slovenskemu programu zedinjene Slovenije, a tudi proti gibanju za nemško združitev - prizadeva za ohranitev tradicionalnih narodnih in jezikovnih razmerij.¹² Zahteva po ohranitvi nekdanje nacionalne koeksistence je sestavni del politike nemške ustavoverne stranke, ki se postopoma oblikuje po obnovi ustavnega življenja. V času taborov, zoper katere organizira nemška ustavoverna stranka nekakšne protitabore, pa je zahteva po nemško-slovenski slogi povsem v ospredju.¹³ Pred nadomestnimi deželnozbornskimi volitvami februarja 1869 v mariborski kmečki kuriji kandidat *"slovensko-nemške napredne in deželi zveste stranke"* Konrad Seidl v dvojezičnem volilnem proglasu nasproti nacional-klerikalni stranki še posebej očita sejanje nacionalnega prepira: *"Trganje in razpor je seme, ki ga sejejo med ljudstvo, ki je do nekaj leti brez ozira, alj nemci, alj slovinci, v nemočeni prijaznosti živelo..."*¹⁴ Seidl in Brandstetter pred volitvami 1870 in 1871 poudarjata, da je najvišji cilj ustavoverne stranke *"ohranitev združenja ljubega miru, ki že sto in sto let med Slovenci in Nemci biva"*.¹⁵ K narodni slogi pozivata tudi štajercijanska lista Slobodni Slovenec in Kmetški prijatelj, ki stalno poudarja načelo sloge z geslom: *"Mir med mestjanom in kmetom, med Nemcom in Slovencom na Spodnjoštajerskem"*.¹⁶

Trideset let kasneje tudi Štajerc v vsaki številki opozarja, da sta nacionalni prepir in sovražstvo škodljiva in celo nesmiselna. *"Sovražijo se posamezniki, sovražijo pa se tudi cele skupine, sovražijo se narodi... Ta je Nemec, drugi Slovenec! Že te dve besede same pomenijo žalibog dandanes velikansko sovražstvo. Zakaj le neki? Ti ne moreš nič zato, da te je rodila slovenska mati in Nemec ne more zato, da je rojen Nemec. Tako so peli angeljev glasovi, da enega očeta smo sinovi". In res je! Vsi ljudje na zemlji smo si bratje in sestre, vsi narodi, vsi jeziki so dani od Boga! Ali ni potem brezsmiselno, da sovražiš svojega soseda, s katerim moraš živeti, s katerim se medsebojno podpirata, samo radi tega, ker govori drug jezik - Sovražstvo med narodi radi njih govornice je brezsmiselna bedarija, in sicer bedarija, katera je nastala v najnovejših časih. - Zakaj pa se pred 50 leti niso sovražili Nemci in Slovenci? - Zakaj so živeli tedaj mirno skupaj, a danes pa ne bi mogli? - Odgovor je lahek! Vsako sovražstvo ima mater in sicer tako mater, katera za svojo*

¹¹ Že od samega začetka nemška stranka poudarja, da so na Spodnjem Štajerskem zasejali seme nacionalnega prepira slovenski prvaki s Kranjske. Tako je npr. slovenjebistriški okrajni predstojnik decembra 1861 dr. Josipa Vošnjaka že ob predstavitvi podučil: "Prihajate iz Tomanije. Tukaj na Štajerskem noče ljudstvo nič vedeti za prenapetosti". Tudi slovenjebistriški župan, trgovec Kowatschitsch, ga je takoj po prihodu posvaril, naj "nacionalnega miru", ki da vlada v Slovenski Bistrici in okolici, ne poskuša motiti "s kako narodno agitacijo". Prim. Josip Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, str. 99.

¹² Prim. Andreas Gubo, Geschichte der Stadt Cilli, Graz 1909, str. 365; prim. tudi Vasilij Melik, Celje in leto 1848, ZČ 36, 1982/3, str. 216.

¹³ Prim. Janez Cvirn, Nemški tabori na Slovenskem, ZČ 46, 1992/2, str. 175-185.

¹⁴ Marburger Zeitung, 24. 2. 1869.

¹⁵ Marburger Zeitung, 25. 8. 1871.

¹⁶ Kmetški prijatelj, 27. 5. 1883.

hčer noč in dan skrbi. Ta mati vsakega sovraštva je hujskarija.¹⁷

Po njegovem mnenju se je nekdanja simbioza med Nemci in Slovenci porušila zgolj zaradi hujskarije brezvestnih kaplanov in dohtarjev, kar da je predvsem v škodo mlademu slovenskemu drevescu, ki se mora spričo svoje šibkosti še nekaj časa naslanjati na mogočen hrast: *"Ali naj iščejo Slovenci pomoči pri Culukafrih? Ne, - Nemec nam je najbližji in na Nemca se moramo opirati, ako hočemo pridobiti malo večji košček kruha. Zato: uresničite nemške šole, učite se nemščine, - živimo z Nemci v prijateljstvu in zmaga bode naša!"*¹⁸ Zato se tudi prva točka programa konec januarja 1907 ustanovljene štajercijanske Napredne zveze glasi: *"Stranka naglašá brezpogojno potrebo prijateljskega razmerja med slovenskim prebivalstvom na deželi in nemškim prebivalstvom po trgih ter mestih in se sklicuje v tem oziru na skupni gospodarski interes"*.¹⁹

GOSPODARSKO SODELOVANJE

Poudarjanje nacionalne koeksistence, ki da je potrebna predvsem iz gospodarskih razlogov, seveda izvira iz praktičnih razlogov, razlogov preživetja. Nemški tabor se zaveda, da lahko nemška mesta in trgi kot središča obrti, trgovine in industrije preživijo le s simbiozo s svojo podeželsko okolico, zato stalno poudarja potrebo nemotenega gospodarskega sodelovanja med nemškimi meščani in slovenskimi kmeti. Kmetu dopoveduje: *"Meščani kupujejo vaše pridelke in vi one meščanov. Brez kmeta ne more meščan živeti in brez meščana ne more kmet svoje pridelke oddati. Zakaj bi torej v sovraštvu živeli, ko nas je Bog vendar skupaj na ta lepi košček zemlje posadil!?"*²⁰ In jih opozarja, da je vnašanje nacionalnega prepira na gospodarsko področje nekaj nedopustnega in škodljivega. *"Hudodelstvo je, ako se vlačí politika na gospodarsko polje. V politiki poznamo naprednjake in nazadnjake, narodnjake in socialiste, ali v gospodarstvu poznamo le kmete s kmetскими interesí, obrtnike in delavce z obrtníškimi ter delavskimi interesí. Kadar vpíje moj otrok: oče, daj mi kruha, - takrat mu ne morem zamašiti lačna usta z besedo: 'Hej Slovani' ali 'Naprej zastave slave...'"*²¹

Resolucija, ki jo sprejmejo ptujski obrtniki 8. oktobra 1901, odločno obsoja slovensko geslo Svoji k svojim: *"Ako tedaj takoimenovani besedovodje slovenskega ljudstva protislovje v gospodarskih interesih Slovencev nasproti njihovim nemškim soobčanom umetno ustvariti skušajo, izražajo s tem le samo svoje nizkotno mišljenje, ne pa ono slovenskega kmetovalca, kateri je vspričó žalostnega položaja štajerskega kmečkega gospodarstva navezan, spečavanje za svoje poljedelske pridelke v nemških deželnih delih iskati in se v to svrhu posredovanja nemškega trgovskega občinstva posluževati..."*²²

¹⁷ Štajerc, 30. 11. 1902.

¹⁸ Štajerc, 14.4.1907.

¹⁹ Štajerc, 10. 2. 1907.

²⁰ Štajerc, 4. 10. 1908.

²¹ Štajerc, 14. 4. 1907.

²² Štajerc, 20. 10. 1901.

Podobna je tudi druga točka programa štajercijanske Napredne zveze: "Stranka se bojuje odločno proti temu, da se zavleče malenkostne politične zadeve v gospodarsko življenje. Stranka smatra zavlečenje političnih nasprotij mnenj na polje gospodarskega dela za nemoralno sredstvo političnih malkotentov".²³ V točki štiri pa je zapisano: "V smislu točke 1 in 2 te izjave pelje stranka brezobzirni boj proti bojkotiranju Nemcem prijaznih ter nemških trgovcev in obrtnikov. Pripravljena je porabiti vsa zakonita sredstva, da nasprotuje uspešno nezakonitemu gibanju bojkota. Pri tem porabi naša stranka boj proti v časnikih razglašenemu, na shodih naglašanemu osebному bojkotu kakor tudi boja proti podjetjem, ki imajo namene bojkota (kakor 'konzumi' itd.)".²⁴

NEMŠKI JEZIK

Iz domnevne potrebe po sožitju in gospodarskem sodelovanju z Nemci na Spodnjem Štajerskem in drugih nemških deželah izvira poudarjanje nujnosti znanja nemškega jezika za preprostega slovenskega kmeta. Le tisti, ki bodo znali nemško (nemščina pa se seveda lahko pridobi v nemških ali utrakvističnih šolah), bodo lahko nemoteno sodelovali z Nemci in svoje proizvode prodajali v nemške dežele. Le tisti, ki bodo svoje otroke poslali v nemške ali utrakvistične šole, jim bodo lahko zagotovili boljše bodočnost. Kandidat ustavoverne stranke v ptujsko-rogaškem volilnem okraju Franc Rodošek leta 1871 kmete opozarja: "Poskuša se, zadrževati vas, da ne bi se učili nemščine, ne vi, ne vaši otroci... Ali bi vaši sinovi zamogli postati duhovni, doktorji, advokati, sodniki itd., ko bi ne bili se naučili nemškiga jezika? Brez znanja nemščine marsikdo izmed nas ne bi zamogel svoje vino i žito v nemška mesta drago prodati...".²⁵

Tretja točka programa Napredne zveze iz leta 1907 se glasi: "Brez da bi se priznavali h kateremkoli germanizacijskemu namenu, zahtevamo sistematično vpljavo šol z nemškim učnim jezikom in vpeljavo nemškega poduka v šolah s slovenskim učnim jezikom".²⁶ Ob tem pa nemška stran vseskozi poudarja, da ji ne gre za germanizacijo. Štajerc tako zapiše: "Prosimo vas, dragi napredni kmetje in prosimo tudi tiste, ki niso z nami, ki pa še bojo: 5000 K damo tistemu, ki dokaže v našem listu samo eden članek, v katerem bi se pisalo, da naj naš kmet opusti ali zataji svoj materni jezik in naj postane Nemec... Če smo mi kedaj omenili: kmet, dobro je, če znaš govoriti dva jezika, se pri tem nismo pregrešili".²⁷

²³ Štajerc, 10. 2. 1907.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Marburger Zeitung, 28. 8. 1871.

²⁶ Štajerc, 10. 2. 1907.

²⁷ Štajerc, 9. 2. 1902

DEŽELNA ZAVEST

Zoper program zedinjene Slovenije nastopa nemški ustavoverni (nacionalni) tabor že od samega začetka s poudarjanjem regionalne (deželne) zavesti, ki je v revolucionarnem letu 1848 ter v šestdesetih in tudi sedemdesetih letih očitno še vedno močna.

V peticijah občinskih odborov in okrajnih zastopov ter na nemških ustavnih dnevih, ki jih leta 1869 organizira proti slovenskim taborom, nemška ustavoverna stranka poudarja, da bi s priključitvijo Spodnje Štajerske h Kranjski naredila dober posel predvsem ubožana Kranjska, saj bi moralo spodnještajersko prebivalstvo predvsem plačevati veliko višje davke kot doslej. Govorniki na ustavnih dnevih se na slovensko kmečko prebivalstvo obračajo z retoričnim vprašanjem: *“Ali želite postati Kranjci?”*, kar ima precej podoben učinek kot strah pred visokimi davki.²⁸

Tudi na deželnozborskih volitvah 1870 in 1871 kandidati ustavovernega tabora v predvolilnem boju nastopajo z geslom: *“Wir wollen Steierer bleiben und nicht Krainer werden!”*²⁹ V dvojezičnih volilnih proglaših prepričujejo kmete, da mora *“naša lepa štajarska dežela kot biser avstrijske krone vladarske nerazdeljena”* ostati³⁰ in jih svarijo pred nakanami slovenskih prvakov, ki da želijo *“razsekati našo lepo deželo ter nje južni del prilimati sosednji Krajski! Ali je res to naša volja! Gotovo ne! Tudi mi tega nočemo. Mi hočemo si svojo domovino, prelepo našo deželo Štajersko nerazdeljeno ohraniti in obdržati...”*³¹ Slobodni Slovenec zlasti opozarja, da ne gre verjeti obljubam narodnjakov, češ da v zedinjeni Sloveniji *“med in mleko teče in vinska terta tako veliko grozdje rodi, da samo en grozd komaj dva velikana neseta”*³²

Nasprotovanje zedinjeni Sloveniji in slovenski zahtevi po ustanovitvi posebne- ga oddelka štajerskega namestništva za slovensko Štajersko je od samega začetka utemeljeno z gospodarskimi razlogi. *“Ako se odtrga Spodnji Štajer od Gradca, mora se priklopiti kranjski deželi, ali pa mora postati samostojen. Ako se priklopi kranjski deželi, bodejo naša plačila zopet večja, ker ima kranjska dežela veliko večje procente kakor štajarska. Ako pa postane Spodnji Štajer samostojen, moramo imeti tudi samostojno zastopstvo, svoje lastno namestništvo, toraj nešteto število novih služabnikov (beamtnerov) ki imajo mastne službe katere pa mora plačati kmet”*³³ Toda hkrati štajercijanstvo nenehno poudarja, da je zedinjena Slovenija zgolj krinka za ustanovitev velikega jugoslovanskega kraljestva pod ruskim jarmom.

²⁸ Prim. Janez Cvirn, Nemški tabori na Slovenskem, ZČ 46, 1992/2, str. 175-185.

²⁹ Npr. Marburger Zeitung, 17. 6. 1870.

³⁰ Npr. Marburger Zeitung, 25. 8. 1871.

³¹ Marburger Zeitung, 28. 8. 1871.

³² Slobodni Slovenec, 10. 12. 1870.

³³ Štajerc 27. 7. 1902.

JUGOSLOVANSKA IDEJA

Že na seji mariborskega okrajnega zastopa 10. 10. 1868 je njegov predsednik Konrad Seidl obtožil voditelje slovenske stranke, da je njihov glavni namen razbitje Avstrije in ustvaritev velike (jugo)slovanske države pod ruskim jarmom. *"To mi je jasno povedal eden izmed voditeljev te stranke, s katerim sem pred iznajdbo nacionalnih goljufij (mit dem ich vor Erfindung des Nationalitäten-schwindels) živel v prijateljskih odnosih"*.³⁴

Slobodni Slovenec, ki si prizadeva, *"da Avstrija mogočna in neokrnjena ostane, da naša rodna domovina Štajarska cela nerazdeljena ostane in vedno cvete, da se poljedelstvo, kupčija in obrtnija povzdigne, da se šole pomnožijo, da se davki polajšajo, z eno besedo, da se sreča in zadovoljnost v naši deželi dolgovečno ustanovi"*,³⁵ stalno svari pred jugoslovansko komponento v slovenski politiki. Zato tudi ostro reagira na jugoslovansko konferenco v Ljubljani, na kateri sodelujejo tudi nekateri štajerski politiki: *"Kdo pa jim je dovoljenje dal? Ljudstvo spodnje Štajerske ne, kajti ono še ima tako zdravo pamet, da se ne bo za ruski korobač poganjalo"*.³⁶

Tudi Štajerc nenehno svari pred (jugo)slovansko orientacijo slovenske politike vseh barv in jo označuje za veleizdajalsko. Leta 1904 tako zapiše: *"Da istina je, dragi nam slovenski tpini, istina je dragi nam slovenski kmetje, slovenski prvaki, vso slovensko takozvano razumništvo sanjari že več, kakor pol stoletja o tem, da bi se zjediniili Slovenci, Hrvati, Serbi, Čehi, Poljaki, Rusi, sploh vsa slovanska ljudstva po enim, a ne pod avstrijskim, temveč pod ruskim žezlom!"*³⁷ Po mnenju lista bi se zedinjene slovanskih plemen *"zamoglo zgoditi le tako... da bi prevzel vodstvo in vlado vseh Slovanov le eden edini narod slovanski in to seveda narod, ki je po številu najmočnejši, toraj narod ruski!"*³⁸ Seveda pa je oziranje k Rusom popolna neumnost, saj v Rusiji vladata korupcija in nesvoboda. *"To ljudstvo toraj, polno notranje korupcije, to ljudstvo, katero je pol tisoč let za nami v omiki in napredku, to ljudstvo naj bi bilo morda že v kratkih letih prvo ljudstvo vseh Slovanov, potomec tega ljudstva naj bi vladal vso Slovanstvo?"*³⁹

Resolucija, ki jo sprejmejo na ustanovnem zboru Napredne zveze januarja 1907, poudarja: *"Nevarnejša od iredente na Primorskem in južnem Tirolskem ter brezobzimejša v izvolitvi sredstev koraka panslavistična misel naprej. Pospešujejo jo vedno se ponavljajoča nasprotja med malimi jugoslovanskimi državicami na Balkanu in avstrijskemu državnemu sestavu. Njen cilj je uničenje nemškega vpliva, po katerem so si priučili jugoslovanski narodi prvo otroško govorjenje v življenju. Nositelj panslavistične ideje na Štajerskem in Koroškem pa je danes - ako prezremo umirajoči dr. Tavčarjev liberalizem na Kranjskem in novo 'narodno-napredno' Spindlerjevo politično skupino na Štajerskem - iskati v političnem izrazu slovenske duhovščine, v klerikalni stranki. - Ako si predočujemo ta dva momenta, potem*

³⁴ Marburger Zeitung, 14. 10. 1868.

³⁵ Slobodni Slovenec, 10. 9. 1870.

³⁶ Slobodni Slovenec, 17. 12. 1870.

³⁷ Štajerc, 7. 8. 1904.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

prihajata iz njih temeljni dve misli 'Štajerčeve' stranke: Sporazumljenje z Nemci in vsled tega boj do noža proti panslavistični ideji in protiklerikalizem na celi črti, brez da bi se nasprotovalo v katerem koli oziru veri'.⁴⁰

Po aneksiji Bosne in Hercegovine, ko pride Avstrija v "navzkrižje s pritlikavimi državnicami ovčjih tatov na Balkanu",⁴¹ se list vedno bolj osredotoča na razkrinkavanje trialističnih konceptov. Kmete opozarja, da hočejo prvaški hujskači Štajersko raztrgati, Avstrijo izdati in nas "združiti s Srbi in cigani",⁴² ki da "nimajo pravega zmisla za kultivirano državo" - "Njim je država večidel skupina ljudstva, kateremu se ni treba brigati za nobene postave in noben red".⁴³ Povsem v ospredje političnega delovanja štajercijanske Napredne zveze in Štajerca pa pride boj proti jugoslovanskim konceptom v času balkanskih vojn in po njih, ko se - kot ugotavlja Štajerc - jugoslovanska ideja spet močno okrepi: "Misel o stari 'Iliriji' se zopet pojavlja, o združenju Slovencev s Hrvati in Srbi se govori in kar meni nič tebi nič se risa nekak novi jugoslovanski zemljevid".⁴⁴

Na zborovanju štajercijanske Napredne zveze 1. 12. 1912 sprejme več kot 500 zborovalcev resolucijo, s katero se zahvaljuje "merodajnim voditeljem naše države za vzdržanje miru, ki leži v interesu vseh narodov", opozarja, da bodo "balkanske zmešnjave vsled nenasitnosti in roparskega poželjenja gotovih elementov na Balkanu gospodarsko bodočnost in politično veljavo Avstrije v resno nevarnost spravile", na koncu pa izraža "svojo nespremenljivo zvestobo in ljubezen do cesarja in domovine, katero hočemo v miru kakor tudi v vojni držati". In dodaja: "Shod pa obsoja najostreje brezvestno srbo- in rusofilsko hujskarijo, ki meji na veleizdajo in ki jo razširjajo panslavistični agenti med širokimi sloji slovenskega ljudstva. Shod protestira proti tej hujskariji in izjavlja ter nagaša, da stoji slovensko ljudstvo zvesto pri cesarju in domovini. Shod izraža voditelju slov. ljudske stranke dr. Šušteršiču in njegovim štajerskim ter koroškimi pomagačem vsled njih nepatriotičnega ravnanja svoje zaničevanje. - Naj živi naš cesar in naša domovina, naj živi armada in mornarica!"⁴⁵

Velikega zborovanja kmečke zveze v Sinči vasi na Koroškem 20. aprila 1914 se udeleži tudi Karl Linhart in govori o nevarnosti, ki jo za Avstrijo pomeni trializem. Na zborovanju sprejmejo resolucijo, v kateri odločno zavrnejo trializem: "Zbor svari... c. kr. državno vlado, naj ne podpira vedno očitneje nastopivše panslavistično hrepenenje po jugu, ki hoče uresničiti samostojno jugoslovansko državo in jo združiti pozneje s Srbijo in Črno goro; ne samo na Koroškem, marveč v vseh planinskih pokrajinah ter ob Adriji so interesi Nemcev in Nemcem prijaznih Slovencev ednaki z onimi dinastije in države..."⁴⁶

Proti (jugo)slovanski ideji se štajercijanstvo bori s poudarjanjem avstrijske dr-

⁴⁰ Štajerc, 10. 2. 1907.

⁴¹ Štajerc, 6. 12. 1908.

⁴² Štajerc, 20. 9. 1908.

⁴³ Štajerc, 21. 2. 1909.

⁴⁴ Štajerc, 10. 11. 1912.

⁴⁵ Zborovalci so poslali telegram cesarju, v katerem so mu izrekli ljubezen in zvestobo; v telegramu predsedniku vlade Stürgkhu pa so poleg zvestobe poudarili, da vsa Štajerska obsoja "državi sovražno hujskarijo posameznih elementov". Štajerc, 8. 12. 1912.

⁴⁶ Štajerc, 3. 5. 1914.

žavne identitete in zvestobe dinastiji. Tako kot se Slobodni Slovenec ob jugoslovanskem programu iz leta 1870 retorično sprašuje: *"Zakaj pa ti preroki, ki ljudem prihod 'nebeške Slovenije' pridigajo, samo od habsburške monarhije govorijo, imena Avstrije pa se ogibljejo..."*⁴⁷ Štajerc štiri desetletja kasneje ugotavlja: *"Sanje prvaške vseh avstrijskih slovanskih narodov so sanje veleizdaje, so sanje hudodelstva, so sanje brezvestnih sebičnežev, katerim ni za našo prelepo avstrijsko domovino, katerim ni za našo presvitlo cesarsko hišo, katerim ni za našega prevzvišenega, ljubeznivega vladarja, cesarja Franca Jožefa I., ki ljubi vse svoje narode z istim gorečim srcem, kojega ljubezen plamti, čeprav je sam nemškega rodu, ravno za svoje slovanske podložnike najbolj!"* In dodaja že velikokrat citirane Schillerjeve misli: *"Avstrijec ima lepo očetnjava, on jo ljubi in ima tudi vzrok, da jo ljubi"*.⁴⁸

Tudi v času prve svetovne vojne Štajerc poziva: *"Bodimo Avstrijci!"*. Po razglasitvi majniške deklaracije se list zgraža nad slovenskimi poslanci, ki da poskušajo *"prav zdaj v tretjem letu svetovne vojne, pred najhujšimi odločilnimi boji"* reševati *"sicer še prekleto mistično in megleno"* jugoslovansko vprašanje.⁴⁹ Štajercijanska Napredna zveza 29. julija 1917 na Ptuj organizira veliko protestno zborovanje *"proti jugoslovanski gonji"*, na kateri več kot 1000 zborovalcev soglasno podpre nezaupnico slovenskim poslancem in pošlje vdanostni telegram cesarju Karlu; v njem novega vladarja pozivajo, naj poskuša čimprej doseči mir, ki bo zagotovil *"nerazrušljivo Avstrijo in njene fundamente, nerazdeljive kronovine"*.⁵⁰ Po začetku deklaracijskega gibanja Štajerc *"slovensko ljudstvo"* nenehno opozarja, naj ne pozabi, da se ima za svoj obstoj in razvoj zahvaliti prav Avstrijci: *"Kar si bilo in kar si, ti krasno slovensko ljudstvo, to ti je dala in omogočila premila Avstrija. V Avstrij si postalo narod, v Avstrij si si gospodarstva in kulture prisvojilo, v Avstrij si postalo močno in ponosno, zdravo in za bodoči razvitek sposobno. Avstrija ti je bila vedno mati, ljubezni polna mati, kateri si tudi ti slovensko ljudstvo materino ljubezen v pošteni hvaležnosti izkazalo... Ali notranji sovražnik te hoče odtrgati od prs matere Avstrije, hoče te žrtvovati političnim idejam panslavistične gonje, ki stoji danes v službi najstrupenejših naših sovražnikov. Notranji sovražnik ti hoče odvzeti iz poštene duše ljubezen do domovine, ki te je spravila navzgor, ki te je negovala in ti priborila potrebni prostorček na solncu. Notranji sovražnik hoče podreti v tvoji duši zvestobo do domovine, do cesarja, do katoličanstva, zaupanje v tvojo bodočnost!"*⁵¹

Zato list *"pošteno slovensko ljudstvo"* opozarja, naj trezno premisli, kaj bi mu prineslo življenje v jugoslovanski državi. *"Kaj bi imelo ti pošteno slovensko ljudstvo od 'jugoslovanske' države? V gospodarskem oziru smrt, v političnem oziru zaničevanje, v kulturnem in verskem oziru trinoštvo ter zatiranje! V 'jugoslovanski' državi bi imel pravoslavni Srb prvo besedo in delal bi s slovenskimi katoliki, kakor*

⁴⁷ Slobodni Slovenec, 17. 12. 1870.

⁴⁸ Štajerc, 7. 8. 1904.

⁴⁹ Štajerc, 3. junija 1917.

⁵⁰ Štajerc meni, da je bilo zborovanje *"najlepši izraz in prava manifestacija avstrijske misli"*. In dodaja: *"Mi smo na svojem zborovanju zasledovali zgolj avstrijske cilje, zavzemali smo se s poštenim navdušenjem sredi v tej nevarnosti ljubljene naše domovine za Avstrijo in za ničesar drugega"*. Prim. Štajerc, 12. 8. 1917.

⁵¹ Štajerc, 14. 10. 1917.

je delal s katoliškimi frančiškani v Albaniji. 'Jugoslovanska' država bi bila zaprta vsaki kulturi in bi bila otok zase. In gospodarstvo, ki se je pod zaščito naše Avstrije tako krasno razvilo, bi izumrlo - beraška palica bi bila tvoja usoda! Slovensko ljudstvo!... Odloči se za 'jugoslovanstvo' in podpisalo si samo svojo smrtno obsodbo, - odloči se za milo domovino Avstrijo in vstvarilo si bodeš srečno ter krasno bodočnost!"⁵²

Zanimivo pa je, da si štajercijanstvo v boju z jugoslovanskim gibanjem pomaga tudi s poudarjanjem slovenske kulturne samobitnosti nasproti ostalim južnoslovanskim narodom, na katero mnogi slovenski politiki in intelektualci od časa do časa očitno pozabijo. Tako Slobodni Slovenec v komentarju jugoslovanskega programa iz leta 1870 zapiše: *"V njihovem manifestu nekaj o edinosti jugoslovanske zgodovine in jezika kvantajo, o ti žareči preroki-! Al niso to različni narodi, ki jih hočete v edinstvo zgodovine in jezika uverstiti?"*⁵³ Več kot štirideset let kasneje pa celjski nemški poslanec dr. Richard Marckhl komentira zблиževanje Slovenske ljudske stranke in hrvaških pravašov z besedami: *"Napačno bi bilo, ako bi se le izreklo šalo, kako mora biti vrli slovenski kmet na Spodnjem Štajerskem in Koroškem začuden, ako se enkrat kot 'Veliki Hrvat' prebudi; ali pa: kaj bode kmetovalec na Kranjskem rekel, ako zdaj naenkrat nekronani vojvoda kranjski avanzira za nekronanega vicekralja Vele-Hrvatske..."*⁵⁴

Da pozamemo: nemški ustavoverni in kasneje nacionalni tabor poskušata na lokalnem nivoju zaustavljati slovensko narodno gibanje in braniti nemško posebno stanje s štajercijanstvom, ideologijo, ki nasprotuje spreminjanju deželnih meja, programu zedinjene Slovenije in (jugo)slovanski orientaciji slovenske politike, in se nasproti tega zavzema za vsestransko - zlasti gospodarsko - sodelovanje med nemškimi meščani in slovenskimi kmeti v močni Avstriji in celoviti Štajerski. Pri tem seveda dobro izkorišča vsako, tudi najmanjšo (domnevno) napako slovenske politike in posameznih politikov - tistih debelih mož, ki sedijo pri bogato obloženi mizi, si gladijo z roko široke in mehke trebuhe, da glasno žvenkeče težka zlata verižica, in pozivajo: *"Skrbimo za svojo domovino"*⁵⁵ Vendar pa relativni uspeh štajercijanstva v desetletju pred razpadom monarhije ne tiči le v tem. Če namreč pogledamo, kje doseže Štajerc-Partei največ uspehov, potem je to področje štajerskega Podravja, nerazviti kraji v Halozah in Slovenskih goricah, kjer so preprosti slovenski viničarji eksistenčno odvisni od nemškega kapitala.

⁵² Ibidem.

⁵³ Slobodni Slovenec, 17. 12. 1870.

⁵⁴ Štajerc, 20. 10. 1912.

⁵⁵ Štajerc, 25. 1. 1903.

Franc ROZMAN

SOCIALNA DEMOKRACIJA NA SLOVENSKEM IN NARODNO VPRAŠANJE

Od začetka ustavnega življenja v habsburški monarhiji je nacionalna identiteta postala tudi politično orodje in orožje, saj je bil nacionalizem pravzaprav vodilno gibalno vseh političnih strank. Če ga že niso zapisale v svoj programski credo, so se z nacionalnim vprašanjem, nacionalnimi boji in nasprotji morale prav vse stranke soočiti v vsakodnevnem političnem delovanju, odgovarjati na izzive drugih strank in hote ali tudi nehoti izoblikovati svoj odnos do nacionalnega vprašanja. To seveda velja tudi za socialno demokracijo, pa če si je še tako želela pokazati se kot nadnacionalna stranka, kot stranka vseh ubogih v boju za boljše življenje in za zrušitev kapitalističnega družbenega reda. Vendar so jo nacionalni boji kmalu vsrkali v svoj politični vsakdan in tudi socialna demokracija je morala iskati odgovore na najbolj pereče vprašanje monarhije: kako ukrotiti nacionalna nasprotja prebujajočih se t.i. nezgodovinskih narodov in že priznanih nacij z večstoletnim historičnim pravom, kako nadalje usmerjati in krmariti to večnarodno skupnost in jo preoblikovati v moderno državo tedanjega časa. Prav socialna demokracija je bila edina vsedržavna stranka v Cislajtaciji, prav nacionalno vprašanje pa je bilo tisto, ki jo je že od 1897 v bistvu razbilo na zvezo nacionalnih socialnodemokratskih strank, ki po znamenitem sporu ob samostojnih čeških strokovnih organizacijah, ni bila več sposobna funkcionirati kot enotna in največja stranka zahodne polovice habsburške monarhije. Ne bi mogli reči, da se stranka z nacionalnim vprašanjem ni ukvarjala, da ni imela dobrih teoretikov in tudi nacionalni program stranke, sprejet na kongresu v Brnu 1899 se kaže kot eden boljših nacionalnih programov avstrijskih strank, vendar pa vse to ni kaj dosti pomagalo.¹ Stranko je slabila temeljna dihotomija med razrednim in nacionalnim, dilema, ki je spremljala socialno dokracijo in tudi njen levi odcep, komunizem vse do njegovega zloma 1990.

Na Slovenskem je bila socialna demokracija vseskozi do konca prve svetovne vojne del skupne socialne demokracije, od vsega začetka nekoliko bolj samostojna, bolje rečeno nepovezana, od ustanovitve Avstrijske socialnodemokratske skupne stranke 1889 in vse do konca monarhije pa majhna stranka v okviru velike stranke in je bila tudi finančno od dunajske centrale precej odvisna ter zato z redkimi izjemami vseskozi kulantno sprejemljiva za odločitve politične linije iz centra stranke. Ostalim strankam na Slovenskem to seveda ni ostalo prikrito, vendar je bila socialna demokracija, od 1896 pod imenom Jugoslovanska socialno demokratska stranka, premalo močna in vplivna, da bi katoliška in liberalna stranka ta poseben odnos med Dunajem in Ljubljano posebej razčlenjevali. Kljub temu, da je bila

¹ Klaus Berchtold: *Osterreichische Parteiprogramme 1868-1966*, Wien 1967.
Hans Mommsen: *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im Habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 1963.

stranka majhna, z neposrečenim imenom, da je svoj organizacijski prostor imela omejen in ni pokrival vsega slovenskega etničnega ozemlja, je kljub temu ostala tretji slovenski politični tabor. Kljub svoji politično relativni nepomembnosti v slovenskem političnem življenju pa je socialna demokracija pripravila nekaj zanimivih poskusov reševanja nacionalne problematike in nekateri njeni predstavniki so postali tudi teoretiki o nacionalni problematiki. Med njimi so najpomembnejši Etbin Kristan, Albin Prepeluh in Henrik Tuma. Ne smemo pozabiti na Ivana Cankarja, ki je svoja videnja sicer utemeljil, toda tem bolj globokoumno, le v dveh predavanjih, med njima je pač najpomembnejše Slovenci in Jugoslovani, ki je bilo večkrat tudi zlorabljeno za dnevno-politične potrebe, kar so še zlasti radi počenjali po njegovi smrti in je bilo večkrat pozabljeno, da je bil Cankar (čeprav ne vseskozi) tudi član socialnodemokratske stranke. Priznavalo se mu je bolj to, da je predstavnik najbolj napredne slovenske intelektualne in pisateljske družine. Podčrtati velja tudi, da socialnodemokratski tisk na Slovenskem ni nikoli nastopal z nacionalno šovinističnih ali imperialističnih pozicij, kar se je večkrat lahko bralo na straneh meščanskega tiska. Edino protižidovski so bili tudi socialni demokrati in tudi tu v bolj omiljeni obliki kot drugi.

Začetki delavskega gibanja, ki so pomenili čas društev, ne pa še stranke, so se začeli v večjih delavskih središčih, ki so bila tudi nacionalno mešana, kot npr. Trst, Maribor, Beljak tudi Ljubljana ali Celje, in ta mešanost je delavsko gibanje vodila bolj v tolerantnost kot v razdvajanje. Posebej čas prve internacionale pa je bil za prebujajoče se delavsko gibanje v nacionalnem pogledu zelo nevzpodbuden, saj so se delavski agitatorji pri učenju klasikov marksizma lahko sklicevali le na Marxovo in Engelsovo uničujočo oceno o slovanskih narodih iz leta 1848, ki pa kljub časovnemu odmiku še ni bila redefinirana. Bakuninova utopična vizija o federaciji narodov je v prvi internacionali doživela anatemo. Pa vendar je na kongresu v Neudörflu socialna demokracija sprejela v svoj program tudi pravico narodov na samoodločbo. Tudi delavska društva v Mariboru, Celju in Ljubljani so ta program sprejela, globine in daljnosežnosti te točke programa pa niso dojela. Da pa bi ta točka programa ob doslednem uresničevanju zahtevala velike spremembe v državnih strukturah kaže dejstvo, da nadaljnji programi avstrijske socialne demokracije do prve svetovne vojne te točke ne vsebujejo več.² Tedanja društva so bila zaradi narave dela svojega članstva (večinoma delavci na železnicah, ki so mnogo potovali in menjavali službe, obrtniški pomočniki, ki so po tedanji navadi veliko hodili po svetu) in tudi nacionalne heterogenosti (Nemci, Čehi, Hrvati, Italijani, Slovenci) mnogo manj krajevno zaprta in ozka, na drugi strani pa so bila tudi manj dovezeta za nacionalne boje in bolj internacionalna. V takšni konstelaciji je tudi mogoče, da je Franz Wiesthaler, liberalno demokratični udeleženec revolucije 1848 in nekaj časa vodilna osebnost v mariborskem delavsko izobraževalnem društvu, v katerem je imel stike tudi s prvo internacionalo, pozneje pa je zaradi ne docela jasnih, verjetno pa iz materialnih razlogov, prešel v nemško nacionalne vrste, 1869 opozarjal, da se morajo delavci boriti tako za politično kot tudi za nacionalno svobodo ter ju ne smejo razdvajati. Izgubljeno politično svobodo je mogoče spet do-

² Franc Rozman: Die slowenische Arbeiterbewegung in der Zeit des Neudörfler Parteitag. In: 100 Jahre Sozialdemokratischer Parteitag Neudörfl-ITH-Tagungsberichte 8, Wien 1976, S. 124-131.

biti, izgubljene nacionalnosti pa ne. Na področju popolne politične svobode mora tudi narodnost dobiti svoje pravice, je še menil.³ Posebnih mednacionalnih razprtij med prvimi socialnodemokratskimi društvi na Slovenskem ne najdemo, res pa je, da je večina društvenega dogajanja potekala v nemščini in da je slovenščina prišla le poredko do veljave in tudi med tedanjimi voditelji so absolutno prevladovali ljudje nemškega porekla.

Z ustanovitvijo Avstrijske socialno demokratske stranke se je marsikaj spremenilo. Slovenski socialni demokrati so se seveda organizirali v njenem okvirju, na drugi strani so to leta, ko sta se tudi katoliška in liberalna stranka vse močneje organizirali ter med svojo agitacijo poudarjali, da delavska stranka ni narodna, da vodi v raznarodovanje in izgubo že tako majhnega slovenskega naroda, da pomeni prodor nemštva, da je brezverska in da deluje v okviru mednarodne zarote proti obstoječemu družbenemu redu in institucijam. To je v tradicionalno katoliškem slovenskem prebivalstvu, ki je bilo pretežno kmečko in pod močnim vplivom duhovščine, imelo svoje posledice, še posebej zato, ker slovenskim socialnim demokratom vseskozi ni uspelo dokazati dunajskemu strankinemu vodstvu, da Slovenci živijo vendarle v povsem specifičnem okolju, da so izpostavljeni močnemu nemškemu in italijanskemu nacionalizmu. V prvem desetletju 20. stoletja je to privedlo do poskusa slovenskega tipa socializma, ki bi bolj upošteval slovensko nacionalno specifiko.⁴ Slovenski socialisti na Koroškem nikoli niso mogli organizirati svojih organizacij. Poseben problem je bila Spodnja Štajerska, kjer je bil v celjskem okrožju z zasavskimi rudniki ugoden položaj za razvoj delavskih organizacij, in je takoj po ustanovitvi JSDS prišlo do spora, ali naj tu organizira delavce JSDS ali pa štajersko deželno vodstvo. Spor, ki ga ni znalo razrešiti niti strankino skupno vodstvo, se je vlekel vse do 1911, ko je Gradec le priznal JSDS pravico, da organizira svoje podružnice v celjskem okrožju, ne pa v mariborskem, ki je trdno ostal v organizacijski shemi Gradca.⁵ Vsekakor je to dejstvo vplivalo na nacionalno identiteto tamkajšnjih socialnih demokratov, saj je to pomenilo, da sta bila agitacija in tisk nemška, denacionalizatorski vpliv pa se je kazal še ves čas med vojnama. Tako je bila JSDS omejena v glavnem na Kranjsko in Primorje, kjer se je stalno postavljalo vprašanje, ali naj bo sedež stranke Ljubljana, ki je že postajala bodoča prestolnica Slovencev ali pa Trst kot eno najpomembnejših industrijskih in s tem tudi socialnodemokratskih mest v monarhiji. Sedež se je za nekaj časa res naselil v Trstu, to dejstvo pa delavskega gibanja vendarle ni posebej okrepilo. Prav na primeru Trsta, ki je bil z okolico vred nacionalno zelo mešan, in je bila nacionalna teritorialna delitev zelo težka, je Etbin Kristan 1898-99 izoblikoval svoj

³ Franc Rozman: Deutsche und slowenische Arbeiter in der Arbeiterbewegung in Slowenien. In: Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa, Ljubljana 1995, S. 165-173.

Franc Rozman: Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem (Die sozialistische Arbeiterbewegung in der Untersteiermark), Maribor 1979, S. 49.

⁴ Franc Rozman: Die Südslawische Sozialdemokratische Partei (JSDS) und die slowenische nationale Frage. In: Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830-1918, Wiesbaden 1987, S. 237-252.

⁵ Franc Rozman: Die Sozialdemokratie in der Untersteiermark und das Problem der nationalen Aufteilung. In: Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien, Wien-München 1988, S. 120-129.

koncept personalne avtonomije. Etbin Kristan je to idejo razdelal prej kot Karl Renner v svoji brošuri *Staat und Nation*, vendar je omeniti, da je že 1865 Matija Majar imel zelo sorodne ideje kot Kristan. Vsekakor je bil Kristanov koncept, ki morda niti ni bil tako utopičen, kot se je takrat dozdevalo, na kongresu Avstrijske socialno demokratske skupne stranke v Brnu 1899 vehementno kritiziran in zavrnjen, namesto njega pa sprejeto načelo teritorialne avtonomije. Kakorkoli je bil brnski program na pogled mnogo bolj uresničljiv kot Kristanov, pa v praktičnem pogledu ni storil kdo ve kaj, ker tudi socialna demokracija ni želela razbitja kronovin. Še na primeru Štajerske, kjer bi bilo to načelo relativno lahko uresničljivo, stranka ni storila ničesar.⁶ JSDS je po porazu svojega predloga personalne avtonomije seveda sprejela brnski nacionalni program teritorialne avtonomije.

Deset let po tem pa je izoblikovala svoj lastni nacionalni program, t.i. tivolsko resolucijo, ki je sicer govorila predvsem o rešitvi jugoslovanskega vprašanja, v bistvu pa pomenila gledanje na nacionalna vprašanja v celoti. Konec novembra 1909 je bila tivolska resolucija sprejeta na konferenci v Ljubljani, na kateri so socialni demokrati želeli prediskutirati položaj stranke ob aneksiji Bosne in Hercegovine. Glavna tvorca resolucije sta bila Etbin Kristan in Juraj Demetrovič. Kristan tudi tedaj še ni povsem pozabil svojega koncepta personalne avtonomije in tivolska resolucija je formulirana v marsičem nejasno in jo je mogoče različno interpretirati. Kristanova vizija svobodnih narodov v socializmu je ostala na razpotju med ustaljenim mišljenjem, da bo socializem rešil nacionalno vprašanje v kozmopolitski skupnosti politično, ekonomsko in kulturno svobodnih ljudi in pa med novejšo koncepcijo, da tudi v socialističnem občestvu narod ne bo izginil. Tako je ta resolucija zahtevala narodno avtonomijo po personalističnem principu v demokratični federaciji svobodnih in enakopravnih narodov. To se bo zgodilo v boju za proletarski socializem na gospodarskem področju, končna rešitev pa bo dosežena v mednarodnem socializmu. Pri tem naj bi ta razvoj potekal postopoma, v več fazah. S tivolsko resolucijo je JSDS poudarila svojo naslonitev na druge južno-slovanske narode, saj je bil to čas, ko je jugoslovansko vprašanje postajalo vse pomembnejše tudi v politiki celotne države. Tivolska resolucija je ostala nacionalni program JSDS do konca monarhije.⁷ Vendar pa z njo v stranki niso bili vsi zadovoljni. Najbolj pronicljivi duhovi stranke, kot Prepeluh, Lončar in Tuma so zavračali mnenje, da naj se Slovenci odrečejo narodne samobitnosti v prid jugoslovanstva. Tezo, da je jugoslovansko vprašanje le kulturno, ne pa politično, je najbolj dosledno zavrgel Ivan Cankar aprila 1913, ki je videl rešitev v federaciji neodvisnih narodov, vendar pa ne tako, kot se je to kasneje dogajalo.

Ob majniški deklaraciji in njej sledečemu deklaracijskemu gibanju od konca maja, oziroma septembra 1917 je v JSDS prišlo do razdora med strankinim vodstvom in opozicijsko socialistično mladino. To pa zaradi vprašanja, ali naj se stranka pridruži politiki združenega meščanstva ali pa naj nadaljuje svojo, na razrednem

⁶ Franc Rozman: *Der Austroslavismus und die Sozialdemokratie in Südosteuropa*. In: Andreas Moritsch (Hrsg.): *Der Austroslavismus ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*, Wien-Köln-Weimar 1996, S. 195-205.

⁷ Franc Rozman: *Etbin Kristan und seine Idee der Personalautonomie*. In: Helmut Konrad (Hrsg.): *Arbeiterbewegung und nationale Frage in den Nachfolgestaaten der Habsburgermonarchie*, Wien-Zürich 1993, S. 97-109.

stališču, zasnovano pot. Glavni ideolog razredne politike je bil Henrik Tuma, ki je od vsega začetka sodil, da je tivolska resolucija za jugoslovansko vprašanje ustreznejša rešitev kot pa majniška deklaracija, kljub temu, da je bila temeljna misel tivolske resolucije, da je jugoslovansko vprašanje kulturno, ne pa politično in državno. Še decembra 1917 je v pismu Karlu Rennerju zapisal, da je zanj narod enotnost volje in kulture. Zaradi vztrajanja na avstromarksističnih pozicijah je poleg Tume tudi stara garnitura, predvsem iz vrst sindikalnih voditeljev, stala na stališčih, ki jih večina slovenskega naroda ni več sprejemala. Vodilni ideolog nacionalne problematike Etbin Kristan pa je že pred izbruhom vojne odšel v ZDA. Socialistična mladina pod vodstvom Albina Prepeluha, Dragotina Lončarja, Lojzke Štebijeve in drugih, je začela sodelovati v deklaracijskem gibanju od maja 1918, na konferenci v Zagrebu v začetku oktobra 1918 pa je obveljalo, da bo stranka sodelovala v narodnih svetih v vseh točkah, ki ne nasprotujejo socialističnim načelom, kajti nacionalno državo je mogoče imeti za prvi pogoj za uspešnejši razredni boj. Dilemo in idejo tega preloma je posrečeno povzel Prepeluh že skoraj leto dni poprej, 22. septembra 1917 v listu Naprej, ko je v članku s pomenljivim naslovom Ideja ali dogma med drugim zapisal, da "v tej težki dobi ne moremo drugače kot biti edini s svojim narodom... zakaj strašno bi bilo, ako bi se le trenutek pomišljali nastopiti proti osvobodilnim stremljenjem naroda, katerega sinovi smo... Slovenski socialisti se ne morejo postaviti izven naroda, katerega del so in ostanejo. Mi čutimo naše narodno zatiranje prav tako kot socialno. Slovenski delavec, mali kmet, nižji uradnik so po svojem bistvu in po svoji narodni psihi demokratični elementi. Angleški delavec pozna zgolj socialni boj, nemški in italijanski poznata socialni in politični boj, češki in slovenski delavec pa poznata socialni, narodni, kulturni in jezikovni boj. Smešno bi bilo, ako bi se hotel slovenski David bojevati v opremi angleškega ali nemškega Goljata." S temi besedami je v bistvu podal svoje dolgoletno razmišljanje in snovanje slovenskega tipa socializma, ki bi upošteval tudi kmete, manj pa razredni boj. Ta tip socializma so poleg Prepeluha zagovarjali tudi t.i. masarikovci (Dragotin Lončar, Anton Dermota, Anton Kristan in drugi), ki pa je v togi stranki naletel bolj na sumničenje in staro vodstvo je tudi ob koncu vojne čakalo na iniciativo in rešitev od avstrijsko-nemške socialno demokratske stranke.⁸ Socialna demokracija je v odločilnem letu 1918 vso iniciativo pri reševanju slovenskega narodnega vprašanja prepustila meščanskim strankam in te so ga potem odločile v svoj prid. Socialna demokracija je po razcepu ostala razdeljena tudi v novonastali Jugoslaviji, še več, vse bolj se je delila ne samo na komunistični in socialistični del, pač pa se je tudi slednji še razcepil v vrsto bolj ali manj pomembnih struj in kljub novim socialnim in državnim razmeram je stranka ostala še naprej na obrobju slovenskega političnega življenja. Tudi socialistična mladina se je delno podredila strankini hegemoniji, potem pa kmalu zapustila vrste nekdanje enotne JSDS.

⁸ Janko Prunk - Franc Rozman: Austromarksistische Konzeptionen der JSDS bei der Lösung der slowenischen Nationalitätenfrage. In: *Studies in East European Social History*, Leiden 1977, S. 33-43.

Franc Rozman: Die Beziehung der slowenischen Sozialdemokratie zur österreichischen Parteizentrale. In: *Die Bewegung: 100 Jahre Sozialdemokratie in Österreich*, Wien 1990, S. 262-267.

Matjaž KMECL

REGIONALIZEM IN SLOVENSKA LITERATURA Z VIDIKA SLOVENSKE NARODNE IDENTITETE

O DVEH VRSTAH REGIONALIZMA

Zgodovinsko gledano lahko ločujemo dvoje vrst regionalizma pri Slovencih, deželnega ali tudi poddeželnega, predzedinjevalnostnega, ter zedinjevalnostnega: ve se, da pri poimenovanju mislimo na program "zedinjene Slovenije". Prvi je temeljil na stari deželni ureditvi in nadedetnični upravni zaokroženosti različnih pokrajin, na deželni kulturni mentaliteti, drugi je predvideval predvsem pokrajinsko in kulturno pluralnost etnične celote. Poddeželnost je pri tem pomožna oznaka, ki je potrebna zaradi preprostega dejstva, da je bila na slovenskem etničnem ozemlju izključno slovenska samo Kranjska in da so se zaradi jezikovno-komunikacijskih razlogov v slovenskih predelih drugih deželnih enot bolj ali manj spontano rojevala in minevala različna časna in drobna kulturna središča.

DEŽELNI REGIONALIZEM

Ne glede na zgodnje Trubarjevo preštevanje Slovencev je zavest o etnični ali kasneje narodni zaokroženosti slovenstva prodirala počasi; v najboljčutljivejšem času jo je vztrajno spremljala tudi panslovanska ali panilirska vizija, ki je po svoje prispevala k trdovratnosti deželno identifikacijskih na račun narodno identifikacijske ideje. Slovenci kot narod se z vidika končne slovanske združenosti preprosto niso zdeli potrebni; nekakšne vmesne faze so se zdele nekoristne; v podporo je bil povrh še narodni defetizem, ki s samopreštevanjem nikakor ni narekoval svetloglednosti. Vse do časov združevalnega programa so v tem smislu razmišljali celo najlucidnejši duhovi; od tod Prešernov in Copov odnos do Vraza, Slodnjak ga je ob priložnosti označil za deželno - oziroma osrednjeslovensko egoističnega; čeprav je bil seveda vse kaj drugega.

V znamenitem Prešernovem "vinsko odkritosrčnem" pisanju Vrazu oktobra 1840 beremo o slovenščini kot "kranjsko-karantansko-štajerski slovanščini" (podobno je naslovil svojo slovnico Kopitar 1808. leta); z uvajanjem (enotnega) knjižnega jezika da bi bilo dobro počakati tujih izkušenj, sicer pa je treba vse, "kar je vzknilo, pustiti, da mirno raste do dneva žetve", Gospod pa bo "na sodni dan mogel ločiti dobro od slabega". Gre za značilno romantično pojmovanje kulture kot organizma po naravni logiki; če k temu prištejemo še Prešernovo opazko, da puščajo "spati" svojo "pritlikavo literaturo" v vseh tistih panogah, "ki ne poganjajo neposredno iz ljudskega življenja", je videnje nekakšne ljudske ali etnične organičnosti zaokroženo. Očitno gre za naziranje, da se bo narodna identiteta razvila

spontano, iz brezštevilnih, tudi različnih virov, in je torej prav, da vsakdo dela iz izročila svojega lastnega, drobnega, "ljudskega" sveta - na koncu pa se bo že samo od sebe pokazalo, kaj gre skupaj in kaj ne; večni Gospod je metafora za kozmos, ki se bo iz takšnega neurejenega reda, kaosa, razvil; recimo, da bo to "narod" v mladoevropskem pomenu besede.

ZEDINJEVALNOST

Program zedinjene oziroma združene Slovenije je v tovrstnem filozofskem oziroma nazorskem humusu prinesel globok preobrat; zanašanje na organsko spontanost je skušal nadomestiti z močjo politične in kulturne volje; latentni defetizem, nekakšno vdano odločnost, ki je pri Prešernu temeljila tudi že na osebni resignaciji (nekaj malega kasneje, poleti 1843, je zagotavljal Vrazu, da je njegovo ime "v slovenskem svetu izzvenelo"), z vizijo; deželno sredobežnost z narodno sredotežnostjo.

V takšno stanje je vstopil Levstik, ki je za naš problem zanimiv predvsem zaradi vehementno jasnih in pogosto skrajnih stališč. Iz njegovega vsakovrstnega pisanja se zdi smiselno izbrati dvoje vprašanj, ki vnašata v razmerje med deželno in narodno identiteto povsem nove vrednosti. Obe se zdita skorajda banalno preprosti, pa domala genialno logični.

Najprej je bilo treba uveljaviti skupno, naddeželno slovensko središče; uveljaviti se je morala nekakšna prostorska subordinacija. Ker pa je inercija poglavitna sila obstajanja, je bilo treba Ljubljano dobesedno spehati v takšno vlogo: znano je, da se je zelo dolgo ni čisto navadila, kar se je pokazalo še posebej problematično ob razpadu monarhije leta 1918. Na kulturnem področju je z njo tekmoval, kot je prav tako znano, Celovec vsaj še do srede osemdesetih let; o tem je kot o rivalskem razmerju med Ljubljanskim zvonom in Kresom natančneje pisal Prijatelj,¹ in seveda tudi drugi; Mohorjeva družba kot največja vseslovenska založba je tam vztrajala vse do plebiscita 1920. - Levstik je o vprašanju pisal immanentno ali izrecno kar naprej; tako v Einspielerjevem Slovincu 2. avgusta 1865: "Ljubljana je geografično središče vsega slovenstva, torej najugodnejše položena, da bi v sebi zbrala vse, kar povzdiguje slovensko čast in pospešuje narodni napredek. Slovenci političnega središča nimamo, zato pa v zmoti vsaj ne mislimo, da je geografično središče tudi samo ob sebi že duševno središče. To središče je treba šele ustanoviti; ali pri takem delu ne gre številiti po vinarjih in krajcarjih, ker po tem načinu bi do zdaj tudi Slovenske matice ne bilo. Ko bi Ljubljana hotela res vredna biti dragega imena slovenskih Aten, morala bi iz sebe v blagodejnih žarkih omiko razsevati po vseh krajih, koder prebivajo našega naroda vrli sinovi, koder se prepevajo mile slovenske pesmi; morala bi imeti 'narodni dom' poleg slovanske tiskalnice in vsaj vse prve politične in lepoznanške časnike; naposled bi morala tudi imeti slovensko gledališče, kateremu bode pa najbrž treba počakati zanamcev, da ga povzdignejo." Ali v Napreju že prej:² "Vsi žarki narodnega potezanja in počasnega pa gotovega

¹ Prim. RDHV 1926, 175-253.

² 12. 5. 1863, Ozir po domačiji.

napredovanja so se strinjali vedno v Ljubljani, ki je stolno mesto ne le samo krajske dežele, ampak vsega slovenskega prizadevanja." Ali v Slovincu kasneje.³ "Kaj bi imela Ljubljana biti Slovincem? Odgovor na to vprašanje je tako jasen, da skoro ni treba odgovarjati: to, kar je Praga Čehom, središče, iztok in prtok vsega delovanja." Združitev pač pomeni ustrezno organizacijo, je pa nujna, in tudi to je Levstikov stalni refren, saj "naposled nam kaže vedenje vsega človeškega rodu, da le v združbi je prava moč in sreča". Ob tem je bilo treba dokončno potrditi ustrezno poimenovalnost: zakaj se ne bi vsi Štajerci, Kranjci, Primorci, Korošci imenovali Slovenci, če pa se tudi vsi Bavarci, Saksonci, wuertemberžani in drugi imenujejo Nemce?

Drugo: glede skupnega knjižnega jezika se Levstik ni zanašal na tuje izkušnje, kot je pisal Prešeren; tudi razmerje med regionalnimi narečji in skupnim knjižnim jezikom je namreč po njegovem pojmovanju predvsem vprašanje sredotežne povezovalnosti. Malo ga je pri tem sicer občasno tudi zaneslo v velikoslovenske vode - propagirjal je staroslovensko jezikovno osnovo, ki naj bi bila vseslovensko sprejemljiva in čista, razlike med slovanskimi jeziki naj bi nastale šele s kasnejšimi jezikovnimi nanosi v različnih geografskih in sosedskih okoljih; malo ga je fascinirala tudi ruščina - v osnovi pa je predvsem izoblikoval prepričanje, da je najčistejši in zato za vse Slovence najsprejemljivejši skupni jezik tisti govor, ki ga govorijo Slovenci v teritorialnem osrčju, najdlje od meja; tu naj bi se slovensko jezikovno prastanje zaradi tujih vplivov najmanj skvarilo. Zato od tod prihaja tudi Martin Krpan kot literarno posebljenje slovenske narurne oziroma prabitne moči - iz hribov na dolenskem Notranjskem - ne gre za poljubno izbiro.

S štajerstvom in koroštvom je po takšni logiki lahko hitro popravil; preveč na meji sta, preveč "okuženi". V "Oziru po domačiji"⁴ je trdil, da je "za književnost... kranjščina morala obveljati po vseh okolnostih, kakršne so med nami Slovenci, in bila bi nam velika nesreča, da se je to drugače zgodilo... Ako ne povzdignemo Kranjci slovenstva, Štajerci in Korošci ga tudi gotovo ne morejo, ker njim se je samo na nas opirati in pomagati nam, ki se moramo premišljeno, pa krepko boriti za ugodnejšo bodočnost. Le Kranjci smo ostali čisti Slovenci, Korošci in Štajerci ne." Treba je bilo torej povzdigniti "najčistejšo" deželo v sredotežni in mero-dajni položaj, tudi v kulturnojezikovni sferi uveljaviti nekakšno subordinarno načelo. - Glede na Levstikova izhodišča pa je bilo nekoliko težje z gorenjstvom. Ne samo zato, ker je tudi Gorenjska vendarle "notranjeslovenska" in ne obmejna pokrajina, temveč zelo zato, ker je z Gorenjskega prišel Prešeren, tega in njegovo pesniško in s tem jezikovno moč pa je brezpogojno občudoval in hvalil. - Za pomoč si je privoščil nekaj deželnozgodovinske anamneze: Dolenjcev k omiki in napredku njihov južni sosed ne spodbuja, kakor Gorenjce njihovi severni sosedje; zelo neugodna je tudi njihova oziroma vsesplošna lenoba; Gorenjcu so sploh vse "okolnosti mnogo mnogo ugodnejše, ker ima obilo rodovitne zemlje, ki mu daje plenjave pridelke, ima rudnike, ki preživljajo po nekaterih krajih toliko ljudi; ima lažje prehode, ker po ravni zemlji se lahko delajo široke, gladke ceste; Gorenjca tudi nikdar ni tako trlo nekdanje graščinstvo...: zato nahajamo pri njem večjo obrtnost in trgovino,

³ 8. 12. 1868, Slovenstvo v Ljubljani.

⁴ Naprej, 12. 5. 1863.

boljše poljstvo, obilnejše bogastvo in moški, časi celo nekoliko prevelik ponos. Ali kolikor te okolnosti z ene strani podpirajo Gorenjca, z druge so mu pa zopet jako nevarne, posebno kar se tiče narodnosti, katera je že od nekdaj v mnogo večji nevarnosti pri njem, nego pri bogaboječih vinopivčkih na Dolenjskem" (l.c.) Skratka: delo, napredek in omika so nujno potrebni, za samo definicijo slovenstva pa le niso najbolj primerni; dobri in celo nujni so za prihodnost, za narodno obstojnost pa nikakor ne. Dolenjci so bili Trubar kot "Kolumb našega slovstva, Jurij Dalmatin, prvi slovenski prestavljavec sv. pisma, najbrž tudi Bohorič, prvi slovenski slovničar, Metelko, ki je po Dobrovškem klasično posnel iz narodovega pravila knjižnemu jeziku", skratka, "Dolenjci so očetje slovenskega slovstva, katero tudi prihodnjič od njih zahteva vsakovrstne pomoči in podpore" (l.c. - Ni se mogoče ubraniti misli, da je s tem mislil seveda nase in svoj krog, predvsem še Jurčiča.)

Skratka: "Kadar se našemu književnemu jeziku dajo pravila, nam je Dolenjca in Notranjca na pričo poklicati in kar onadva potrđita, mora veljati več ko gorenjska svojeglavost".⁵ Tako je iz precej nepovezane koeksistence različnih regionalnih kultur na slovenskem etničnem ozemlju Levstik povzdignil slovensko "najčistejšo" obenem pa svojo rojstveno pokrajino na raven merila in združevalnosti, češ ko se bodo vsi drugi otrebili tuje, od sosedov znesene navlake, bodo v notranjski dolenjščini našli tudi svoje pravo skupnoslovensko jedro in Slovenci bomo zaživelili na najpristnejši način kot enoten narod. - Ljubljana obstaja na prehodu iz gorenjske omike v dolenjško pristnost, torej združuje v sebi oboje, kar je potrebno za uspešno in samosvojo prihodnost Slovencev, in je tudi zato domala poklicana za skupno središče. Takšna združevalna fermentacija je bila potem aktualna vsaj pol stoletja.

NOVI PROBLEMI

Postopoma pa je stari deželni, predzedinjenostni, regionalizem le slabel. Morda se je do neke mere kompenziral v strankarski partikularnosti, tako da je moral zoper pojav nastopiti med drugimi Ivan Cankar in za njim še njegov bratranec Izidor, ki je že v kraljevini SHS 1923 zagovarjal in širil misel o "slovenski narodni kulturni organizaciji", ki bi delovala nadstrankarsko v prid slovenski kulturi: "Potrebna nam je kulturna narodna organizacija, ki bi imela namen, da centralizira razdrobljeni in sedaj mnogokrat nespametno razsipani slovenski kulturni davek ter da njega dohodke smotrno razdeljuje med narodu nujno potrebne kulturne ustanove." "Do zadnjega časa se nobena naša znatnejša kulturna institucija ni dala dosledno izločiti iz strankarskega boja, narodne organizacije v pravem pomenu besede doslej ni bilo. - Naše politično naziranje je bilo vseskozi strankarsko-dogmatično, pa ne iz slepe zagrizenosti, vroče strastvenosti, marveč je to bil izraz našega življenjskega nazora. - Posledica takega mišljenja je, da postane stranka narod, da stori narodno delo, kdor svojega drugače mislečega soplemenjaka uniči... Kulturna posledica strankarske dogme je bila kulturna nestrpnost in medsebojno oviranje, razcepljenost kulturnih sil, zapravljanje kulturnih energij in prepričanje,

⁵ Napake slovenskega pisanja, 1858; prim. LZD VI 1956, ur. A. Slodnjak, 54.

da je strankarsko tamburaško društvo tudi narodnostno važnejše in bolje nego akademija znanosti, ki ji slučajno gospodujejo v zmoti tavajoči Slovenci. Tako mišljenje tudi drugod ni bilo neznano, a ga je v narodih z narodno državo omiljavala zavest državne skupnosti, medtem ko je pri Slovencih, razcepljenih na mnogo deželic, moglo dovolj dolgo uspevati." "Stranka ni narod, marveč organ v narodu. Narodna kultura ni strankarska kultura, ampak enota vseh kulturnih energij v narodu." V tem smislu je Izidor Cankar predlagal ustanovitev "velikanske zveze, prave kulturne lige", v katero bi se nadstrankarsko strnil ves slovenski narod.⁶ - Iz besed je razločno slišati stare ideje in stanja v novi realnosti in novih okoliščinah. - Toda strankarstvo in njegov vpliv na razvoj kulture ali oblikovanje narodne identitete ostajata vendarle zunaj tega zapisa, njegovega zanimanja in namer; umestno se je zdelo le kot ustrezno vmesno opozorilo.

NARODNA ENOTNOST REGIONALISTIČNE PLURALNOSTI

Pač pa se je z dovoljšnjo narodno strnitvijo, ko je z zedinjevanjem vseslovenska narodna identiteta izrinila ali nadomestila velik del deželne, v literaturi zelo hitro oglasila nova regionalnost; lahko bi jo imenovali metonimična, ker se ima za neločljiv del slovenskosti, ne trpi na deželni samozadostnosti ali avtonomističnih kompleksih in prinaša v skupni identifikacijski fond predvsem bogastvo posebnosti. Vseslovensko identifikacijo po svoje pluralizira.

Ko je Ivana Preglja, ki je v svojem pisanju poudarjeno gojil tolminsko zaznamovanost, časniki leta 1930 vprašal po značaju njegovega pisateljstva, je v odgovoru med drugim bilo tudi tole: "Jaz zase imam nekak svoj obraz slovenske domovine. Slovenskega ozemlja pretežni del niti ne poznam. Kar sem videl, sem prehodil, spoznal intimno natančno in ob tem generaliziral, torej tudi slovensko zemljo tipiziral. Obličje moje domovine, ideja slovenstva v meni je torej nekak simbol, kakor je podobne simbolizme ustvarjal že Cankar. Slovenci so mi Tolminci... Povzel pa sem nekaj kar vulgarnih sodb o značaju našega ljudstva. Tako zlasti o Tolmincih. Dejal bi torej, da jaz poznam v rodoljubu (kadar je rodoljub, op. M. K.) bolj zemljo in ljudi, kakor pa blede deduktivni pojem domovine..."⁷ Torej je regionalizem oziroma pokrajinstvo konkretna oblika slovenstva, lahko tudi njegov simbol, pač po metonimičnem obrazcu "del za celoto". Podobno v "Glosi" kot "slovstveni izpovedi" (1930): "Kakor Lionardu v Zadnji večerji se mi godi: dvanajst apostolov, pa so vendar vsi en sam obraz. - Kaj vem, kolikokrat se mi spovrača mimo časovne verjetnosti, krajevne ubranosti in nastrojene skladnosti le v tolminstvu ubrani in točni lik! Tako npr., da je Andrej Rogelj v Kamniku le slabotno posneti tolminski Tomaž Skočir in celo Blaž Potočnik le v ljubljansko okolico presajeni soški robavs. - Iz ene ljubezni in boli (so): kakor me je naš duhovni učil, po duhovno, kakor Jože Fabijan, Tone Plesničar in Jože Grilanc; kakor p. Severin,

⁶ Cit. iz: Lepslovje-eseji-kritika II, Slovenska narodna in kulturna organizacija; ur. F. Koblar, 1969, str. 188-193; prvotno izšlo v Novi Evropi 1923.

⁷ Cit. po Pregljevem izbranem delu VII, 1970, ur. F. Koblar, str. 519; intervju je sicer izšel v Slovincu 19. 4. 1930.

p. Volbert in stoteri spovednik. Iz ene ljubezni in boli: kakor sem Gregorčiča ljubil in Vesela na pamet znal, kakor sem po knjigi in v Glaserju njihovo delo iskal, Petra Bohinjca našel, Toneta Hribarja in Baloha, ki mu moje spisje, bogvedi čemu, miru ne da. Iz ene ljubezni in boli: kakor ob Mešku, Sardenku, Finžgarju živim viteško tovariški, družinsko zavest in še čez...⁸” Dopoveduje torej, da je, kar je in kar dela, neizbežna enost tolminstva in slovenstva; pokrajinstvo ni nadomestilo za narodnost, je le njena neizogibna sestavina, njena realnost na drobno; v nikakršni opreki, temveč v popolni združenosti.

Podobno tudi drugi regionalisti, ki so se kasneje s svojo občutljivostjo za drobno realnost namnožili predvsem v območju socialno kritičnega realizma, najsi je šlo za Prežiha, Ingoliča, Potrča, Kosmača ali pa nekoliko kasnejše “zamejce”, Mesnerja Lipuša, Rebulo, Borisa Pahorja, ali tudi kakšne obrobnejše, manj nadarjene in zato manj vidne pisce. Vsi izrecno ali neizrecno dopovedujejo isto; kadar so izrecni, poudarjajo vseslovenskost svoje pokrajine in kulture radi še za nazaj; tako na primer Prežih v patetično in poetično napisani reportaži “Tam kjer teče bistra Drava” (1947): “Na desnem bregu Drave se prikaže Rožek in tu se prične proti Karavankam razprostirati dežela Miklove Zale, te koroške trpinke. Zelena pobočja na desnem bregu nam nenehoma šepetajo: ‘Pri nas se je rodila Miklova Zala, pri nas so se rodili Janežiči, Ahaceljni in drugi prosvetljenci, ki so pred sto in več leti od tod polagali temelje slovenski kulturi’.”⁹

V imanentno literarni funkciji predstavlja take vrste regionalizem predvsem poudarjeno možnost mimetičnosti in tako imenovanega kolorita; pripoved je v svoji posebni določnosti verjemljivejša; celo jezik z opazno narečnim besedjem, sem in tja tudi nekaterimi sintaktičnimi obrazci in s posebnim slovarčkom, ki je dodan in rezultira iz takšne naravnosti, je v službi večje mimetične prepričljivosti; seveda pa tudi tistega, čemur formalisti rečejo - prosto prevedeno - pogled s strani, neobičajen vidik; stare stvari se pokažejo na nov, poseben način, tako da se bralčeva recepcija ne more zadovoljiti s shemami, kot si jih je v svoji racionalnosti dotlej že zgradila, temveč je prisiljena ukrepati z živimi predstavami. - Toda tudi s tem to kratko poročilo že sega preko robov svojih pooblastil.

Zaključek je pravzaprav zelo preprost: Odkar se je slovenska zavest izoblikovala, razširila in utrdila kot narodna in naddeželna, obstaja regionalizem v literaturi na literarno normalen način, kar pomeni, da se je iz politično-upravne spremenil v estetsko kategorijo, vsaj v poglavitnem.

⁸ PID VII, 320.

⁹ Cit. po PZD IX 1973, ur. Drago Druškovič, 447.

Albina NEČAK LÜK

JEZIKOVNA IDENTITETA IN JEZIKOVNO NAČRTOVANJE PRI SLOVENCIH

Ko govorimo o identiteti, govorimo o tem, kako dojemamo in razumemo sebe in druge. Ob tem ne gre pozabiti, da tudi percepcija drugih o naši identiteti vpliva na naše pojmovanje samih sebe. Iz te perspektive se nam jezik kaže v določenih komplementarnih nizih: Kot sredstvo sporazumevanja je hkrati tudi način izražaja samega sebe. Je oblika kulturne identitete, ob kateri je marsikdaj postavljen enačaj z narodno/ narodnostno identiteto, v zadnjem času pa se v slovenskih razmerah čedalje bolj pogosto pojavlja kot simbol nacionalne (državne) identitete. Je sredstvo družbene kohezije na eni in razločevanja na drugi strani.

Dokler bo ena od značilnosti človeške družbe razslojenost, lahko predvidevamo, da se bo ob etnični raznolikosti pojavljala tudi jezikovna. V etnično segmentirani družbi se jezik pojavlja v dvojni vlogi: kot simbol etničnega poenotenja skupnosti ter kot instrument, s pomočjo katerega bo skupnost uveljavljala svojo samopodobo nasproti drugim etnijam, bodisi v smeri soočanja z drugimi ali ob vključevanju potencialov sodelovanja.

Jezikovno politiko ali jezikovno načrtovanje razumemo kot politiko določene družbe na področju jezika. Obsega vsa stališča in odločitve družbene skupnosti do jezikovnih sredstev, ki jih ta ima na razpolago, pa naj gre za posamezne jezike in njihove zvrsti, ali samo za en jezik in njegove zvrsti in podzvrsti (Bugarski 1986). Jezikovno načrtovanje torej obsega odnos in ukrepanje določene družbe do jezikovnega repertoarja, ki je na razpolago njenim članom (Škiljan 1988). Pri tem je zlasti v ospredju težnja po vplivanju na jezikovne *oblike* javnega sporazumevanja. Hkrati pa ne gre zanemariti pomembnega vidika jezikovnega načrtovanja, namreč vplivanja družbe na oblikovanje zavesti o teh jezikovnih oblikah in govornih mrežah. V ta namen je na razpolago vrsta institucionaliziranih postopkov, ki usmerjajo *izbiro* jezikovnih sredstev v javni rabi. V jezikovno načrtovanje so bolj ali manj neposredno, odvisno pač od naravnosti modela jezikovnega načrtovanja v določeni družbi, vključeni vsi pomembni kanali javne komunikacije ter vsi socializacijski mediji. Zaradi tega je učinek jezikovnega načrtovanja večplasten, ne sega le na področje javne komunikacije, temveč tudi v zasebno, neformalno sfero. Na ta način se vpliv jezikovne politike razteza tudi na govorni repertoar posameznika. Bolj kot v enojezikovnih družbah (če je v današnjem mobilnem in komunikacijsko tesno povezanem svetu o takšnih družbah sploh še mogoče govoriti) je vpliv jezikovne politike na govorno vedenje in jezikovni repertoar posameznika očiten na stičnih jezikovnih območjih; pripadniki narodnih manjšin opuščajo jezik etnije, v katero so vrojeni, prav zaradi zanemarjanja njihovih jezikovnih potreb v procesu jezikovnega načrtovanja.

Cilj jezikovnega načrtovanja je ustvarjanje in izpopolnjevanje jezika. V proces načrtovanja se vključujeta dva dopolnjujoča se in glede na izid načrtovanja prekri-

vajoča se postopka, načrtovanje *statusa* jezika in načrtovanje jezikovnega *korpusa* (*tkiva*).¹

V enojezičnih družbah - se izbira in s tem vzpostavitev določenih razmerij opravi med prostorsko razporejenimi narečji. V družbah, ki združujejo več etnij in s tem več jezikov, pa se vzpostavlja hierarhično razmerje med različnimi jeziki. Določen jezik dobi kot sredstvo javnega sporazumevanja, višji, pomembnejši, lahko bi rekli tudi zahtevnejši položaj kot ostali. S tem se opravi tudi diferenciacija med rojenimi govorniki posameznih jezikov oziroma njihovih zvrsti. Govorniki podrejenih jezikov oziroma oddaljenih narečij so s tem prisiljeni k drugačnemu jezikovnemu obnašanju v javnem sporazumevanju kakor govorniki izbranih jezikovnih oblik.

Nosilci obeh aspektov načrtovanja se običajni ne pokrivajo. Načrtovanje korpusa ali standardizacija je prvenstveno v rokah lingvistov in strokovnjakov drugih z jezikom povezanih medstrokovnih disciplin. Z načrtovanjem statusa se sicer ukvarjajo tudi jezikoslovci, vendar predvsem posredno. V skrajni točki je izbira sredstva javnega sporazumevanja vendarle v domeni odločanja politike. V mnogih primerih so odločitve postavljene mimo dognanj lingvističnega raziskovanja, mnogokrat pa tudi mimo jezikovne stvarnosti določene družbe.

Oba postopka imata identifikacijsko razsežnost oziroma vplivata na kvaliteto izražanja enične zavesti in na zavest samo. Sta pomembna elementa pri vzpostavljanju oziroma usihanju etnolingvistične vitalnosti etnij.

Iz zgoraj povedanega je razvidno, da jezikovna politika obsega tudi delovanje v odnosu do tistih jezikovnih sredstev, ki niso sprejeta za formalno rabo ali ne dosegajo stopnje standarda. Omejevanje dostopov do kanalov javnega (formalnega) sporazumevanja je eden od pristopov v delovanju jezikovne politike.

Če je eksplicitno načrtovanje statusa posameznih jezikov v določeni družbi v rokah političnih dejavnikov, ki imajo sredstva in moč postaviti tudi pravni okvir oziroma uzakoniti doseg posameznih jezikov v javni rabi, pa je območje vplivanja na stališča govorcev do lastnega in drugih jezikovnih sredstev v rokah družbenih elit, ki s pomočjo različnih socializacijskih medijev (šole, javnih občil, kulturnih ustanov) oblikujejo predstavo javnosti o vlogi, pomenu in vrednosti posameznih jezikov/ narečij v določeni družbi.

¹ Načrtovanje statusa jezika oziroma jezikov pomeni družbeno usmerjeno uravnavanje sporazumevalne učinkovitosti jezikovnih sredstev v javni komunikaciji. Gre za segment jezikovne politike, ki je namenjen vzpostavljanju družbenih razmerij, odnosov med jeziki (in/oziroma njihovimi zvrstmi), ki jih določena družba uporablja v vsakdanjem sporazumevanju. Bistvo tega dela jezikovnega načrtovanja zadeva izbiro tistega (ali tistih) jezikovnih sredstev (jezikov ali jezikovnih zvrsti), ki bodo prisotni v javni komunikaciji, bodo torej spoznani kot primerni za rabo v različnih kanalih javnega sporazumevanja (izobraževanje, mediji, javna uprava, sodišča, itd).

Načrtovanje korpusa ali jezikovnega tkiva pomeni izpopolnjevanje strukture jezika. V ta postopek je zajeto usposabljanje izbranega jezikovnega sredstva za opravljanje funkcije sredstva javnega sporazumevanja. Običajno gre za izbiro določenega narečja kot podlage za oblikovanje norme oziroma jezikovnega standarda. Postopki normiranja jezika oz. standardizacija vključuje več faz: opisovanje, predpisovanje, razvijanje, sprejemanje širitev, gojitev, vrednotenje in preurejanje, itd. (Haugen 1980).

POGLED NA JEZIKOVNO NAČRTOVANJE PRI SLOVENCIH PRED LETOM 1919

Premišljanja o jezikovnih sestavinah identitete Slovencev ne morejo mimo vloge jezika in kulture pri oblikovanju slovenskega ljudstva v moderni narod. Ta je bila podčrtana v praktično vseh prispevkih, ki so se te tematike lotevali. Kontinuiteto v razvoju jezikovne kulture, ki jo je moč opazovati od prvih pisnih virov preko kratkotrajne rabe slovanskega bogoslužnega jezika v Panoniji (in v Velikomoravski državi), Trubarjevega izbora enega od osrednjih slovenskih narečij kot podlage za književno normo, preko prosvetljenstva in preporda do velikega meta romantike in moderne, je spremljala tudi jezikovna praksa, ki je skozi stoletja postajala vse bolj razčlenjena in kompleksna (Pogorelec 1979).

Nastajanje besedil v jeziku ljudstva pomeni del splošnega trenda v tedanji Evropi, del težnje približati mu božjo besedo. V primeru slovenskega jezika je treba podčrtati pomembno dejstvo, da so se rojeni govorniki slovenskega jezika, v začetku zlasti posamezni duhovniki, ki so oblikovali slovenska besedila za potrebe bogoslužja, razmeroma zgodaj zavedli pomena jezika in se lotili načrtovanja jezikovnega tkiva. Kasneje so se jim pridružili tudi pisci posvetnih besedil. Na načrtovanje statusa slovenskega jezika pa so imeli manjši, le posredni vpliv. Zato je šteti kot srečno okoliščino, da so sicer tujerodne oblasti uvidele potrebo po oblikovanju slovenske jezikovne norme in že od samih začetkov tudi podprle napor slovenskih ustvarjalcev pri oblikovanju slovenske književne norme. Že Trubarjevo prvo izbiro podlage za jezikovno normo so podprle vidne osebnosti in ustanove cerkvene in državne oblasti, škof Vergerij (četudi s pridržki), ljubljanski protestantski cerkveni odbor, kranjski deželni stanovi. Primer sprejemanja predlagane norme je legalizacija Dalmatinovega prevoda Biblije, ki jo je posredno legalizirala revizijska komisija, sestavljena iz zastopnikov kranjskih, koroških, in štajerskih deželnih stanov (Dular 1988). Kasneje je po posredovanju škofa Hrena dovoljenje za javno rabo biblije dal papež. Kasnejši primeri sodelovanja oblasti pri sprejemanju oz. zavračanju književnojezikovne norme segajo v prvo polovico 19. stoletja, ko so bili ob sodelovanju vplivnih posameznikov zavrnjeni poskusi uvajanja novih pisav, dajničice² in metelčice.³ Izrazit primer uzakonjanja jezikovne norme je "pokroviteljstvo" avstrijskega ministrstva za uk in bogočastje nad Slovenskim pravopisom Levca, itd. (Dular 1988).

Na tem mestu se zdi umestno opozoriti na pomembno funkcijo države pri jezikovnem načrtovanju: kljub omenjeni formalni podpori vidnih osebnosti, se namreč pravorečna norma (in skladenjska in leksikalna) dolgo ni mogla uskladiti, ker je država ni predpisala (Toporišič, 1979). Načrtovanje statusa, zlasti oblikovanje pravne podlage rabe slovenskega jezika v formalnih govornih položajih, je bilo pretežni del njihove zgodovine v rokah tujih držav, v katerih so Slovenci živeli. Država, zlasti nacionalna, pač ureja razmerja med jeziki jezikovnih skupnosti na svojem področju v prvi vrsti v prid jezika prevladujoče etnije. Pri načrtovanju statusa in korpusa jezikov na stičnih jezikovnih območjih oziroma v večnarodnostnih

² 1824.

³ 1825.

državah gre za medsebojno prepleten proces, v katerem je razvoj jezika (norme) v dobršni meri odvisen od družbenih oziroma pravnih možnosti, ki določajo obseg in naravo njegovih funkcij. Vrednotenje posameznega jezika - v očeh rojenih govorcev in drugojezičnih - pa je tesno povezano z njegovim sociolingvističnim položajem.

Politično podrejenost slovenskega življa na poselitvenem etničnem ozemlju je skozi zgodovino spremljala še neugodna razporeditev socialne strukture: višji družbeni sloji (plemstvo, kasneje meščanstvo in izobraženci) so po pravilu izvirali iz tujejezičnih skupnosti, prebivalstvo podeželja pa je bilo v ogromni večini slovensko.⁴ Slovenski jezik je bil omejen pretežno na podeželje in zaradi družbenega položaja rojenih govorcev slovenščine - slovenščino so označevali kot jezik kmeta ter hlapcev in dekel - ni imel svetlih perspektiv, da bi bil sprejet kot primerno sredstvo za občevanje v javnih govornih položajih. Prostorska in statusna zamejenost slovenskega jezika, ki mu je dajala predznak jezika nižjega ljudstva, je nudila malo možnosti za narodnostno socializacijo. Za primerjavo z današnjim časom glede razmerja slovenskega jezika do večjih jezikov, zlasti do angleškega, je zanimiv nekakšen letargičen odnos dela tedanjega slovenskega izobraženstva do slovenskega jezika, ki naj bi ga bilo treba zaradi majhne koristnosti čimprej pozabiti in odpraviti (Prunk 1992, 22).

Ob tem ne gre pozabiti, da je bilo jezikovno načrtovanje v rokah politično in po družbeni strukturi močnejše, nadrejene etnije, ki je svoj jezik vse bolj uspešno postavljala ob bok latinščini in tako razširjala funkcije za nemški jezik ter mu na ta način omogočala položaj visokega jezika nasproti jezikom drugih etnij, ki so bivale na istem poselitvenem območju (slovanski jeziki, madžarski, italijanski). Nemški jezik je tako na večjem delu slovenskega etničnega ozemlja že v prvi polovici 18. stol. dosegel pomemben položaj v javni upravi, na obrobjih se mu je pridružila italijanščina in nato še madžarščina. Javna raba deželnih jezikov in torej tudi slovenskega v upravi je bila povsem utalitarne narave. Omejena je bila na izdajanje posameznih predpisov, ki naj bi jih ljudstvo razumelo.

Pomemben trenutek v načrtovanju statusa slovenskega jezika pomeni uvajanje splošne šolske obveznosti. Četudi je splošna šolska uredba omenjala le nemški jezik, so v nenemških deželah dopustili pouk v maternem jeziku. Zdelo se je, da bo s pomočjo materinščine mogoče doseči učni smoter: posredovati znanje širokim kmečkim slojem in jih izobraziti, ter na ta način pospešiti gospodarski razvoj. Ob tem so imeli neprecenljivo vlogo slovenski prosvetljenci, ki so prepričali oblasti, da je v slovenskih deželah mogoče uvajati osnovno šolo v slovenskem jeziku. Produkcija knjig v slovenskem jeziku v tem obdobju, in s tem uveljavljanje slovenske knjižne norme (slovnice, zbirke posvetnih pesmi, prve znanstvene zgodovine in novega prevoda svetega pisma) je zahtevi po slovenskem učnem jeziku v šolah postavilo ustrezne jezikovne temelje. Četudi gre za prehodni šolski model - slovenščino oziroma domače narečje so uporabljali v začetnih razredih, da bi olajšali dostop do nemščine kot učnega jezika - je to prvi korak slovenščine k osvajanju visokih govornih položajev. Ne gre dvomiti, da je uvedba slovenskega jezika v

⁴ Fran Zwitter: Slovenci in habsburška monarhija. V: O slovenskem narodnem vprašanju. Slovenska matica, Ljubljana 1990, str. 6.

šolo, četudi v še tako skromnem obsegu, pomembna prelomnica v razvoju in širjenju slovenske jezikove kulture ter pri narodnostni socializaciji oziroma rasti etnolingvistične vitalnosti slovenskega ljudstva. Ob pomanjkanju drugih socializacijskih medijev (razen družine in podeželskega okolja) je prisotost slovenskega jezika v šoli pomagala k uveljavljanju zavesti o povezanosti govorcev slovenskega jezika v enovito jezikovno skupnost na široki fronti ter s tem utirala pot k vseslovenski (etnični) identiteti.

Postopoma se je usmerjenost k "širokemu jezikovnemu potrošniku" izrazila tudi v razslojevanju v slovenskih pisnih besedilih in s tem v knjižni slovenščini. Ob zvrstno in slogovno zahtevnih besedilih, namenjenih zlasti izobraženemu bralcu, (ki so tipična za 16. in 17. stoletje), nastajajo v 18. stoletju t.i. *ljudska* besedila, zvrstno in slogovno bolj enostavna. "Ta besedila so bila namenjena poljudnemu izobraževanju in preprosti moralki".⁵

Bolj problematičen je bil razvoj strokovnega jezika. Ko je bilo sredi 19. stoletja slovenščini dodeljeno mesto v uradnem zakoniku AO monarhije in so imela besedila v slovenščini enakovredno, ekvivalentno vrednost originala kakor besedila v drugih jezikih AO monarhije, so nastale večje jezikovne zadrege. Pokazalo se je, da je slovenščina kot strokovni jezik še šibka in okorna, kar kaže ohlapno strokovno izrazje, okorna skladnja in slog. Brez preverjanja in primerjave z nemško inačico so ta besedila mestoma nerazumljiva.

Ob uvajanju slovenskega jezika v šole in oblikovanju slovenskega strokovnega izrazja velja omeniti še prizadevanja slovenske inteligence in kulturnikov za izdajanje časopisa v slovenskem jeziku. S časnikom "Kmetijske in rokodelske novice" (5. julija 1848), se odpre pomemben kanal javne komunikacije, ki po eni strani podpira razvoj visoke zvrsti slovenskega jezika, po drugi pa razvija zavest o sporočanski vrednosti slovenščine za vse, ki jih družijo atribut "slovenski". Časniku je treba pripisati izjemno pomembno vlogo pri jezikovni in narodnostni socializaciji Slovencev., Bil je "prva vez, ki je sklenila kranjske, štajerske, koroške in primorske Slovence..." in jih "brez večjega hrupa" ... zedinila "tudi v enotni pisavi".⁶

Če je do obdobja prebujanja narodov, pa tudi kasneje, trasiranje poti slovenskemu knjižnemu jeziku občasno ovirala zlasti razgibana ustvarjalnost v pogledu izbire pokrajinskih govorov za podlago bodoči nacionalni normi, se v tem obdobju (1835-1845) pojavi ideja južnoslovenske solidarnosti, ilirsko gibanje. To naj bi pomenilo kulturno in jezikovno spojitve Slovencev s Hrvati v en, ilirski narod z enim jezikom. Ideja je naletela na močan odpor zlasti med izobraženci. Slovenski jezik je dotlej že dosegel stanje prožne stanovitnosti (Dular 1988) in osvojil določene funkcije. Razvoj in ohranjanje slovenske individualnosti in identitete s pomočjo slovenskega jezikovnega medija se je kazalo kot naraven proces. Iz ilirskega obdobja pa je slovenščina prinesla novo črkopisno normo (grafična podoba šumnikov: č, ž, š), ki jo je po češkem vzoru vpeljal hrvaški preporodovec Ljudevit Gaj, in jo v 40. letih 19. stol. utrdila.

Ideja o južnoslovenski solidarnosti pa s tem ni zamrla, v slovenskem političnem

⁵ Breda Pogorelec: Slovenski jezik: jezikovna politika in praksa. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1979, 3-29.

⁶ Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda, Mohorjeva založba, Celje 1993, str. 363.

slovarju je prisotna še nadaljnjih sto let in več. V jezikovnem načrtovanju se izraža kot ideja o jezikovni in etnični sorodnosti Slovencev in Hrvatov. V ekstremni inačici naj bi Slovenci bili predalpski Hrvati. Ideja o etničnem in jezikovnem poenotenju južno slovanskih narodov je v posameznih segmentih družbe na obeh straneh, na slovenski in na drugi, prisotna še skozi vso zgodovino Jugoslavije. V določenih obdobjih je bolj ali manj prikrita, občasno pa postane povsem transparentna, kakor na primer v konceptu troedinega jugoslovanskega naroda, ki ga tvorijo tri plemena, njihovi jeziki pa naj bi bili narečja njihovega skupnega jezika. Kasneje, po drugi svetovni vojni pa se je težnja po etničnem poenotenju kazala v uvedbi popisne kategorije "Jugoslovan", v položaju srbohrvaškega jezika v šoli ter v ideji skupništva, ki ga je podpiralo prizadevanje za skupna izobraževalna jedra.

POGLED NA JEZIKOVNO NAČRTOVANJE PRI SLOVENCIH MED OBEMA VOJNAMA

Ob oblikovanju nove države Jugoslavije po razpadu AO monarhije so poleg interesov posameznih držav že od samega začetka igrali pomembno vlogo interesi narodov, ki so vanjo vstopali. Zlasti Slovenci so v večnarodnostni državi etnično sorodnih narodov iskali zagotovilo za ohranjanje in razvoj slovenskega naroda, za razvijanje njegovih etničnih, kulturnih in jezikovnih značilnosti. Zanje je konec koncev to tudi razlog za oblikovanje nove države (Nečak 1995, 22-25). V več-kulturni in večjezikovni stvarnosti Jugoslavije pa se je kmalu pokazalo, da se predstave posameznih, vanjo vključenih narodov, zlasti pa njihovih elit o upoštevanju individualnega razvoja posameznih etnij in sožitja med njimi močno razlikujejo. Od samega začetka skupnega življenja v novonastali državi se je kot eno pomembnih vprašanj pojavljalo vprašanje urejanja odnosov med jeziki treh konstitutivnih narodov, Hrvatov, Slovencev in Srbov. Že ob razmišljanjih o skupni državi, ko je bilo v ospredju poudarjanje njihovih skupnih potez, so Slovenci opozarjali na razlike med njimi, na relativen pomen skupnega slovanskega porekla, na specifično lastnega razvoja, ki je prinesla navezanost na drugačen kulturni krog, in na jezikovno avtonomnost.⁷ Vendar se v novi, centralistično naravnani državi govori o treh plemenih enega naroda. Na ravni jezikovne politike je centralistični koncept naroda tesno povezan s konceptom jezika: en narod en jezik in plemena, ki govorijo narečja istega jezika. Slovenci s slovenskim jezikom naj bi se po tej teoriji prej ali slej stopili v porajajoči se jugoslovanski narod. Težnja po občejugoslovanskem poenotenju je izpričana v mnogih dogajanjih v obdobju med obema vojnama, v brisanju imen konstitutivnih narodov iz imena države ob njeni dokončni postavitvi, v učnih programih in učbenikih, kjer so narodnostne posebnosti prikrite ali izbrisane, v opuščanju pojma Slovenije kot ozemelske enot, ki po letu 1922 ni več v rabi, itd.

Kljub temu se po prvi svetovni vojni začenja obdobje pospešenega razvoja slovenskega knjižnega jezika, saj so Slovenci, kljub vključenosti v širši državni okvir

⁷ Ivan Cankar: Slovenci in Jugoslovani - predavanje, Ljubljana, 13. aprila 1913. Zbrano delo, 25, DZS, Ljubljana 1976, str. 234-235.

Jugoslavije vendarle dobili več, za načrtovanje javne rabe slovenskega jezika potrebnih, zakonodajnih možnosti, za načrtovanje korpusa pa so se začele oblikovati potrebne nacionalne ustanove (Univerza v Ljubljani 1919, SAZU 1938, temeljni kamen zazgrado NUK je bil položen l.1935, etc). Nedvomno je k etničnemu in jezikovnemu poenotenju in uravnavnosti v poprej različna politično-upravna območja razdeljenih Slovencev v največji meri prispevala uvedba slovenskega knjižnega jezika v šolo.

POGLED NA JEZIKOVNO NAČRTOVANJE PRI SLOVENCIH PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Poprejšnja zgodovinska izkušnja narodov Jugoslavije je prinesla na površje koncept enakopravnosti narodov in narodnosti. Na retorični ravni naj bi bila kulturna in jezikovna raznolikost Jugoslavije izvir bogastva za vsako etnijo posebej in za vse skupaj. Kulturni pluralizem je ščasoma postal osnovno načelo medetničnih razmerij v Jugoslaviji. Načelo "enotnosti v različnosti" je bilo proglašeno za skupni cilj in najvišjo vrednoto. V ta okvir je bilo umeščeno načelo o enakopravnosti jezikov narodov (in narodnosti) Jugoslavije, med njimi slovenščine.

Vendar je o enakopravnosti jezika s kakšnim drugim mogoče presojati v prvi vrsti po obsegu njegove prisotnosti in javnem sporazumevanju. Prav na tem področju se je na ravni republike, pa tudi na ravni federacije uveljavljala slovenska jezikovna politika.

Po letu 1945 je bila proklamirana teza, da je že s samo uvedbo socialistične ureditve narodno vprašanje kot prioriteta izginilo z dnevnega reda.⁸ Zato naj bi za urejanje razmerij med jeziki in njihovimi funkcijami na posameznih območjih veljalo načelo spontanosti in samoureditve. Ob tem je bil zlasti vprašljiv položaj slovenskega (in makedonskega) jezika. Kljub deklarirani enakopravnosti so bile njegove funkcije omejene ne le na federativni ravni temveč tudi na ozemlju Slovenije. Srbohrvaški jezik namreč ni imel ekskluzivnega mesta samo pri sporazumevanju v organih federacije, temveč je v praksi deloval kot sredstvo sporazumevanja na vseh jezikovnih območjih države. Čeprav mu formalno vloga državnega jezika ni bila dodeljena, je zasedal določene kanale javnega sporazumevanja tudi na slovenskem jezikovnem ozemlju. Na napisnih tablah na državnih ustanovah (železnica, carina, etc) v Sloveniji so bili še v pozna šestdeseta leta ob slovenskih tudi napisi v cirilici. Na ta način je bil ustvarjen vtis, kot da gre za dvojezično območje, na katerem je tudi srbohrvaška jezikovna varianta uradni jezik. Še bolj izrazit primer prevlade srbohrvaškega jezika so bila navodil za različne proizvode, zdravila, itd., na slovenskem tržišču ter podnaslavljanje filmov. Obvezni pouk srbohrvaškega jezika v slovenskih šolah, medtem ko vse do razpada Jugoslavije ni prišlo do splošne recipročne prakse na srbohrvaških jezikovnih območjih (razen v nekaterih, s slovenskimi pobratenih mestih), pestra izbira srbohrvaških častnikov in

⁸ V komentarju k ustavi FLRJ iz leta 1946, na primer, beremo: V razmerju med republikami in zvezo so bile s prosvetnim in kulturnim razvojem posameznih narodov zadovoljene stare narodne zahteve in nacionalno vprašanje je samo od sebe izginilo s prvih mest dnevnega reda".

časopisov v Sloveniji, medtem ko je bilo slovenski časopis komaj mogoče najti v turističnih središčih, vse to je pričalo o neuravnoteženih razmerjih med jeziki narodov Jugoslavije.

Takšno stanje je izhajalo iz načela o spontanem urejanju odnosov med jeziki v večnacionalni Jugoslaviji. Podpirale pa so ga teze, da bi rušenje že (med obema vojnama) uveljavljenih privilegijev enega jezika na račun uveljavljanja ostalih jezikov lahko neugodno vplivalo na državno entonost, oziroma, da enakopravnosti jezikov v večnarodnosti skupnosti v resnici ni mogoče doseči. Centralistične težnje so tokrat opravičevali s potrebo po "prostovoljni integraciji enakopravnih narodov in jezikov". V zapisnikih beremo o razpravah o prostovoljni oziroma naravni asimilaciji kot novi kvaliteti, ki jo prinaša socialistični družbeni red.⁹ Hkrati so poudarjali vlogo srbohrvaškega jezika kot jezika najlažje komunikacije med narodi Jugoslavije, nekakšne lingue franke, s pomočjo katerega je mogoče preseči jezikovno zamejenost rojenih govorcev jezikov drugih narodov.

Na vprašljivost načela o jezikovni spontanosti so med prvimi opozorili Slovenci, saj so v vsem procesu oblikovanja svoje narodne identitete ter v prizadevanjih za lastno državnost posebej vztrajali pri ohranitvi in razvoju slovenskega jezika kot nepogrešljivega elementa svoje biti in individualnosti.

Zato se v prvi polovici šestdesetih let v Sloveniji vzpostavi široko gibanje za ureditev statusa slovenskega jezika v javni rabi, ki zaobrne smer dotedanje jezikovne politike. Prizadevanja za ureditev statusa in razširitev funkcij slovenščine v kanalih javne komunikacije v Sloveniji in pri skupnih zadevah na federativni ravni je spremljalo nerazumevanje ne le v širšem jugoslovanskem okolju temveč tudi v sami Sloveniji. Nekateri so v tej zahtevi videli nepotrebno sprenevedanje in kaprico. Pojavljale pa so se tudi razlage o separatističnih težnjah, ki naj bi ogrožale jugoslovansko enotnost, itd. Nedotakljiva je bila zlasti jezikovna praksa v jugoslovanski armadi. Četudi je slovenščina že opravljala funkcijo jezika poveljevanja med drugo svetovno vojno in je v ta namen razvila tudi ustrezno strokovno izrazje, je srbohrvaščina v tej domeni zasedla absolutno vlogo.

Šestdeseta leta je mogoče označiti kot obdobje najbolj intenzivnega načrtovanja statusa slovenskega jezika. V Sloveniji se je do leta 1965 zvrstila vrsta pobud o urejanju položaja slovenščine na ravni federacije, v medsebojnih stikih med republikami in na območju Slovenije. Akciji za ustrezen položaj slovenščine v javnosti se je pridružila množica organizacij, združenj in občanov (SZDL, Gospodarska zbornica Slovenije, PEN, kulturni in znanstveni delavci, itd). Od pisma slovenskih pisateljev slovenski radioteleviziji dalje, z zahtevo po razširjanju sporeda v slovenskem jeziku in v prvi vrsti po osrednji informativni oddaji (TV dnevniku) v slovenskem jeziku v elitnem (večernem) času, se je izoblikoval celovit seznam jezikovnih potreb, ki ga je Ustavno sodišče SR Slovenije posredovalo skupščini Slovenije.¹⁰ Jezikovne reforme so sovpadale s siceršnjim reformiranjem jugoslovanskega gospodarskega in političnega sistema.

Praktične posledice usmerjanja jezikovne politike v Sloveniji so se pokazale že

⁹ Gradivo dokumentacije Inštituta za narodnostna vprašanja, št. 1261/1.

¹⁰ Izvajanje ustavnih določb o rabi slovenščine in o enakopravnosti jezikov narodov Jugoslavije. Pismo Ustavnega sodišča SR Slovenije, Delo, 15. novembra 1966

leta 1965, ko je TV Slovenije začela oddajati osrednji TV dnevnik v slovenskem jeziku (Toporišič 1995, 84). Na formalni ravni je poleg vmesnih odlokov položaj in funkcije jezikov določil paket ustavnih amandmajev ob koncu šestdesetih let ter ustave (zvezna in republiške) iz leta 1974. Ustava Slovenije je opredelila slovenščino kot uradni jezik ter jezik poslovanja in javnega sporazumevanja na celotnem ozemlju Slovenije (skupaj z italijanskim oziroma madžarskim na narodnostno mešanih območjih) in v sporazumevanju na federalni ravni oziroma v komunikaciji med republikami. S tem je bila zanikana kakršnakoli posredniška vloga srbohrvaškega jezika v komunikaciji med narodi na formalni ravni.

Kljub institucionalni ureditvi razmerij med jeziki narodov Jugoslavije jezikovni nesporazumi in napetosti tudi po letu 1974 niso bile odpravljene. Srbohrvaški jezik je, kljub vztrajnim zahtevam s slovenske strani po uvedbi slovenščine kot jezika poveljevanja in dela v armadi na območju Slovenije, obdržal dominanten položaj pri vojaškem poveljevanju. Raba drugih jezikov v armadi pa je bila, v skladu z določili posebnega zakona, dopuščena pri izobraževanju in drugih dejavnostih. Da v praksi do rabe kakšnega drugega jezika v uradnih vojaških zadevah ni prišlo¹¹ dokazuje primer četvorice, ko vojaško sodišče leta 1988 v Ljubljani kljub izrecnim zahtevam ni hotelo opraviti postopka v slovenščini.

Jezikovno načrtovanje v Sloveniji se je nadaljevalo v smeri utrjevanja statusa slovenščine v javni rabi na eni strani in razvijanja korpusa, zlasti strokovnega izrazja na drugi. V tem obdobju so aktivna zlasti strokovna združenja, v prvi vrsti Slavistično društvo Slovenije, ki si prizadeva z dvig jezikovne kulture rojenih govorcev slovenskega jezika, na kar zlasti vplivajo različni mediji socializacije, med njimi v prvi vrsti šola in sredstva javnega obveščanja. Skrb za avtonomnost slovenskega jezika se v tem obdobju kaže zlasti v opozarjanju na srbohrvaške vplive, ki so posledica nove samoupravne terminologije. Strokovna opravila so koordinirali v okviru sekcije Slovenščina v javnosti pri SZDL, kjer je delovalo tudi tako imenovano jezikovno razsodišče.

JEZIKOVNO NAČRTOVANJE NA OBROBJU SLOVENSKEGA ETNIČNEGA PROSTORA

Zunaj neposrednega vpliva osrednjih slovenskih političnih, pa tudi strokovnih ustanov pri jezikovnem načrtovanju, še zlasti pri načrtovanju statusa jezikov v stiku je po prvi svetovni vojni ostalo zajetno območje avtohtone slovenske poselitve. To se je s pridobitvijo ozemlja Primorske po drugi svetovni vojni sicer nekoliko zmanjšalo, vendar je v sosednih državah, Avstriji, Italiji in na Madžarskem, še vedno ostal zajeten del slovenskega prebivalstva. Položaj slovenščine zunaj državnih meja Slovenije je še danes pretežno neugoden: javna raba je močno okrnjena, saj v večini slovenskih območij nima optimalne pravne in institucionalne podpore; prekinjen ali nikoli vzpostavljen stik z osrednjo književno normo pa govorcem slovenskega jezika povzroča nelagodje v javnem pa tudi v zasebnem sporazumevanju.

¹¹ Izjema je morebiti dostop do sredstev obveščanja v kakšnem drugem jeziku.

Na teh območjih se kažejo jezikovno načrtovalni ukrepi in procesi v posebni luči. Na tem mestu bom opozorila le na primer sprevrženega načrtovanja avtonomnosti slovenskega jezika (a), kar so v nekaterih obdobjih skušali izrabiti v raznarodovalne namene, ter na nekatere posebnosti jezikovnega načrtovanja na območju Prekmurja (b).

a) Stiki s tujim svetom in tujimi jeziki, germanskim - nemškimi na severu, romanskim -italijanskim na jugu, neindoevropskim madžarskim na vzhodu, slovanskim na vzhodu in jugovzhodu so pustili sledi ne le v govornem repertoarju govorcev posameznih narečij temveč v jezikovnem repertoarju celotne jezikovne skupnosti. Teža teh vplivov se je v posameznih pokrajinah in v posameznih obdobjih sicer različno razporejala, vendar je prizadevanje po avtonomnosti slovenščine prisotno že od postavitve zametkov knjižnojezikovne norme. Prizadevanje za avtonomnost jezika pomeni v jezikovnem načrtovanju vplivanje na zavest govorcev določenega jezika, da je njihov jezik edinstven in neodvisen od kateregakoli drugega jezika ter ustrezno preurejanje knjižnojezikovne norme, delno ali globalno v tej smeri.

Med kulturniško elito in zlasti v jezikoslovni stroki je evidentna težnja po razvijanju avtonomnosti slovenskega jezika, ki se kaže zlasti v purizmu glede tujk nemškega izvora, zlasti pa kot prizadevanje po povečevanju jezikovne razdalje napram drugim južnoslovanskim jezikom.

Na etničnem obrobju, kjer je stik z drugojezično jezikovno skupnostjo intenzivnejši (italijansko, nemško, madžarsko), pa so bili prisotni tudi drugačni trendi. Gre za prizadevanje po zmanjševanju avtonomnosti slovenskih narečij na slovenskem obrobju, zlasti na Koroškem in v Porabju. V času oblikovanja držav-narodov je dotedaj nevtralnno, vrednostno neobremenjeno nemško poimenovanje Slovencev z Windisch ter madžarsko poimenovanje z Vendi, dobilo najprej slabšalni prizvok, v času bojev za nove državne meje pa koncept vindišarstva oziroma in vendstva dobi dodatno narodno identifikacijsko dimenzijo. Nastane konstrukt vidišarskega oziroma vendskega naroda. To naj bi bili jezikovni skupnosti z drugačno etnično podlago kakor je osrednja slovenska etnija, ki je bila ta čas na poti konstituiranja v novo državno tvorbo. Teorija o Vindišarjih in Vendih kot posebnem narodu gradi na odmaknjenosti koroškega in porabskega narečja, ki sta prepleteni z nemškimi oziroma madžarskim prvinami, od knjižne slovenščine in odpira neznanstveno tezo o posebnem jeziku koroških oziroma porabskih Slovencev. Po tej teoriji naj bi bila knjižna slovenščina umetna tvorba, nerazumljiva večini koroških oziroma porabskih Slovencev. Zato naj bi jo ti zavračali. Zanimivo je, da so teorijo znanstveno utemeljevali Slovenci sami, Nemcem oziroma Madžarom prijazni, pa vendar. Ob tem velja v okviru elementov jezikovnega načrtovanja poudariti izrabljanje te jezikovne kategorije v uradnih avstrijskih popisih prebivalstva, kar je štel kot podlaga za normativno, torej statusno urejanje položaja slovenskega jezika in kot argument za zmanjševanje območja slovenskega poselitve v Avstriji, za katerega velja člen 7 Pogodbe o Avstriji.

b) Statusna razmerja med jeziki v stiku na območju Prekmurja so bila skozi zgodovino urejena tako, da so razvoj in rabo slovenskega jezika prej zavirala kakor podpirala. Dokaj neugodni so bili demografski dejavniki, pa tudi dejavniki institucionalne podpore v prid rabe slovenskega jezika, zlasti prvi slovenski manjšini v Porabju in v Radgonskem kotu. Slovenščina je v glavnem

opravljala funkcijo sredstva sporazumevanja znotraj slovenske skupnosti. Kakor v ostalih slovenskih pokrajinah družbena razmerja med jeziki v stiku na tem območju izpričujejo diglosijo, t.j. neuravnovešen jezikovni položaj, v katerem so funkcije jezikov v stiku (bolj ali manj) strogo razmejene.¹² Takšno stanje je posledica razmerij družbene moči v tem prostoru. Načrtovanje statusa jezikov v stiku na levem bregu Mure, je bilo, kakor v drugih slovenskih pokrajinah je bilo v rokah močnejših etnij, z daljšo državniško tradicijo in njihovih družbenih elit. Slovenska skupnost v Prekmurju, s svojo šibko razčlenjeno socialno strukturo ni mogla učinkoviteje (t.j. z administrativnimi posegi, kakršne si je lahko privoščila država, ki ji je določena slovenska pokrajina pripadala) vplivati na načrtovanje statusa svojega jezika.

Še nekaj je treba omeniti ob predstavitvi diglosičnega položaja pri slovenski skupnosti na levem bregu Mure. Do približno 19. stoletja gre za diglosični položaj brez dvojezičnosti. Latinščina, predvsem pa nemščina sta služili kot jezika, primerna za formalne govorne položaje. Z izjemo redkih izobražencev, je slovensko prebivalstvo v tem času v glavnem enojezično. Z narodnim prebujanjem pa se začne v ogrskem delu AO monarhije stopnjevati zahteva, naj madžarski jezik nadomesti dotedanja visoka jezika, zlasti nemščino. Postane naj jezik državne in lokalne uprave, sodstva, šolstva, skratka zasede naj vse pomembne funkcije javnega sporazumevanja. Ob tem se pojavi tudi stališče, da naj tudi ne-madžarske jezikovne skupnosti obvladajo madžarski jezik in sčasoma opustijo svojega. Zlasti v obdobju madžarskega narodnega preporoda postane to programska zahteva. Tako v prvem programu madžarskega jezikovnega gibanja (nyelvujitas) beremo: "Zaslужila si je ta blažena domovina, da tuje narodnosti, ki jih redi na svojih prsih, prevzamejo njen jezik in navade, saj se tudi ne branijo uživati njenega bogastva in njene svobode".¹³ Kasneje so madžarski zgodovinarji sami označili ta pristop do prebivalcev nemadžarskega etničnega porekla kot nacionalističen. Posledica takšnega jezikovnega načrtovanja je, da se v Prekmurju (Slovenski okroglini) ob diglosiji začne razvijati tudi dvojezičnost. (Podobno pot je šel jezikovni razvoj med Slovenci na današnjem avstrijskem Štajerskem, kjer je visoke položaje zasedal nemški jezik.) Tudi tam, kjer je slovenščini sicer bila dodeljena določena vloga, v šoli in celo v cerkvi, je šlo za t.i. prehodni (tranzitivni) model: domača govornica je bila dopuščena kot pripomoček za bolj gladek, manj boleč prehod k jeziku večinske skupnosti, torej k madžarščini. S pomočjo t.i. prehodne dvojezičnosti naj bi slovensko prebivalstvo kakor tudi prebivalstvo drugih narodnosti opustilo svoj jezik in ga zamenjalo z madžarskim. Da je bil prav to pričakovani končni izid, je bilo izrecno izpričano že v predlogu zakona o madžarskem jeziku in narodnosti (obravnaval ga je bratislavski zbor 1847-48). Ta je med drugim določal, da bo v mejah Ogrske učni jezik v javnih šolah izključno madžarski. Košut je to "trdo" varianto prehoda iz enega jezika v drugega zavrnil, češ, da ne bi bilo prav takoj uvesti

¹² Naj ob tem podam terminološko pojasnilo: Izraz "dvojezičnost" mi pomen zmožnost sporazumevanja v dveh jezikih, gre torej za lastnost posameznika. Z izrazom diglosija opredeljujem sobivanje dveh jezikov v sporazumevalni praksi določene jezikovne skupnosti; gre torej za družbeno razsežnost.

¹³ Avtor Bessenyei v delu "Jambor szandek" (Dobrohotni namen). Citirano po Kokolj, M., Horvat, B. 1977, Prekmursko šolstvo. Murska Sobota, str. 98.

madžarščine kot učnega jezika na območjih, kjer je ta popolnoma tuja.¹⁴

Madžarski jezik na tem območju (oz. nemški v Radgonskem kotu) je vlogo nadrejenega, statusno močnejšega jezika ohranil vse do konca I. svetovne vojne, ko se vzpostavijo nova statusna razmerja med etnijami na tem območju ter s tem nova statusna razmerja med jeziki v stiku.

Pomembna sprememba nastane na območju, ki je pripadlo Jugoslaviji. Na severovzhodnem obmejnem območju Prekmurja, ki je bilo poseljeno z avtohtonim madžarskim prebivalstvom, se je statusno razmerje med madžarskim in slovenskim jezikom obrnilo v prid slednjega. Prebivalstvo madžarske narodnosti je z določili Trianonske pogodbe sicer dobilo položaj narodne manjšine, ki ji pritiče določena zaščita tudi na področju rabe jezika. Vendar se je položaj madžarske manjšine v Prekmurju postopoma slabšal, predvsem na gospodarskem, pa tudi na kulturnem in jezikovnem področju. Takoj po spremembi meja jo je prizadela izguba že itak skromnega deleža izobraženstva, v prvi vrsti učiteljev, ki so odšli na Madžarsko. Restriktivno je bilo zlasti delovanje šolskih oblasti. Te so vpisovanje v madžarske oddelke najprej omogočale na zahtevo staršev. Po letu 1935 pa so v takšne oddelke vpisovali le otroke iz čistih madžarskih zakonov, kar je preverjala posebna komisija. Vztrajno manjšanje števila oddelkov z madžarskim učnim jezikom je bila očitna posledica takšnega asimilacijskega pritiska.¹⁵

Po letu 1919 so Slovenci v Sloveniji postali večinski narod, slovenščina pa nadrejen, večinski jezik v razmerju do nemškega in madžarskega življa in jezika, katerih status je v novih državnih okvirih postal manjšinski. S tem je načrtovanje razmerij med slovenskim in drugimi jeziki na ozemlju Slovenije prvič v rokah slovenske politike. Prvi koraki načrtovanja so seveda bili pod močnim vplivom centralnih jugoslovanskih oblasti, omejeni pa z določili mirovnih pogodb, ki so se nanašala na narode manjšine v novonastalih držav. Ob prvih reakcijah slovenskih oblasti se je pokazala vsa stiska dotedanjega statusa slovenskega jezika ter neizmerna želja nadomestiti zamujeno. Zlasti pa prvi prijemi v jezikovnem načrtovanju izražajo strah pred revanšizmom manjšinskih skupnosti. V tej luči se nam tudi ukrepi pri urejanju razmerij med prekmurskim narečjem in knjižnim jezikom kažejo zlasti v narodno obrambni luči. Pot k "mirnemu" pomadžarjenju Slovencev je bila v Prekmurju namreč do leta 1913 že krepko zakoličena.

Zato je bilo vprašanje jezikovnega načrtovanja na tem območju eno prvih, ki so ga obravnavali že na drugem zasedanju Narodnega sveta za Prekmurje (ali t.i.m. prekmurskega parlamenta), 2. oktobra 1919. Gre za tipičen primer diriganega modela jezikovnega načrtovanja: Na sestanku so obravnavali tudi šolstvo. Predlogu po zamenjavi prekmurskih učiteljev s takšnimi, "ki znajo slovensko", zaradi česar bo treba iz ostale Slovenije pripeljati kakšnih sto učiteljev, je oporekalo več župnikov in pastorjev. Zahtevali so, da je treba poleg knjižne slovenščine upoštevati še prekmursko narečje. V ta namen naj bi za šolsko rabo ohranili tudi nekatere knjige v prekmurskem narečju, ki so bile dotlej v rabi. Poverjenik za socialno skrbstvo pri deželni vladi, Albin Prepeluh se v zapisu pritožuje nad prebivalstvom Prekmurja, ki

¹⁴ Kokolj, M., Horvat B. 1977. Prekmursko šolstvo. Murska Sobota, str. 117.

¹⁵ Podrobneje glej v študiji Albine Nečak Luk (1981), "Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju od 1918-1945" Zgodovinski časopis, letnik 35, 279-286.

„.. nekako nezaupljivo gleda na nas in na našo upravo.“ In potem svetuje glede jezika: “Kar se jezika tiče, je večina ljudstva, zlasti protestanti v gorah (!), po številu 21.000, nahujskana po svojih, nam nenaklonjenih pastori, mnenja, da njih jezik ni slovenščina, temveč prekmurščina in da jo mora tako ohraniti. Naše oblasti bodo morale pač to mentaliteto ondotnega ljudstva do določene meje tolerirati in le polagoma, v šolah pa izključno vpeljati pisno slovenščino.¹⁶

Klekl, ki je tudi sicer vztrajal pri rabi prekmurskega narečja - njegove Novine so vztrajale obveščanju prabivalstva pozno v trideseta leta, zamenjal je edino madžarski črkopis - se je kot član narodnega sosveta vztrajno zavzemal za postopen prehod k knjižnemu slovenskemu jeziku. Predlagal je, da bi v prehodni dobi v prvih razredih poučevali v prekmurščini, paralelno s knjižno slovenščino. Vendar je bil njegov predlog zavrnjen.

Zagledani v majhnost slovenskega naroda oziroma sorazmerno majhno število govorcev tega jezika so bili takratni nosilci jezikovnega načrtovanja tako vneti za uveljavljanje naionalne norme, da so jo bili pripravljeni uveljaviti z vsemi sredstvi. Namesto vzgoje k samozavesti in spoštovanju lastne etnične identitete in jezika, je bil dosežen prav nasproten učinek: Ljudi so prepričali, da ne znajo slovensko. To velja za jezikovna obrobja, še posebej tista, ki so ostala zunaj meja današnje države Slovenije. S tem tvegam trditev, da je Slovence zaradi ogroženosti, zaradi strahu pred večjimi in jezikovno bolj vitalnimi sosedi, jezikovno poenotenje tako zaposlovalo, da se je dogodila marsikakšna škoda slovenski “parole”, zlasti narečni zvrsti, posledično pa tudi slovenski identiteti. Ljudje, pripadniki slovenske manjšine, so se počutili kot v primežu med dvema jezikoma, jezikom večine in splošno pogovorno slovenščino. Njihovo narečje je bilo z vidika obeh in v primerjavi z obema nepomembno. V stiski so se pogosto odločali praktično, opustili so narečje in privzeli instrumentalno priročnejši večinski jezik. Posebne raziskave bi bilo vredno vprašanje, kako je takšen etnocentrični pristop pri jezikovnem načrtovanju vplival na procese etnične identifikacije v obrobni območjih.

Številne raziskave so namreč pokazale, da je narečje tisto, ki daje podlago za kulturno identifikacijske impulze. - Številne raziskave so pokazala, na prikrit status narečja, na njegovo integrativno vlogo: ljudje povezujejo narečje s stanji bližine, domačnosti, sproščenosti, ugodnega počutja. Vloga knjižnega jezika je v prvi vrsti instrumentalna: je sredstvo družbene promocije, posrednik družbene učinkovitosti in vzpona na družbeni lestvici, ki generira družbeno moč. V notranji razslojenosti določene družbe je lastnina tistih, ki tvorijo etnične/državne elite in ta položaj jim omogoča, da ga izrabljajo v svoj namen in ga razširjajo po svoji presoji. Ima simbolno povezovalno vlogo, vendar se dejansko povezovanje uresničuje preko narečja.

Jezikovno kontinuiteto in s tem etično identiteto je mogoče ohranjati ob spoštovanju tistega jezikovnega sredstva, ki se ga je človek naučil v krogu svoje družine, prave ali nadomestne. Samo to je jezik, ki ga dejansko smemo imenovati materinščina. Pa naj se nam glede na narodnostno načrtovalne namene še tako hoče kaj drugega.

Takšne so izkušnje povsod, kjer je narečje ohranilo arhaično, na prvi pogled od knjižnega jezika oddaljeno podobo. S tem vprašanjem se soočajo na zahodnem

¹⁶ Arhiv Slovenije, spisi deželne vlade za Slovenijo, 1919-25. Citirano po Kokolj, M., Horvat, B. 1977.

slovenskem etničnem obrobju, zlasti v Beneški Sloveniji, pa tudi v Porabju, kjer so vsaj v medijih zabrisali ostro mejo med izključno primerno, visoko zvrstjo in narečjem v množičnih občilih ter je določen del gradiva v lokalnem narečju, kar spodbuja zanimanje za pisano besedo v slovenskem jeziku sploh. Podmene, da bi takšno, postopno učenje slovenskega knjižnega jezika s pomočjo domačega narečja prispevalo k ohranitvi narečja pri najmlajših rodovih, saj bi starši doumeli njegovo funkcijo, danes na žalost ne moremo več preveriti, saj večina porabskih prvošolcev prihaja v šolo z zelo šibkim, v najboljšem primeru receptivnim znanjem narečja. Učenje slovenskega jezika tako začenjajo brez naravne narečne podlage, torej kot učenje tujega jezika. Mesto prvega, dominantnega jezika, je pri večini že zasedla madžarščina. Skozi katero jezikovno sredstvo dojemajo življenjsko predmetnost in svet, ni težko uganiti. Težko je razviti lojalnost do knjižnega jezika, če ne dopuščaš lojalnosti do domačega narečja. Vprašanja jezikovne (ob tem pa tudi etnične) pripadnosti ostajajo tako ta čas široko odprta. Po vsem, kar je za etnično in jezikovno revitalizacijo naredila dvojezična šola v Benečiji v Špetru Slovenov, ki spoštuje tudi narečno podlago, bi veljalo v Porabju posnemati njen zgled.

Za kratek čas med drugo svetovno vojno se je jezikovna politika na območju Prekmurja ponovno usmerila k vzpostavitvi nekdanjega statusa madžarskega jezika. Med madžarsko zasedbo Prekmurja je ta ponovno postal uradni jezik in jezik sporazumevanja v kanalih javne komunikacije. Iz šol je bil v prvi vrsti izrinjen slovenski knjižni jezik. Učitelji, prišleki iz drugih slovenskih pokrajin pa so bili odpuščeni. Učni jezik v šolah je bil bodisi tako imenovani vendski jezik bodisi madžarski. V slednjem primeru je imel vendski jezik status pomožnega jezika, ki naj pomaga k hitrejšemu učenju madžarščine. Na ta način je bilo ne le v Porabju temveč na celotnem območju Prekmurja ponovno vzpostavljeno razlikovanje med slovenščino v pokrajinah na desni strani Mure in prekmurskim narečjem. Poudarjanje jezikovnih razlik je služilo v podporo teoriji, po kateri Slovenci na levi strani Mure naj ne bi bili del slovenske etnične celote. K utemeljevanju svojskosti, avtonomnosti slovenskega narečja v Prekmurju in s tem uzaveščanju konstrukta o jezikovni in etnični drugačnosti Slovencev med mladino so bili pozvani tudi prekmurški izobraženci, ki so morali pripraviti ustrezne vendske jezikovne priročnike.¹⁷

Po letu 1945 se je položaj prebivalstva slovenske in madžarske narodnosti v Prekmurju z izjemo Porabja ponovno zamenjal. Za madžarsko manjšino so bile ustanovljene šole in oddelki z madžarskim učnim jezikom. Vendar so se ti oddelki vztrajno praznili, saj je absolventom teh šol pomanjkljivo znanje slovenskega jezika onemogočalo nadaljnje izobraževanje. Madžarska manjšina se je znašla v precepu med asimilacijo in getoizacijo. Prelomnico pomeni leto 1959, ko se začne razvijati dvojezično šolstvo in se postopoma vzpostavi celotna vertikala tudi z madžarskim učnim jezikom ob slovenskem. K uravnoteženju položaja obeh jezikov pa je pripomogel koncept institucionalne dvojezičnosti, ki dodeljuje slovenskemu in madžarskemu jeziku na narodnostno mešanem območju Prekmurja enakovredno vlogo v javnem sporazumevanju. Mogoče je postaviti podmeno, da je današnje stanje znanja in rabe madžarskega jezika v veliki meri posledica ugodne jezikovne politi-

¹⁷ Glej študijo M.L. Greenberga "Ágost Pável's Prekmurje Slovene Grammar", Slavistična revija 37/1989, 353-364.

ke Slovenije, ki je podlago za uveljavljanje institucionalne dvojezičnosti in za vzpostavitev uravnoteženega govornega položaja na tem območju gradila na individualni dvojezičnosti ne le pripadnikov manjšine temveč tudi večinskega prebivalstva.

Na območju slovenskega Porabja, ki je pripadlo po prvi svetovni vojni pripadlo Madžarski ter v slovenskih vaseh na avstrijskem Štajerskem pa je tudi po drugi svetovni vojni statusno razmerje med jeziki v stiku ostalo nespremenjeno: slovenščina je ohranila dotedanji manjšinski status, njen položaj oziroma položaj rojenih govorcev tega jezika je ostal v domeni dobre volje večinske jezikovne skupnosti. Podatek, da je slovensko Porabje poleg Beneške Slovenije edina slovenska pokrajina, katere prebivalci niso nikoli zaživel v okrilju države matičnega naroda, sam zase govori o položaju slovenskega jezika v teh krajih. To pomeni, da nikoli niso imeli možnosti doživeti svojega jezika kot sredstva, ki je primerno za sporazumevanja v vseh govornih domenah, formalnih in neformalnih. To dejstvo se odraža tudi v njihovih stališčih glede pomena, ki ga pripisujejo slovenščini. Vendar je zadnjem času mogoče opaziti več znamenj, ki napovedujejo povečano zanimanje za slovenski jezik na teh območjih.¹⁸ To pa obljublja tudi premike na področju narodnostne identitete v prid oživljanja zavesti o pripadnosti k slovenski etniji.

IZBRANA LITERATURA:

- LUKÁCS, I. (ur.) (1996), *A Vend kéréds. Kossics Alapítvány - Košičev sklad*, Budapest.
- BUGARSKI, R. (1986), *Jezik u društvu. Prosveta, Beograd.*
- DULAR, J. (1988), *Med jezikovno politiko in jezikovno kulturo. XXIV.seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 31-47.*
- GREENBERG, M. L. (1989), *Ágost Pável's Prekmurje Slovene Grammar. Slavistična revija, 37, 353-364.*
- HAUGEN, E. (1980), *Language Problems and Language Planning: the Scandinavian Model. V: Nelde, H. P. (ed.) Sprachkontakt und Sprachkonflikt. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.*
- KOKOLJ, M., HORVAT, B. (1977), *Prekmursko šolstvo. Murska Sobota.*
- MAL, J. (1993), *Zgodovina slovenskega naroda. Mohorjeva založba, Celje.*
- NEČAK, D. (1995), *Historical Elements for Understanding the "Yugoslav Question" . V: Yugoslavia the Former and the Future. - (Ed. Payam Akhavan, Robert House). - Washington : The Brookings institution ; Geneva : The United nations research institut for social development, 13-28.*
- NEČAK LÜK, A. (1981), *Oris položaja madžarske narodne manjšine v Prekmurju v obdobju od 1918-1945. Zgodovinski časopis, 35, 279-286.*
- NEČAK LÜK, A. (1995), *The linguistic aspect of ethnic conflict in Yugoslavia. - V: Yugoslavia: the former and future. - (Ed. Payam Akhavan, Robert House). -*

¹⁸ Slovenščina na Avstrijskem Štajerskem doživlja pravo pomlad. Po podatkih osrednje organizacije štajerskih Slovencev, Kulturnega društva Člen 7, in po uradnih podatkih šolskih oblasti na Štajerskem je zanimanje na osnovnih šolah v krajih vzdolž meje precejšnje. K pouku slovenskega jezika je prijavljenih nad 150 otrok, jezikovne težaje v raznih krajih Štajerske, skupaj z glavnim mestom Gradec, pa obiskuje 400 ljudi. (Delo, 24.5.1996, str. 52).

- Washington: The Brookings institution; Geneva: The United nations research institut for social development, 112-120.
- POGORELEC, B. (1979), Slovenski jezik: jezikovna politika in praksa. XV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 3-29.
- POGORELEC, B. (1990), Sociolingvistični problemi slovenske etnične skupnosti v Italiji. V: *Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell' Ape-Adria*. Delovna skupina za proučevanje večjezičnosti v deželah Alpe-Jadran. Aviani Editore, Udine, 179-193.
- PRUNK, J. (1992), Slovenski narodni vzpon. Ljubljana.
- ŠKILJAN, D. (1988), Jezična politika. Zagreb.
- TOPORIŠIČ, J. (1979), Družbena pogojenost norme in predpisa slovenskega jezika, XV. seminar SJK, 31-44.
- TOPORIŠIČ, J. (1995), Družbenost slovenskega jezika. Ljubljana.
- ZWITTER, F. (1990), Slovenci in Habsburška monarhija. V: *O slovenskem narodnem vprašanju*. Slovenska matica, Ljubljana.

Frane JERMAN

SLOVENSKA NARODNA IDENTITETA IN SLOVENSKA FILOZOFIJA

Na prvi pogled sodi filozofija med tiste človekove vednosti, ki ne nosijo pečata nacionalnosti. Vendar je trivialno dejstvo, da so filozofijo ustvarjali filozofi, ki so pripadali zdaj temu zdaj onemu narodu in so s svojim delom tudi bogatili ter krojili narodovo samozavedanje.

Sicer pa najprej nekaj malega o pojmu identitete same.

Termin je logiškega značaja in pomeni dobesečno, da je nekaj, kakor hitro je, istovetno s samim seboj. Kant je formuliral zakon istovetnosti ali identitete kar s formulo "A je A". Hegel je imel sicer na tako formulacijo pripombo čustvenega značaja: "Le kdo je že slišal kaj bolj dolgočasnega?!" Opozoriti velja, da identiteta ni enakost, ki jo simboliziramo z enačajem (=). V logičnem jeziku pomeni identiteta pravzaprav enakovredje: "če in samo če", kar poznamo iz geometrijskih definicij. Seveda pa v našem primeru uporabe besede »identiteta« ne gre za logično, ampak za metaforično funkcijo, ki ima posebno v povezavi z besedo naroden, torej »narodova identiteta«, velik političen naboj. Tako pojmovana identiteta je obogatena za zgodovinsko razsežnost, ki je logika načelno ne more zajeti: Narod postane samoprepoznaven v svojem razvoju, v zgodovinskem procesu!

Slovenska nacionalna identiteta je poudarjeno vezana na jezik, na slovenščino. Kot nas prepričujejo, je to prav naša specifičnost, čeprav ne dvomim, da je tako ali vsaj podobno pri vseh številčno majhnih narodih, pa tudi pri malo večjih, kot sta na primer češki in poljski. V jezik sodijo vsi tisti momenti, ki oblikujejo narodovo kulturo, med njimi še posebej umetnost. Ta pa se ne odvija samo na jezikovnem, se pravi književnem področju, ampak tudi na glasbenem in likovnem. Jakopičeve breze sodijo v narodovo identiteto prav tako kot Škerjančeve simfonije ali Försterjev Gorenjski slavček.

Kako pa je z znanostjo? Kako je z naravoslovjem, tehnologijo, družboslovjem in humanistiko? Znotraj te (predvsem v družboslovnih in humanističnih znanstvenih disciplinah) poznamo tako imenovane nacionalne vede, tj. vede, katerih raziskovalni predmet je npr. nacionalna zgodovina, zgodovina slovenske književnosti, jezika, pa tudi naravoslovja, npr. v fiziki in biologiji. Da gre tu za pomembno področje narodove identitete ni nobenega dvoma. Navsezadnje je tudi pričujoči članek posvečen prav zgodovini slovenske filozofije, ki je eminentno nacionalna veda. Ne glede na to, ali gre za naravoslovje, za tehnologijo, humanistiko ali družboslovje se gibljemo na področju jezika, se pravi na slovenskem terminološko, znanstvenem področju - vsak znanstvenik se mora v svoji stroki spopadati s problemi jezika - bodisi da je prisiljen strokovne termine prevajati, bodisi da jih mora tvoriti na novo. Čeprav je zadnja leta izjemno pomembno, da so znanstvene razprave pisane v enem izmed svetovnih jezikov, da bi našle svojo pot v mednarodno izmenjavo informacij, pa to ne bi smelo pomeniti, da so slovenske različice znanstvenih

razprav odvečne. In to prav na podlagi potrjevanja slovenske narodove identitete.

Torej v tem smislu tudi celotna znanost, pisana v narodovem jeziku sooblikuje narodovo identiteto. No in tako smo na začetku - pri filozofiji, ki ima v sistemu znanosti svojsko mesto, o čemer pa na tem mestu ne bomo govorili.

Filozofijo zadeva vprašanje tako pojmovane identitete najprej kot jezikovni problem. Vprašanje, h kateremu se bomo še morali vrniti. Na drugi strani pa dela filozofov kot taka sodijo v nacionalno zakladnico in že s tem na svoj poseben način sooblikujejo narodovo identiteto. Kako je v zvezi s tem s slovensko filozofijo?

O zgodovini slovenske filozofije je pisalo kar nekaj filozofov. Od starejših so se ukvarjali z njo dr. Alma Sodnikova¹, dr. Ivo Urbančič² in dr. Frane Jerman³, s posameznimi temami pa tudi dr. Dušan Pirjevec in v zadnjem času tudi dr. Tine Hribar ter dr. Matjaž Potrč. V tem času se je izkristaliziralo kar nekaj trdnih točk okrog slovenske filozofije. Temeljno stališče v zvezi z vprašanjem, kaj je slovenska filozofije, je: Za slovensko filozofijo imamo spise Slovencev, ki so delovali bodisi doma bodisi na tujem, pa tudi filozofije tujcev, ki so delovali na slovenskem ozemlju. To stališče prevladuje tudi danes.

Dela, ki jih kar imamo za slovensko filozofijo, so bila napisana v treh jezikih, najprej v latinščini, potem v nemščini in nazadnje v slovenščini. (Danes jih nekateri slovenski filozofi pišejo tudi v angleščini, nemščini in francoščini) Kar zadeva latinske spise sodijo idejno vsi v srednji vek in to predvsem v skotistično literaturo, kot so to ugotovili poleg že omenjene Alme Sodnik⁴ tudi zgodovinar dr. Milko Kos⁵ ter klasični filolog dr. Primož Simoniti.⁶ Da gre za slovenska besedila nam pričajo imena avtorjev⁷, v nekaterih rokopisih tega časa (pretežno so to rokopisi iz 16. stoletja) gre za tipično sholastične filozofske probleme, ki so jih naši sholasti obravnavali s skotističnega vidika, pa tudi pod vplivom španskega sholastika Suareza. Tu je treba omeniti znamenitega Slovenca Matijo Hvaleta (16. st.), ki je objavil tudi knjigo, tako imenovani Parvulus, se pravi komentar k nekemu delu Alberta Velikega, učitelja Tomaža Akvinskega. Ta knjiga je prvo objavljeno delo katerega slovenskega filozofa. Kljub tipično sholastičnemu obravnavanju kaže vsebina, da se je Hvale zavzemal za uvajanje humanizma na sicer sholastično vezano dunajsko univerzo. O pomenu njegovega humanizma si avtorji niso povsem edini. Alma Sodnikova visoko ceni njegov prispevek, Primož Simoniti pa je v svoji sodbi nekoliko bolj zadržan.

Nemško so pisali slovenski filozofi vse do konca 19. stoletja. Sicer pa vse do zadnje tretjine 19. stoletja v slovenski filozofiji ne opazimo nobene kontinuitete, nobene navezave. To pa pač zato, ker so slovenski filozofi kot filozofi delovali na tujem (v Avstriji in Italiji). Izmed pomembnejših filozofov velja omeniti F.S. Karpeta

¹ Prim. Alma Sodnik: Izbrani filozofski spisi, SM 1975, zlasti od strani 163 dalje.

² Ivan Urbančič: Med sholastiko in neosholastiko, SM 1971.

³ Frane Jerman: Slovenska modroslovná pamet, Prešernova družba, 1985.

⁴ Dr. Alma Sodnik, cit. delo, str. 163.

⁵ Milko Kos, Srednjeveški rokopisi v Sloveniji, 1931.

⁶ Glej Primož Simoniti, Bibliografija filozofskih tekstov na Slovenskem do leta 1800, IFS, 1971; Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti, SM 1979.

⁷ A. Sodnik v prej citiranem besedilu omenja imena kot so Majerič, Križnič, Kapus itd. cit. delo, str. 164.

(1747-1806), pristaša prosvetljenske filozofije. V filozofiji narave se je zavzemal za Boškovičev dinamični fizikalni sistem ter zavračal Leibnizov koncept monadologije oz. pluralizma substanc. Deloval je v češkem Olomoucu, v Brnu in na koncu na Dunaju. V njegov čas sodi tudi ustanovitev druge akademije operozov, katere (ne-dejavni) član je bil. Za kasnejše obdobje v 19. st. je najbolj značilen filozof Likavec, po rodu Čeh, ki se je temeljito ukvarjal s Kantovo filozofijo - je pa svoja glavna dela napisal pred prihodom v Ljubljano. Zadnji slovenski filozof, ki je pisal v nemščini, ker ni zaupal slovenskemu filozofskemu izrazju (ki ga tudi skoraj ni bilo) je bil Janko Pajk, ki je pomemben v kulturološkem smislu. Njegova filozofija je sledila herbartizmu, se pravi, da gre za kantovsko smer.

Razpravljati o pomenu vseh teh slovenskih filozofov za slovensko narodno identiteto je verjetno precej odveč. Ker niso delovali na Slovenskem niti v narodnem jeziku njihovega vpliva ni bilo čutiti in tudi dokazljiv ni. Res pa je, da je v 19. st. slovenska inteligenca komunicirala med seboj pretežno v nemščini in da je postala slovenščina jezik, ki je enakovreden drugim kulturnim evropskim jezikom šele v od Prešernovih časov dalje. V dokaz te trditve je mogoče navesti delovanje dr. Antona Fistra (1808-1881), ki je bil v svojem času nemara najbolj filozofsko izobražen Slovenec. Bil je filozof in pedagog, vendarle je pisal in pridigal izključno v nemščini. Imel se je za Avstrijca in pripadnika nemške kulture, ki jo je cenil izjemno visoko. O svojih rojakih se je v svojih spisih (ki so v prevodih šele zdaj dostopni slovenski javnosti) izražal skorajda zaničljivo - hvalil je samo gorenjsko pokrajino!

Vendar velja v zvezi s tem spomniti na profesorja ljubljanske klasične gimnazije Josipa Nejedlega (1821-1919), Čeha po rodu, ki je (sicer v nemščini) številne generacije učil filozofije. Ker je deloval na gimnaziji dva in dvajset let, je njegovo delo moralo zapustiti določene čeprav skorajda nedokazljive sledove. Ne glede na to sodim, da je šele slovensko pisana filozofija utegnila postati dejavnik pri oblikovanju narodne kulture in zavesti ter s tem tudi njegove identitete.

Filozofija se v Ljubljani zato, ker ni bila univerzitetno mesto, ni mogla institucionalno razvijati. Zato so se že od razsvetljenstva naprej slovenski intelektualci prizadevali za univerzo v Ljubljani. Njihov trud ni bil uspešen - Ljubljana je dobila univerzo in z njo filozofsko fakulteto šele leta 1919!

V 19. st. je nekem smislu institucionalno filozofijo začela razvijati cerkev. Gre za versko podaljšano sholastično filozofijo, ki jo je začel takoj po marčni revoluciji širiti slovenski verski tisk. Verski vzgoji je bila namenjena Zgodnja Danica, temu cilju je bil namenjen tudi časopis Slovenec (od leta 1872), malo kasneje Rimski katolik itd. Treba je poudariti, da je v širjenju verske vzgoje in s tem tudi verske filozofije imel tisk izjemno pomembno vlogo tudi zaradi svoje jezikovne usmerjenosti. Versko filozofijo je npr. Zgodnja Danica uvajala še pred začetkom prodora novotomizma. Tako je Luka Jeran (1818-1896) napadal tako imenovani vulgarni materializem ter Schopenhauerjev pesimizem. Jožef Šuc je leta 1863 na straneh istega časopisa objavil zanimivo razpravo s pomenljivim naslovom Nekoliko modroslovja⁸, kjer je filozofsko utemeljeval vero ter pokazal kar lepo razgledanost po filozofski literaturi ter je »utrl pot filozofsko obarvanim ideološkim bo-

⁸ Glej Jožef Šuc, Nekoliko modroslovja, Zgodnja Danica XVI, 1863., 6.

jem za 'pravo vero'.⁹ V sedemdesetih letih je pisal filozofsko obarvane verske članke tudi Anton Bonaventura Jeglič (1851-1937). Temeljno filozofsko vprašanje mu je bil odnos med vero in razumom, ki ga je reševal v tomističnem duhu, češ da pravega nasprotja med njima niti ni, ker ni med njima načelne različnosti, je pa versko spoznanje nadrejeno razumskemu védenju.¹⁰ Organizirano filozofsko versko vzgojo pa je prav spodbudila šele enciklika Aeterni patris papeža Leona XIII, ki je vsebovala poleg poziva k temeljitejšemu študiju filozofije Tomaža Akvinskega tudi poziv k boju proti komunizmu, socializmu in nihilizmu. Glavnega krivca za vse hudo, ki je doletelo Evropo od 16. stoletja dalje pa je dolžila laično, predvsem novoveško filozofijo. To je bil hkrati tudi filozofski program, ki so ga slovenski neotomisti tudi zvesto izpolnjevali.

Značilnost začetka slovenskega novotomizma je, da se ni začel neposredno na čistem filozofskem polju, ampak na literarnem. Uvedla ga je vrsta estetskih esejev Dvanajst večerov¹¹ dr. Antona Mahniča (1850-1920), ki pomenijo ozkosrčni verski obračun s slovensko književnostjo in to s stališča teoloških dogem in nekaterih elementov tomistične estetike. O Mahničevem delovanju na ideološkem polju, zlasti pa v zvezi z njegovim odnosom do slovenske književnosti se je pri nas že dosti pisalo - tako in drugače. Za njegovo stališče je več kot značilno mnenje, da »... umetnost ni sama sebi namen, ampak le sredstvo v dosego najvišjega cilja, ki ga imajo vse stvari, torej tudi človek, le v Bogu.«¹² Strokovno oceno njegovega dela pa je dr. Alma Sodnik strnila takole: »Če zberemo navedene temeljne črte Mahničeve estetike, vidimo, da je bil zanj odločilen vpliv Platona - Plotina.«¹³ Res je tudi, da na Mahničovo estetiko ni znal nihče odgovoriti z istim orožjem - Pajkovo filozofsko znanje bi bilo dobrodošlo, vendar se z novotomizmom ni ukvarjal. Ne glede na vsa kontroverzna mnenja o Mahničju kot filozofu, človeku in duhovniku velja pribiti, da je bil prvi, ki se je sistematično lotil filozofskega pisanja v slovensščini ter »... spodbudil somišljenike k študiju filozofskih problemov ter zgodovine filozofije...«¹⁴ Mahničevi privrženci, zbrani okrog Rimskega katolika, so se polemično kritično spopadali z novoveško filozofijo, zlasti pa s Kantovo mislijo ter s klasičnim pozitivizmom kot idejnim izvorom liberalizma, vendar skorajda izključno z verskimi argumenti. Zdi pa se, da je bila celo verskim krogom Mahničeva zagnanost malce odveč in so ga povišali v škofa na otoku Krku.

Če je v svojih številnih spisih Mahnič populariziral platonistično obarvano estetiko ter razglašal neke vrste pedagoški utilitarizem, pa je njegov devet let mlajši sopotnik dr. Frančišek Lampe ubiral drugačna pota. Papežovo encikliko je jemal zelo resno. Bil je doktor teologije in filozofije. Za filozofijo ga je navdušil gimnazijski profesor Nejedli. Leta 1887 je izdal svoj filozofski prvenec Vvod v filozofijo, ki je pomenil pravzaprav načrt za izdelavo monografij vseh filozofskih disciplin od

⁹ Prim. Frane Jerman: Slovenska modroslovna pamet, Prešernova družba, 1987, str. 91.

¹⁰ Tako je npr. Jeglič pisal, da je »... vera najvišje delo našega razuma, kajti v svesti si svoje minljivosti in omejenosti spozna razum na vednostni poti brezdvomljivo resnico in gotovost Božjega razodetja in premagan po resnici se ji prostovoljno podvrže...« Zgodnja Danica, XXIII, 1870. str. 247.

¹¹ Izhajali so v Slovincu leta 1884.

¹² Dr. Anton Mahnič, Idealizem, realizem in njega dekadenti, Rimski katolik VIII, 1894, str. 255

¹³ A. Sodnik, Zgodovinski razvoj estetskih problemov, SM, 1928, str. 33.

¹⁴ Frane Jerman, cit. delo, str. 97.

psihologije, logike, metafizike, spoznavne teorije, etike, estetike in racionalne teologije. Od tega načrta je napisal le monografijo o psihologiji, deloma je obdelal področje estetike. Pomemben je tudi majhen slovarček filozofskih izrazov, ki pomeni prvi terminološki poskus filozofskega izrazja. Lampetov je tudi izraz modroslovje, ki pa se je ohranil le delno.

Lampetova filozofska usmerjenost je bila aristotelovsko tomistična in v skladu s tem so tudi njegove definicije posameznih filozofskih disciplin. Gotovo mu je najpomembnejša filozofska veda etika in v zvezi z njo moralni zakoni. Takole pravi: »Nravni zakoni so za človeka: oni morajo prilegati se njegovi naravi, njegovim potrebam in močem. Kdor hoče nravne zakone prav dokazovati in pojasnjevati, tisti mora ozirati se na dejansko nravnost, na to, kar človek stori in spolnjuje v istini.«¹⁵ V nasprotju z Mahničem je svojo estetiko utemeljeval aristotelovsko. Razprava O lepoti v reviji Dom in svet, ki jo je sam ustanovil, je bila v bistvu zasnutek monografije o estetiki. Izhodišče mu je bila trditev, da je lepota lastnost stvari in lastnost človekovega načina zaznavanja. S tem stališčem je zavrnil Kantovo misel, po kateri je lepo način subjektivnega zrenja. Lampe je Tomaževo filozofijo razvijal nekako v skladu z razvojem tedanje splošne metodološke usmerjenosti v znanosti, kjer je poudarjal posebno mesto psihologije (dušeslovja) ter posameznih empiričnih disciplin sploh, pri čemer mi je bila filozofija splošna veda.

Mahničovo in Lampetovo delo je za slovensko filozofsko izobrazbo tako rekoč neprecenljive vrednosti. Pustimo ob strani verske motive, ideološko vlogo cerkvene filozofije - že samo dejstvo, da sta se trudila slovensko filozofirati, pa čeprav v nobenem primeru ni šlo za izvirno, originalno filozofijo, je dovolj pomembno. Navsezadnje sta pustila oba za seboj obilo učencev, ki so njuno delo nadaljevali. Lahko bi rekel, da sta oba pionirja novotomistične filozofije pri nas resnično zadržala temeljno brazdo slovenske filozofije. Z današnjega vidika bi lahko ugotavljali, da je bil jezik pri obeh nekoliko okoren, vendar brez te začetne faze pri nobenem jeziku ne gre. Navsezadnje je bil Kant prvi nemški filozof, ki je pisal izključno v svojem narodnem, rodnem jeziku - nemščini! In vemo, kakšne preglavice mu je delala nemška filozofska terminologija.

Z Mahničem in Lampetom pa se hkrati tudi konča vajeniška doba slovenske cerkvene filozofije, zakaj naslednji novotomist je bil dr. Aleš Ušeničnik, ki je že filozofiral na univerzitetni ravni. O njegovem delu so na Slovenskem deloma kontroverzna mnenja, vsekakor pa drži, da je bil Slovenec do konca svojega življenja, ne glede ne to, da je bil skoraj petdeset let idejni vodja gibanja, ki mu lahko vsaj pogojno rečemo klerikalizem.

Tako kot za vse tomiste (ali novotomiste) velja tudi zanj, da svojih prepričanj ni spreminjal ali skoraj ni spreminjal. Ker sta pred njim popularizatorsko delo na področju filozofije opravila A. Mahnič in predvsem F. Lampe, je lahko filozofiral terminološko čistejše in se loteval zelo pretanjenih filozofskih vprašanj. Ušeničnikov opus je zelo velik in sega od ekonomije in psihologije do metafizike, ontologije in noetike (spoznavna teorija). Vendar po vsem videzu je tudi zanj odločilna prva knjiga, ki jo je napisal in izdal: Uvod v filozofijo iz leta 1921, ko je ljubljanska univerza že delovala dve leti in hkrati z njo tudi teološka fakulteta. V že citirani

¹⁵ Dr. Frančišek Lampe, Vvod v filozofijo, 1887, str. 90.

moji knjižici o slovenski filozofiji se mi je zapisalo tole: »Z Ušeničnikom je filozofija na Slovenskem prerasla okvire čitalništva, preproščino in golo popularizatorstvo ter se dvignila na visokošolsko raven.«¹⁶ Ušeničnikov Uvod v filozofijo (1921) pa je pokazal tudi za novotomizem nekoliko neortodoksen pristop: Ušeničniku je bila temeljna filozofska disciplina spoznavna teorija in ne metafizika (oziroma ontologija). Predpostavka vsakega filozofiranja mu je bilo vprašanje spoznanja, ki ga je po njegovih besedah novoveška filozofij problematizirala.¹⁷ Hkrati pa je bil tak pristop primeren za polemiko ali bolj izničenje novoveške filozofije, kar je bil del načrta neotomističnega obračuna z laično filozofijo. Tako je npr. Descartesu očital pretirano dvomljenje (njegov metodični dvom), Kantu pa njegovo dokazovanje, da metafizika kot znanost ni mogoča, čeprav je tudi po njegovem res, da je zaradi empirističnega dvoma v obstoj substance kot substance (duhovne in materialne) postala metafizika vprašljiva. Vendar se je po Ušeničniku Kant »... preveč predal senzualizmu, ko je z njim pustil umu le funkcijo, da družji predstave, in preveč se je prepustil apriorizmu, ko je izvajal nujnost in splošnost a priori.«¹⁸ Prav tako tudi ni mogel sprejeti Kantovega kopernikanskega preobrata (»ne določa predmet zavest ampak zavest določa predmet«). Ušeničnik pa ni odklanjal samo novoveške filozofije, ampak (in nemara predvsem) pozitivizem. Razlog pa je bil pravzaprav religiozne narave. Pozitivisti niso zanikovali Boga, trdili so samo, da je nespoznat in nedokazljiv (ker je pač mogoč spoznati in dokazati smo empirična dejstva). Vendar: »... od nespoznanja do zanikanja je sicer nelogičen, ali lahek skok. Iz prve, antimetafizične teze: veda ne ve, ali je Bog, Bog je za vedo 'nespoznatno', je nastala ateistična teza: ni Boga, ni duše, ni posmrtnosti.«¹⁹

Ušeničnikova vpetost v vsa filozofska, naravoslovna in kulturna in tudi politična spoznanja in dejanja - navsezadnje je imel od leta 1907 svoj časopis Čas (urejal ga je do leta 1920) - pomenijo, da je njegovo ogromno delo postalo del naše nacionalne duhovne dediščine. Navsezadnje je kot univerzitetni profesor filozofije na teološki fakulteti posredoval svoje bogato znanje mnogim generacijam teologov, pa ne samo njim. Žal je bila njegova filozofska misel obsojena na apologetiko in s tem na ideološkost, kar je po mojem prepričanju nekako bistvo novotomizma na naših tleh sploh. Nadaljnji razvoj cerkvene filozofije pa sodi že v današnji čas.

Kot je zdaj že jasno, se je laična filozofija razvijala popolnoma v senci cerkvene filozofije. Ko je Ušeničnik grmel zoper pozitivizem, je treba vedeti, da smo ga Slovenci res poznali in sicer po zaslugi Ivana Žmavca (1871-1956), ki se je v svojem filozofskem opusu ukvarjal s Comtom, Spencerjem, Ostwaldom in Dühringom, se zagledal v Masarykovo filozofijo, odšel v Prago in tam tudi ostal, čeprav je bil 1919 leta celo imenovan za rednega profesorja politične ekonomije v Ljubljani. Pisal je v Ljubljanski zvon in Slovenski narod. Kot filozof je bil predstavniki energetizma W. Ostwalda, ki je v mnogočem posploševal fizikalna dognanja o ohranitvi energije. K naravoslovnemu mehničnemu materializmu se je nagibal Boris Zarnik (1880-1945). Poleg njega velja omeniti tudi geologa Ferdinanda Seidla (1856-1942), ki se

¹⁶ Frane Jerman, cit. delo, str. 107.

¹⁷ »... modernim je spoznanje samo postalo problem...« Dr. Aleš Ušeničnik, Uvod v filozofijo, 1921, str. 6.

¹⁸ Dr. Aleš Ušeničnik, cit. delo, IS VII, str. 295.

¹⁹ Dr. Aleš Ušeničnik: Pozitivizem - veliko zlo naše dobe, IS II, str. 15.

je ljubiteljsko ukvarjal s problemom psihične funkcije možganov, te pa je primerjal z mehanskim strojem. Na tehnično inteligenco (pa ne samo nanjo) je vplival ing. dr. Milan Vidmar (1885-1962), veliki slovenski šahist in profesor elektrotehnike in to s svojima knjigama *Moj pogled na svet* (1935) in *Oslovski most* (1936). Z njima je vzbudil zanimanje za moderno matematiko in relativnostno teorijo. Vidmarjeva intelektualno bogata razmišljanja so vnesla v slovensko intelektualno srenjo nove razsežnosti, ki so po svoje utirala pot misli sodobnega (logičnega) pozitivizma in sodobni teoriji znanosti.

Če je bila laična filozofija tako, kot smo jo opisali, ljubiteljska, pa se z ustanovitvijo univerze v Ljubljani začne tudi poklicna, institucionalna ali kakor ji tudi pravimo akademska filozofija. Njen začetnik je dr. France Veber (1890-1975).

Za razumevanje njegove filozofske poti je treba povedati nekaj več o tisti filozofiji, ki jo je prenesel na Slovensko. Ta filozofija je po svojem izvoru in razsežnostih fenomenologija, ki izvira iz filozofskega delovanja Franca Brentana (1838-1917). Ta je ustvaril tako imenovano deskriptivno psihologijo na podlagi globljega uvida v psihološka dogajanja, ki jih označuje intencionalnost zavesti, to je »naperjenost« (kot je ta termin lepo poslovenil Veber) na predmet. Zavest se kaže izključno v naperjenosti, usmerjenosti na svoj predmet.²⁰ Med Brentanovimi učenci najdemo Edmunda Husserla, Alexiusa Meinonga, pa tudi T. G. Masaryka. Za slovensko laično institucionalno filozofijo je najbolj pomemben A. Meinong (1853-1920) kot ključna oseba na graški univerzi, ki je ustanovil tudi laboratorij za eksperimentalno psihologijo. Njegova filozofska dela sodijo na področje opisne psihologije. Najpomembnejša pa je bila zamisel o predmetu na sploh. Nemški termin za njegovo teorijo je *Gegenstandstheorie* ali po naše predmetnostna teorija. Zanj je namreč predmet vse, kar se postavi človeku pred zavest. Celotno teorijo je razdelil na tri podteorije in sicer na nauk o predmetu, na nauk o podmenah ali dopustitvah ter na nauk o razvidnosti. Na to teorijo je navezal tudi France Veber, ki je bil sicer najljubši Meinongov učenec in mu je tudi pripravljaval univerzitetno kariero.

Veber se je odzval vabilu novo ustanovljene univerze v Ljubljani ter bi najprej privatni docent, se v Zagrebu habilitiral ter bil leta 1920 izvoljen za docenta. Leta 1923 je postal izredni profesor, redni pa 1929, leta 1945 je bil prisilno upokojen in kot filozof tako rekoč nehal filozofsko delovati. V obdobju med obema vojnama je napisal štirinajst filozofskih knjig ter okrog sedemdeset razprav, poročil in člankov. Med najbolj uspešnimi knjigami štejemo njegovo *Etiko* (1923), *Estetiko* (1925), *Vprašanje stvarnosti* (1939) in še kaj. Bil je filozof sistematik, zgodovina filozofije ga ni posebej zanimala, čeprav je nanjo opozarjal in svojo asistentko Almo Sodnikovo tudi napolnil na njeno proučevanje. Za njegovo celotno filozofijo je značilna poteza brezgodovinskosti, se pravi neupoštevanje časa, v katerem je ta ali oni filozof deloval. To stališče je razložil takole: »Kakor je človeška narava v svojem osnovnem jedru ena in ista, pa se po lastnih razvojnih načelih in vsled različnih okolišnih pojavov dejanski prikazuje v rajrazličnejših oblikah, tako bomo morali tudi na vseh posameznih filozofijah iskati in najti nekaj skupnega, kar se pri vseh enako javlja...«²¹

²⁰ Prim. F. Brentano: *Psychologie vom empirischen Standpunkt*, 1874.

²¹ Franc Veber, *Filozofija*, 1930, str. 9.

Filozofiji jamči njeno mesto v sistemu znanosti prav človekovo nespremenljivo bistvo. Za njeno znanstvenost pa je potrebna tudi metoda, ta pa je po Vebrovem mnenju psihološka metoda samoopazovanja ali introspekcija, ki predpostavlja tri temeljna psihološka dejstva: doživljanje, predmet doživljanja in subjekt doživljanja. Iz doživljanja in njegovega predmeta izhaja tudi njun temeljni odnos, ki je v intencionalnosti ali po Vebru v naperjenosti zavesti na svoj predmet, ti pa so razdeljeni na štiri razrede in sicer na predstave, misli, čustva in stremjenja.

Seveda ni namen pričujočega članka v celoti obnavljati Vebrove filozofije, saj je to storjeno že na drugih citiranih mestih, gre pa za vrednotenje njegovega filozofskega dela s stališča narodove identitete. Najprej je treba ugotoviti, da je Veber polno deloval približno petindvajset let in da je v tem času vzgojil mnogo slovenskih izobražencev - ne glede na to, ali so se z njegovo filozofijo strinjali ali ne. Oba - Ušeničnik na teološki in Veber na filozofski fakulteti sta vsak po svoje krojila intelektualno klimo v obdobju med obema svetovnjima vojnoma. Če je Ušeničnik dodobra terminološko postavil na noge slovensko različico tomistične filozofije, pa je Veber terminološko oral ledino na področju širše pojmovane fenomenologije in uvedel v slovenščino marsikatero terminološko novost - nekatere so se prijele, nekatere ne. Usodo njegovega jezika je skorajda zapečatilo povojno obdobje, ki je proglasilo Vebrovo filozofijo za idealistični subjektivizem in jo kot filozofijo odpisalo.

V obdobju tako imenovanega socializma je bil edino zveličavna filozofija seveda marksizem ali dialektični ter historični materializem. Ne glede na vso ideološko togost »proučevanja« marksizma, kjer je bil mladi Marx tako rekoč izvzet, ker v mladosti Marx sam še ni bil »marksist«, pa so tudi v tem obdobju nastajale potrebe po novi filozofiji, za kar ima zasluge neinstitucionalna filozofska srenja (Veljko Rus, Janko Kos, Taras Kermavner itd.). K nam so začele prodirati ideje francoskega eksistencializma in nemške filozofije eksistence, se prvi Sartre in Heidegger. Z njima vred pa tudi interes za fenomenologijo.

In kaj je danes s filozofijo na Slovenskem? Ne glede na to, da nekateri slovenski filozofi pišejo v tujih jezikih (npr. Slavoj Žižek) pa je vendarle slovensko pišoča filozofska družčina v večini. Po slovenski državni samostojnosti lahko rečemo, da se filozofiji na Slovenskem godi po starem kitajskem reku: Naj cvete sto cvetov! Če filozofe pogojno strnemo v skupine (ali šole), potem lahko trdimo, da so relativno številni pristaši analitične šole in kognitivne filozofije (F. Jerman, A. Ule, M. Potrč, M. Uršič itd.), ki je izšla iz logičnega pozitivizma, nadalje fenomenologi, ki so lahko šele v najnovejšem času razprostrli svoja krila (Tine Hribar, Dejan Komel, Andrina Komel, Ivo Urbančič itd.), pomembna in mednarodno uspešna je filozofsko psihoanalitična skupina okrog Slavoj Žižka in Mladena Dolarja, nekdanja marksistična filozofija z Borisom Majerjem, Vojanom Rusom in Darkom Debenjakom je s to filozofijo končala, poglobljajo se zgodovinsko filozofske študije (Valentin Kalan), na teološki fakulteti pa nadaljujejo tradicijo raziskovanja cerkvene filozofije (A. Stres, J. Juhant), da omenim po mojem mnenju samo najpomembnejše filozofske struje pri nas.

Naj končam z mislijo, da je v slovenski filozofiji vseskozi odmevala evropska filozofija, da pa se hkrati v slovensko pisani filozofiji samoprepoznava slovensko izobraženstvo prav kot slovensko izobraženstvo. Zato je tudi filozofija eden izmed pomembnih dejavnikov zavesti o slovenski narodni identitete.

Nace ŠUMI

SLOVENSKO IN NEMŠKO V UMETNOSTI NA SLOVENSKEM

Že sam naslov predavanja predpostavlja neko vednost o treh pojmih, o umetnosti na Slovenskem kot nadrejeni kategoriji in o umetnosti dveh narodov oziroma dveh kultur na tem ozemlju. Prištejmo semkaj še umetnost Italijanov ali italijansko umetnost in madžarsko umetnost - pa imamo popolno shemo likovnih jezikov in likovnega duha na našem ozemlju.

Toda predpostavke so eno, drugo pa je gotovost o vsebini teh pojmov.

In še naprej. Kaj je sploh narodno v umetnosti ali kaj je narodna umetnost (seveda zunaj "konservativne" smeri t.i. ljudske umetnosti)?

Veliko avtorjev se je že ukvarjalo s temi pojavih, vendar je težko reči, da je razpravljanje o tem sklenjeno in da so pojmi dovolj pojasnjeni.

Med razpravljalci so denimo zelo pomembni raziskovalci (na Nemškem posebej izpostavljeni Wilhelm Pinder), ki je nemško v umetnosti poskušal izluščiti v konfrontaciji s francosko umetnostjo, zlasti v svojem znanem in obsežnem delu Von Wesen und Werden deutscher Formen. Razloček po njegovem lahko med drugim razvidimo v znamenitem "nemškem" pogledu upodobljenih likov. Med precej manj znanimi, vendar zelo prodornimi pisci je tudi Švicar R. Zürcher, ki je v posebni razpravi o nemškem v umetnosti zapisal spoznanje, da je nemška umetnost manj določna v oblikovanju od denimo italijanske ter da zato omogoča veliko praznega prostora domišljiji. Raziskovalci nekaterih narodov se navadno s takimi vprašanji sploh ne ukvarjajo posebej poudarjeno, marveč jemljejo kot nacionalno v umetnosti vse, kar je nastalo na nekem nacionalnem ozemlju.

Zakaj se je treba tudi v tem sestavku posebej ukvarjati s pojasnjevanjem nacionalnega tudi pri nas?

Smo eden od narodov, ki je doživel svojo kulturno in politično osamosvojitvev izpod okvira Avstroogrske, zato so se naši pionirji nujno spraševali, v čem so posebnosti umetnosti na Slovenskem ali slovenske umetnosti. Ta dva pojma so nenehno ločevali, od tod pa so nastala številna odprta metodološka vprašanja, kako sploh izmeriti in opredeliti nacionalno v umetnosti.

Izidor Cankar, prvi učitelj umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti ljubljanske Univerze, je v nekem spisu (o Jakopiču) ponižno priznal, da naša stroka še nima dovolj bistrega odgovora na vprašanje o razmerju narodnosti do umetnosti. Zatekel se je celo k trditvi, da je treba ob pomanjkanju racionalnega poseči tudi na čustveno področje ljubezni do umetnosti, torej v sfero, ki na prvi pogled nima opravka z znanostjo, zanesljivo pa brez te naglas ali po tihem izrečene privrženosti ni mogoče resno govoriti o dojemanju umetnosti.

Med pionirji slovenske umetnostne zgodovine je v tem pogledu posebej zaslužen in poučen France Stele. Napisal je posebno razpravo o tem vprašanju ter se prebil do spoznanja, da je nanj zelo težko odgovoriti. Gradivo za razpravo je

označil že v svojem prvem pregledu slovenske umetnosti, v znamenitem Orisu. Tamkaj je označil likovno posest Slovenije z dvema pojmom, ki sta si po svoje bistveno nasprotna. Po eni strani imamo namreč opraviti s tisto ravni, ki jo zmoremo oblikovati sami, to pa je poljudna ali celo ljudska umetnost, po drugi strani pa z gosposko umetnostjo, ki je stilno opredeljena, ki dovaja nove tokove iz širšega evropskega prostora, ki torej opravlja med nami kolonizacijsko vlogo. (Naj bo tukaj posebej omenjeno, da se je Izidor Cankar pri obrambi neke disertacije ostro obregnil ob tako stališče.) Tako zastavljeno vprašanje kajpak ni moglo dobiti zadovoljivega odgovora. Slovensko v tej dilemi je lahko samo poljudno, saj so bili nosilci vrhnje plasti, torej stilno naglašene umetnosti, med nami tja do impresionistov tujci. Celu dvakrat tujci, najprej po rodu, potem po stanu. Zlahka je lahko razvideti, da za takim pojmovanjem tiči zasnova takratnega slovenskega zgodovinopisja.

Naslednja razsežnost vprašanja o narodnem v umetnosti zadeva vsebino likovnega dela. Ob tem pojmovanju so razpravljali zlasti o razločkih v umetnosti različnih narodov, ne pa tudi o skupnih povezovalnih prvinah. Zastavljanje vprašanja na ta način je torej še nasledek teoretskih zasnov znanosti 19. stoletja, ko so radi razmišljali o pojmovnih nasprotjih, medtem ko v našem stoletju znanost uvideva tudi povezave in razločkov ne absolutizira. Še celo pa takratna znanost ni videla za ozadje zunanjih oblik, ki lahko pripovedujejo bistveno različne vsebine.

In še nekaj. Dokler so razmišljali o narodnem ozemlju samo kot celoti, do pravih odgovor seveda ni bilo mogoče prodreti, kar še zlasti velja za obdobje razvitega srednjega veka in naprej. Bistvena novost je bila dosežena s spoznanjem umetnosti regij. Tudi to odkritje dolgujemo Steletu, ki je pojem povzel po nemški literaturi, a ga je plodno ozemljal na naših tleh. Stele je sodil, da so naša spoznanja o umetnosti tako usodno povezana z regijami, da slovenska umetnostna zgodovina brez takšnih stališč ni mogla doseči mednarodno priznanih uspehov.

Toda pojdimo po vrsti, kakor se je umetnost na Slovenskem uveljavljala in razvijala. V našem pregledu razpravljanje o umetnosti na naših tleh pred prihodom Slovencev oziroma naših prednikov t.i. Alpskih Slovanov lahko zanemarimo, čeprav na ta način brez razprave odstranimo zelo vidno motnjo. Namreč vprašanje o verjetnosti t.i. venetske teorije, ki meni, da so naselitveni valovi po uradnem zgodovinopisju izza Karpatov nedokazani oziroma nezadostni za pojasnitev nekaterih pomanjkljivo osvetljenih pojavov, zato da je treba v veliki meri računati s Slovenci kot s staroselci, po tezah venetologov celo izza časov žarnih grobišč, ki se je med nami ustalila med drugim v Ormožu ali Ljubljani in še drugod.

Toda pustimo zdaj venetsko teorijo ob strani in se preselimo v obdobje po slovenski naselitvi v teh krajih. Tukaj je treba precej povedati, da nekateri mladi zgodovinarji ne verjamejo svojim starejšim kolegom in njihovim ugotovitvam o prvotno naseljenem slovenskem ozemlju, ki naj bi segalo tja do Dunaja. Na ta način bistveno blažijo starejše trditve o usodnem zmanjšanju našega narodnega ozemlja v kasnejših stoletjih zaradi potujčevanja, zlasti seveda zaradi germanizacije. Ker gre za zelo usodne stvari, predlagam, da se zgodovinarji med seboj pomenijo in sporazumejo ter nas obvestijo o svojih sklepih, ki morajo biti dovolj trdna podlaga tudi za vse druge zgodovinske vede. Dokler pa se to ne zgodi, smo prisiljeni navajati rezultate vsaj ene zgodovinske vede, ki potrjujejo stare trditve zgodovinarjev o velikosti prvotno poseljenega slovenskega ozemlja. Ta stroka je arheo-

logija, ki se je prebila do dognanj o razširjenosti t.i. karantanske kulture. Ta pa vsem dvomljivcem navkljub predstavlja dovolj zaokroženo, dobro spoznavno in po vsej Karantani razširjeno umetnostno kulturo. Sodim, da temu pojavu, ki ga je v prepričljivi obliki objavila P. Korošec, ni mogoče resno ugovarjati, saj bi bilo v takem primeru treba zanikati številne najdbe, ki segajo od Bavarske do Dunaja, v Italiji zajemajo še veronsko marko, na jugovzhodu pa najdemo njene priče celo v Dalmaciji. Jedro te kulture pa je nedvomno karantanska kneževina. Prav zato je avtorica upravičeno poimenovala to kulturo preprosto kot karantansko.

Seveda je tukaj mogoče nadaljevati ugovore, toda v drugi smeri. Lahko se seveda vprašamo, ali se pojav neke kulture pokriva s etnijo? Ker doslej resnih ugovorov zoper enačenje karantanske kulture z nosilci, Alpскими Slovani, kakor naša znanost imenuje takratne slovenske prebivalce, naše prednike, ni, sodim da je treba upoštevati označena dejstva ali pa jih izpodbijati z dovolj močnimi argumenti. Dokler pa se to ne zgodi, smo upravičeni šteti arheološke dokaze za zadnjo fazo dokaznega postopka.

O tem razpravljam prvič zato, ker se je med mladimi zgodovinarji pojavilo oporekanje zoper slovensko (alpsko - slovansko) etnično osnovo v Karantani. Trdijo, da je bila karantanska družba multietnična. Stališče je zanimivo, vendar do zdaj ne navajajo nikaršnih prepričljivih dokazov za to tezo. Dokler tako gradivo ne bo objavljeno, bom prisiljen soditi, da gre za import avstrijsko - nemške teze, ki naj pokoplje dosedanja stališča o slovenskem značaju kneževine Karantanije. Opravičujem se, da se tako dolgo mudim ob karantanski kulturi oziroma umetnosti. Toda to je nujno potrebno, ker gre za obdobje slovenske samostojnosti, ki smo jo potem še nekaj časa okrnjeno nadaljevali, nato izgubili, da bi jo lahko v 16. stoletju spet obudili.

Toda ali smo res upravičeni do takih sklepanj? Docela neverjetno se mi zdi, da smo ob vseh teh "teorijah" vendarle imeli že v srednjem veku imenitna slovenska besedila, Brižinske spomenike, celo prve spomenike pri zahodnih Slovanih, da smo dalje v 13. stoletju doživeli slovensko pozdravno besedo mitološko oblečenem gostu med vodilnima zastopnikoma kneževine in kulture, med dvema "Nemcema", če smem uporabiti ta izraz (sodim da je to dovoljeno, saj se je že Karel Veliki kronal za rimskega cesarja nemške narodnosti). Prav tako še noben zgodovinar ni uspel pojasniti, od kod na naših dvorih slovenska rimana beseda v popolnoma enakopravnem sožitju z verzi v vodilnih evropskih jezikih. Vse kaže, da se razprava o Slovencih v zgodnjem srednjem veku še dobro začela ni. Naj s to temo končam: Slovenci smo torej v srednjem veku, posebej v zgodnjem času, že imeli svojo umetnost. Ob tem seveda ni prav nič treba brskati po imenih tedanjih ustvarjalcev. Lahko so bili domačini, lahko so se pri nas udomačili, vsekakor so stregli najvišjim kulturnim potrebam na naših tleh.

V novem tisočletju pa se je tja do poznega srednjega veka izoblikovala mreža pokrajin, dežel, ki so lahko bile naslonjene na mesta, nosilke lastnega likovnega izraza. To tezo dokazuje zdaj že obsežna bibliografija, ki so jo bistveno obogatili ravno slovenski raziskovalci. Ta likovni izraz nastaja v dialogu z Evropo, ki so jo pri nas zastopali tudi zelo vidni umetniki. Če je bilo v romanski dobi še mogoče zanesti med nas kar mednarodno določljive stvaritve, kamor sodi katedrala v Krki, prav tako cistercijska in druga redovna arhitektura, pri kateri so razpoznavna znamenja matičnih izhodišč, potem so taka znamenja v poznem srednjem veku, v

gotiki, lahko le še izjemen pojav. Glavnina likovnih del nastaja namreč v domačih delavnicah. je pa poskrbljeno, da se zgledovanje po širših pomebnih evropskih dosežkih ni zaustavilo. Zato so skrbele uzakonjene izjeme višjih stanov, ki so lahko lokalne delavnice prav tako obšli ali pa so s svojimi umetniki bistveno prispevali k dvigu lokalne ravni ustvarjalcev. Nadvse odličen primer takega učinkovanja je knežji dvor Celjskih s svojim mojstrom. Prav s tem dvorom smo dosegli ne le najvišjo družbeno postojanko poznega srednjega veka, sedeža samostojne kneževine, marveč tudi visoko kvaliteto likovnih stvaritev, ki jih izžareva knežji dvor.

Preden pa nadrobneje poskušamo označiti problem nemškega in slovenskega (pa seveda tudi italijanskega in celo madžarskega v naši gotski umetnosti) je potrebna najprej kratka opomba o romanski umetnosti s tega stališča.

V romanski dobi smo imeli na Slovenskem dve škofijski središči, v Krki na Koroškem in v Kopru, semkaj pa je treba šteti seveda tudi tržaško škofijo. Razpravljati o tem, ali je velika stolnica v Krki nemška ali slovenska, je brezploдно. Je evropsko pomebna stavba, ki so jo načrtovali nedvomno gostje, vendar za naše ozemlje in za naše prebivalstvo. Da je njena umetnostna vsebina v naslednjih stoletjih gotskega obdobja tesno povezana s slovensko zgodovino (zgodba sv. Heme), je zunaj vsakega dvoma. Čim nižje pa se potem spuščamo na hierarhični lestvici posebej romanske cerkvene arhitekture, tembolj se povezujejo te stvaritve z lokalno barvo. Najbolj prepričljiv izsledek o romanski umetnosti pri nas pa je ravno njena hierarhija. Pri tem v veliki meri odločajo samostani, kjer so imeli znane skriptorije, ti pa so rodili tudi celo vrsto pomembnih iluminiranih rokopisov. Enako lahko rečemo za gradove. Poleg redkih velikih grajskih zasnov so po vsem slovenskem ozemlju posejane manjše grajske stavbe z jedrom v stolpih.

Med tem ko so veliki romanski stavbni spomeniki plod delavnic, ki so potovale po naročilih, se je gotška doba oprla na mesta, kjer so se delavnice udomačile. Od mednarodnih zvez prehajamo torej vse bolj na domačo ustvarjalnost, ki pa jo, kakor je bilo že rečeno, bistveno dopolnjujejo izdelki od drugod povabljenih mojstrov ali delavnic.

Kdaj začnemo lahko govoriti o regijah - deželah - kot pomebnih nosilcih nove stpnje umetnostnega izraza pri nas, nam povedo spomeniki sami. Delavnice slikarjev ali celo stavbarjev s stakim predznakom se pojavljajo od konca 14. stoletja dalje, popolnoma pa se te lastnosti oblikujejo v naslednjem 15. stoletju. Odtlej moremo govoriti o koroški, kranjski, štajerski in primorski umetnosti. V tej dobi pa poznamo nekatere umetnike tudi po imenu. Za naše ozemlje je kaj značilno, da se prvi tudi po imenu znani umetniki kot nosilci v delavnicah oblikovanih likovnih del, pojavijo na skrajnem vzhodnem in skrajnem jugozahodnem koncu dežele, torej v Prekmurju in na Goriškem. V Prekmurju nam je sporočeno ime radgonskega slikarja in po nekaterih stališčih tudi arhitekta Janeza Aquile, dva goriška slikarja pa sta podpisana na ohranjenem delu fasadne poslikave v Lescah (Nikolaj in Štefan). V začetku 15. stoletja pa že lahko govorimo o izrecnih črtah koroške umetnosti, poglavitno v dveh središčih, v Beljaku in Šentvidu.

Za ta novi čas so poleg tega tudi v arhitekturi značilni manjši formati kakor poprej v romanski dobi, še celo pa to velja za oblikovanje izbranih notranjščin, ki so lahko tudi celo filigransko zasnovane (Celjska kapela v tamkajšnji opatijski cerkvi).

Oblikovanje mestnih umetniških delavnic z lastnimi oblikovnimi lastnostmi

dokončno pomeni, da je prostor zmagal nad etnijo.

Potem takem lahko zdaj govorimo o regionalno zanamovani umetnosti, ki jo širijo mesta ne pa tudi o umetnosti tega ali onega naroda. Začenja nastajati regionalna (deželna) zavest, ki se bo v naslednjih stoletjih samo še okrepila. Odslej se takih lastnosti vse do danes ne moremo znebiti.

Podobno velja za umetnost 16. stoletja, ko gre za čas, ki ga smemo imenovati renesančnega. Res je, da umetnost tega stoletja poganja po eni strani iz poznogotskih korenin, prilagojenih novi dobi, hkrati pa italijanske oblike (z italijanskimi mojstri vred) preplavljajo ne le slovensko ozemlje in srednjo Evropo, marveč tudi še vzhodne dežele. Nastala je tako umetnost kot sinteza dveh izhodišč z vodilnimi nalogami zlasti v profani vrsti. Nosilni sloj so tukaj plemiške družine, značilna tema, ki je pogosto protestantsko obarvana, pa so nagrobniki ali epitafi. Ohranjena je v tej vrsti cela galerija plemiških postav in obrazov povsod po slovenskem ozemlju, galerija, h kateri so prispevali najpomembnejše prvine ravno italijanski mojstri.

Priča smo postopni utrditvi nove renesančne miselnosti, ki se opira na centralne stavbne tipe. To velja dosledno za profano arhitekturo, tendence pa zajemajo tudi cerkveno vrsto. zato se lahko najbližje k jedru značaja umetnosti tega stoletja prebijemo z analizo velikih romarskih cerkva 16. stoletja, ki se po vrsti izvijajo iz poznogotskih tradicij ter prepričljivo oblikujejo lastne regionalne različice. Ta vrsta je najbližja zemlji in domačim tradicijam, medtem ko italijanska dela na nov način nivelirajo svoj lastni fond v novih prostorih. V tej smeri je upravičeno govoriti o dobesednih prilagajanjih domačim tradicijam, zlasti o križanju podedovanega z novim italijanskim jezikom. V tem času se poleg italijanskih in nemških imen pojavljajo tudi slovenska imena umetnikov, čeprav imena sama niso posebej pomebna.

Popolna novost v umetnosti te dobe pa je očiten delež nemške umetnosti, tokrat v knjižni ilustraciji, ki so jo naši protestanti nujno morali povzeti po nemških izvirnikih, ker domačih mojstrov te vrste še nismo imeli.

Preden pa se približamo umetnosti 17. stoletja, je treba vsaj z nekaj besedami pospremiti nov pojav v cerkveni umetnosti 16. stoletja, ki so ga spočeli protestanti. Mislim na njihovo cerkveno stavbarstvo, ki sta mu bili za razmah dani komaj dve desetletji. Toda tisto malo, kar so uspeli v tej kratki dobi ustvariti, je tako pomembno, da novega pojava ni mogoče obiti. Še zlasti ne z vidika vprašanj, ki si jih zastavljam v tem poročilu, z vidika nemškega v umetnosti. Protestantizem je bil seveda ozko povezan z nemško umetnostjo. Pričakovali bi torej, da bodo imele tudi cerkve nemški značaj, vendar temu ni tako. Severnajški značaj lahko pripišemo zgolj celovski stolnici, ki so jo prevzeli jezuiti in zlagoma spremenili v stavbo, primerno za katoliško bogoslužje. Iz severnih zgledov lahko izvajamo predvsem tip cerkvenega prostora ladje z bočnimi kapelami, ki jih ustvarjajo notranji slopi. Vendar tu ni nikakršnih gotskih oblik, več razen rahlo zašiljenih lokov na pevskem koru. Torej gre za prevajanje gotskega prostorskega tipa v novi renesančni jezik.

Na ožjem slovenskem ozemlju se nam je ohranil prav tako vzdolžen prostor kapele pri sevniškem gradu, ki se jo je prijelo ime Lutrovska klet. Klet zavoljo tega, ker je banjasto obokani in polkrožno sklenjeni prostor skrit pod zunanjščino gospodarskega poslopja. Stele je pri sumarni oznaki protestantskega stavbarstva domneval v ozadju graško arhitekturo tamkaj delujočih italijanskih stavbenikov.

Tukaj celo ni nobenih spominov na gotiko več in s tem na "nemški" značaj umetnosti. Gre za udomačeno italijansko arhitekturo. Žal pa je ta kapela tudi edini ohranjeni protestantski cerkveni objekt na tleh današnje republike Slovenije. Vse drugo, po poročilih sicer podobno zasnovano, je moralo pasti pod udarci nasilne protireformacije.

Največja škoda je bila storjena z razstrelitvijo molilnice v Govčah pri Žalcu, za katero so žalovali tudi nekateri visoki cerkveni krogi; ne le za stavbo, marveč tudi za imenitnimi kosi opreme. Govška molilnica je bila odličen dvanajsterokotno zamejen prostor z manjšim oltarnim delom in zvonikom. Raziskovalci so rekonstruirali notranjščino tudi po poročilih sodobnikov in po najdbah v centralni prostor z notranjimi emporami, primernimi za povečanje prostora za vernike pri obredih, pri katerih je imela govorjena in peta beseda prvo mesto; beseda s katero se protestantski človek neposredno obrača k Bogu, medtem ko kaloliška cerkev med vernike in boga vrinja svojo posredniško organizacijo.

Govška molilnica je bila obdana s plitvimi oporniki, ki morda res spominjajo na oklepni pašč gotske dobe, vendar nimajo nikarkšnih gotskih nadrobnosti, celo pa ne portal in okenski okviri, ki so v celoti renesančnega italijanskega značaja. Stavbenik je bil Italijan Antonio Pigrato. Našo protestantsko stvabarstvo je torej nasledek naslona na nemško versko prakso, v svojem jedru pa ustvarja novodobne, za samostojnega človeka pripravljene prostore, v katerih je verska družina subjekt.

V našem dnevnem življenju še zmeraj pogrevajo tezo, kako bi bili Slovenci izgubljeni, če se ne bi naslonili na Italijo in na protireformacijo, ki jo je narekoval Rim. Kaj bi se zares zgodilo, ne vem, na vsak način pa bi bili v izjemnem položaju kot najjužnejša protestantska postojanka ob južni meji cesarstva. Najbrž pa bi lahko držalo, da bi bili kot narodna skupnost z organizirano slovensko cerkvijo prej samostojni kakor v katoliškem okviru.

Novo 17. stoletje se je začelo, kakor povedano, z nasprotnim udarcem uradne cerkve. Kaj je cerkev ponudila kot rešilno zasnovo v arhitekturi?

Vpeljali so ponovno tip vzdolžne cerkve, kakršnega je "konservirala" tudi starejša dvoranska arhitektura. Eno od takih cerkva, po izdelavi zelo rustikalno, cerkev na Uršlji gori, so zdaj v Hrenovem času šele dokončali. Vzdolžna orientacija je vsekakor najpomembnejši vidik arhitekture v prvih desetletjih novega stoletja. To je bsitven prispevek italijanske umetnosti. Pač pa s severa izhajajo opremljevalci novih cerkva, ki jih je najel škof Hren. Za arhitekturo oltarjev je treba reči, da zdaj uvaja preproste poznorenesančne sheme. Zarisi teh oltarjev so ohranjeni v Hrenovem dnevniku, vendar so resnične oltarje potem v baroku v celoti nadomestili z novimi.

Pač pa velja, da se je evropski Sever v tej dobi toliko italianiziral, da postaja vse bolj zbirka območij, ki jih preveva podoben duh. Čeravno se prav v 17. stoletju s pojavom južnega baroka spet cepijo duhovi, o čemer priča znana dvojica Rembrandt - Rubens. Ob tem se umetnost severa psihično pogloblja, na jugu pa predvsem zunanje gestikulira. naši prejemki s severa ne sežejo dalj kot do Salzburga v slikarstvu, do Münchna v oblikoslovju, v oltarni kompoziciji, medtem ko grafične predloge za različne slikarske predmete pripravljajo v Srednji Evropi.

Novo 17. stoletje je v naši umetnosti po eni strani dovolj viden prelom s starejšo umetnostno prakso, po drugi strani pa gre, kakor vselej doslej, za vidno

udomačevanje pobud in za lasten razvoj provincialne vrste (se pravi, da ta razvoj poteka v zamejenih okvirih pobudnikov). Rodijo se pokrajinske šole, če smem tako imenovati nasledke pionirskih korakov, ki pa se kot celota vendar gibljejo v smeri visokega baroka. Toda to je relativno avtonomen razvoj, pri katerem matična dežela baroka sodeluje s pobudami, medtem ko sever nadaljuje svojo pot, večji del vzporedno z našimi gibanji.

V tem razvoju je mogoče govoriti o nekaterih plodnih stikih z nemškimi deželami, zlasti z južno Nemčijo, kjer tiskani priročniki razširjajo panorame form, ki smo jih mogli plodno posvojiti. Vendar gre bolj za barve časa kakor za trasiranje smeri, ki jo povzemamo iz različnih virov in samostojno oblikujemo. Naši izobraženci 17. stoletja so deloma šolani v nemških deželah, zlasti na Dunaju, deloma pa gre za goste z mediteranske strani. Kolikor bolj se bližamo koncu stoletja, toliko bolj je vidna ravna pot, ki jo je dobro spoznal že Valvasor. Naš polihistor je bistro razložil tradicionalno nemško maniro in novo italijansko oblikovanje. Naj omenim tukaj znano oznako italijanskih arhitektov v Gradcu o ubogih nemških mojstrih, ki da ne obvladajo slovnice novega gibanja. Sedemnajsto stoletje torej vodi k zmagi italijansko pobujenega baroka.

Osemnajsto stoletje poteka najprej v znamenju popolne zmage zrelega baroka, o čemer zelo zgovorno govori na primer skupina ljubljanskih cerkva in javnih stavb. Podobno je mogoče reči za nekatera dela v Gorici, a tudi za ptujski in mariborski umetnostni krog. Vendar to ne pomeni, da severna središča, zlasti Dunaj, niso imele nobene vloge več. Že kot upravna središča so mogla posredovati in vplivati na razvoj. Pred leti mi je raziskovalec iz Dunaja sporočil, da je našel ime avtorja graščine Rakičan v Prekmurju. Vendar je ta avtor Italijan, kakor so Italijani številni štukaterji, ki so v 17. stoletju že preplavili slovensko ozemlje pri zahtevnejših nalogah.

V začetku in prvi polovici 18. stoletja doživijo svoj polnorkvni baročni vzpon naša urbana središča na čelu z Ljubjano. V kranjski prestolnici, ki zdaj postaja vse bolj vseslovensko pomembna, so na novo postavili kar celotni cerkveni fond z dvema ključnima cerkvama, najprej rimske usmeritve v stolnici, pri kateri je sodeloval sam Andrea Pozzo, potem pa tako pri Križankah, kakor prav posebej pri ključni umetnini baročne Ljubljane, pri uršulinski cerkvi, za katero je nedavno B. Resman našel avtorja, Ljubljani že udomačenega Carla Martinuzzija. Njega je podpiral baron Schellenburg v kar očitni opoziciji do stališč nekaterih akademikov operosov, ki so po mojem mnenju pomagali Martinuzzija odstraniti z mesta projektanta in izvajalca v mestni hiši. Uršulinska cerkev je odličen plod severnoitalijansko pogojene, tudi še palladijevske označene smeri, ki ne prenese nobenega dekorja in nobene poslikave, marveč se zraža s čisto arhitekturo govorico. Tako jo je označil že Stele, ki pa je za nekatere momente iskal domačih pobud (za t.i. gotško čelo), čeravno se je izkazalo, da gre za sintezo palladijevske in rimske baročne arhitekture. S to cerkvijo kakor z Robbovim opusom in iluzionistično poslikavo v stolnici stoji Ljubljana v isti vrsti s pomembnejšimi evropskimi središči. Takšna dela jo individualno označujejo. Italijanska senca visi nad Ljubljano tja do druge polovice stoletja, v kateri se pojavijo tudi plodne sinteze Severa in Juga. Sever je v našem primeru zlasti avstrijska arhitektura, v delu dunajsko šolanih mojstrov Perskega in Pragerja ter ob očitnem prilivu novih moči s Štajerskega prizorišča. Tej novi usmeritvi pripadajo tudi najpomembnejši spomeniki baročnega

obdobja v Sloveniji, na prvem mestu stolnica v Gornjem gradu. Gornjegrajska cerkev je namreč izrazit primer na dunajske vzore naslonjene klasične baročne dvorane s kapelami, ki v križišču uvaja prečno ovalno kupolo, celotni prostor pa je zamejen z razgibanim ostenjem. Tudi fasada te cerkve je gibljiva, srednje polje se konkavno uvija, zajema torej prostor v skladu s poznim nastankom v petdesetih letih 18. stoletja. Posebej pa je mogoče tudi z nemškimi zgledi primerjati mariborsko grajsko stopnišče. Tudi ta stavba se v zunanjem ostenju uklanja konkavnim vijugam poznega obdobja.

Tako se je zgodila menjava straže na Slovenskem sredi 18. stoletja. poprej so dajali ton italijanski mojstri, ki so seveda popolnoma obvladali Primorje, o čemer govori odlična stolnica v Kopru beneškega arhitekta Massarija, po formah kar klasicistična stavba, vendar z izrazitim baročnim ritmom notranjenega oblikovanja. V Gorici je položaj drugačen. Njena vloga med Italijo in Severom je rodila odlično Ignacijevu cerkev, kjer je dokončal njeno zunanjščino s plastično fasado in dvema zvonikoma s čebulastima strehama učenec Andrea Pozza, Krištof Tausch. Naravnost simbolična je združitev obeh polov. ki je ostala v tem prostoru enkratno dejanje. Nekaj podobnega, vendar v razmaku stoletij, se je zgodilo v Murski Soboti, kjer so italijansko renesančno koncipirani stavbi dodali zdaj nov portal in odlično stransko fasado srednjeevropskega baroka na skrajni zahodni meji panonskega sveta.

Kiparska produkcija baročne dobe prav tako kaže na označeno dvojnost italijanskih pobud in severnjaškega priliva.

V tej smeri sta zelo zgovorna zlasti Francesco Robba, beneško šolani kipar visokega kvalitetnega ranga, in Jožef Straub, vodja mariborske delavnice z orkestrom razigranega, polnoplastičnega izraza, medtem ko Robba premore tudi vrhunske dramatične tone. Tudi že v gradivu se na našem ozemlju srečujeta Sever in Jug. Južna kamnitna plastika, ki obvladuje Primorsko v istrskem pasu kakor tudi na Goriškem, v središču slovenskega ozemlja pa zlasti Ljubljano, ki je take izdelke izvozila tudi v koroško deželno prestolnico, s severa pa prihaja lesena plastika z močnimi čustvenimi prvini. Sever, kakor že rečeno, za nas pomeni že današnja avstrijska Štajerska. V tem času je Ljubljana pomenila ključno postojanko med Benetkami in Dunajem, kakor je rad poudarjal že Stele. Sodelovanje v Ljubljani zaposlenega Angela Puttija in drugih mojstrov Robbove delavnice v celovski stolnici postavlja kamnitno verzijo italijansko pogojenega kiparstva nasproti lesenemu avstrijskemu. Slikarstvo baročne dobe je France Stele modro uvrstil med italijanske začetke in pozno avstrijsko slikarstvo J. M. Kremerschmita, ker se je zdel domači razvoj zlasti štirih ljubljanskih mojstrov premalo dramatično uokvirjen.

Izsledki teh raziskav bi lahko bil, da je slovensko ozemlje v baročni dobi - kakor tudi že poprej - tisti osrednji pas, v katerem sta se lahko plodno srečevala italijanska in celinska smer z deležem lastnega ustvarjanja kot plodno prizorišče. Vendar v tem času še ni dramatičnih nasprotij, ki pa so se pokazala kasneje, ob koncu 19. stoletja, ki je na sceno stopil historizem.

Še prej pa besedo o biedermajerju. Tudi ta živi v znamenju srečevanj italijanske šole, ki ji pripada Jožef Tominc, prav gotovo najodličnejši portretist svojega časa (njegovo slikarstvo označujem za moško) in srednjeevropski sever z dunajskim središčem v delu Mihaela Strojca in Matevža Langusa. Temeljni ton temu slikarstvu pa vendarle podarja velemestno središče monarhijske z nekam svetovljaskimi finesami.

Ob izvešanju biedermajerja se v našem prostoru razločno pokažejo tudi nacionalna nasprotja, ki jih zavedno naglašajo na primer Matevž langus v svoji korespondenci. Sporna osebnost je bil salzburški slikar Fr. Kurz. von Goldenstein, ta je veljal v Prešernovem času za začasnega nemškega priseljenca, ki je odjedal kruh domačim mojstrom. Po moji vednosti se zdaj prvič pojavi nacionalni problem kot relevantna usmeritev.

Po sredi 19. stoletja se je začela veljavnost avstrijskega Dunaja (in nemškega Münchna) umikati z odločilnega prizorišča, tako da je za naše najpomembnejše slikarje realiste, tako za Jurija Šubica kakor za Jožefa Petkovška, postala najpomembnejša postojanka za osvajanje sveta Pariz. Opraviti imamo torej z novo šolsko pobudo, po današnji vednosti prav tako prvič v naši umetnosti, ki načelno presegata avstroogrski okvir in se bo pojavila tudi kasneje.

Nacionalni problem se v okviru historizma ob koncu 19. stoletja in tja do prve svetovne vojne demonstrira v hotenem naslonu na češke arhitekto, ki so odigrali odločilno vlogo v obdobju po ljubljanskem potresu 1895. Šlo je za to, da je bilo treba uveljaviti v moderni popotresni Ljubljani in Sloveniji protinemško ost njihovi tedanji "imperialni" arhitekturi. Slovarju nemškega historizma so tedaj naši tedanji naročniki zoperstavili sodobno češko, na italijansko besedišče naslonjeno govore. To je bilo posebej pomembno v skupini tedaj prestižnih narodnih domov. Najzanimivejši med njimi je gotovo ljubljanski Narodni dom, ki ga je načrtoval češki arhitekt s svobodno porabo praškega Narodnega gledališča. Duša te usmeritve je bil tedanji župan Ivan Hribar, ki je Fabianiju "narekoval" tudi oblikovanje novega ljubljanskega trga, pred sodno palačo, ki so ga ponosno imenovali Slovenski trg. Pri vstopih na trg so po praškem zgledu mnogostolpnega mesta predvideli stolpiče na ogelnih stavbah. Hribarju je bila nenehno pred očmi Praga kot središče vseslovenskega gibanja, v mesto je privabil tudi vodilnega češkega arhitekta te dobe Ivana Hraskega. Med drugimi narodnimi domovi je treba navesti vsaj njegovo svatbo tega tipa v Celju. Toda gibanje za postavitve narodnih domov je zajelo celotno slovensko ozemlje tudi Gorico in Trst. tamkaj je postavil narodna doma (v Gorici zaradi strahu pred klerikalci ni moglo obveljati ime narodni dom, zato so se zatekli k nazivu trgovski dom) Maks Fabiani. Obema je poleg italijanskih izhodišč botrovala tudi dunajska secesija. Kakor je znano, je bil tržaški narodni dom požgan že v dvajsetih letih, goriški pa je moral spremeniti svojo funkcijo, čeprav še danes stoji v prvotni podobi.

Poslej je veljalo, da so se naši umetniki še naprej šolali v tujini, na Dunaju, zdaj v Pragi, vendar že trdno v vezeh narodne zavesti.

Vrh teh prizadevanj pa je široko gibanje, ki je še pred razpadom Avstroogrsko zajelo vsa področja znanosti in umetnosti, slovenska Moderna, če z eno samo besedo zajamemo celoto po zgledu literatne moderne. Semkaj sodijo imenitni slovenski impresionisti, prav tako nekoliko starejši Vesnani. Popularna naravnost Vesnanov, ki jo tako dobro predstavlja zlasti Maksim Gaspari, se na narodnost navezuje predvsem po motivni plati, po likovnih sredstvih pa je izšla iz dunajske secesije. V nasprotju s tako smerjo so impresionisti uveljavili v resnici postimpresionistične tendence, vendar s popolno osebno vsebinsko prežetostjo, v kateri so hkrati izrabili tudi fin de sièclevsko razpoloženje kot odločilno kategorijo prvih let našega stoletja. Njihovo pionirstvo, v katerem imata med četverico Jakopič, Grohar, Sternen in Jama prva dva najpomembnejšo vlogo, pa odmeva v nekaterih pogledih

tudi še danes. Moderna je bila, kakor rečeno, široko gibanje, ki so ga sprožili in vodili v literaturi Ivan Cankar, Dragotin Kette, Josip Murn in še nekateri, v glasbi Anton Lajovic s sodobniki vred, prav tako pa seveda zastopniki humanističnih ved, ki so jih moderno utemeljili različni predstavniki na čelu z Izidorjem Cankarjem, ki je pri nas uveljavil sodobne evropske poglede na umetnost ter jih z obravnav v likovni umetnosti prenesel tudi v literaturo, posredno pa tudi v raziskavo glasbe. Gre za čas, o katerem je Izidor Cankar zapisal, da množica njegovih zastopnikov, kakor tudi sočasnost in kvalitetni vrh komaj lahko razložimo z naključjem. Izidor Cankar je tedaj v našo znanost upeljal pojem stila kot odločilno in združujočo kategorijo, obenem pa tudi že sicer plaho nakazal možnost za prodiranje v zakonito jedro umetnin lahko tudi v nasprotju z zunanjo podobo. Za dopolnitev oznake je treba seveda pripomniti, da je v istem času nastopila svojo zmagovito pot tudi moderna slovenska arhitektura, ne le z delom Maksa Fabianija, marveč tudi z problemsko globjim prijemom Jožeta Plečnika v njegovem dunajskem opusu.

Odtlej je bil slovenski likovni prostor bolj kot kdajkoli zaprt za goste in je takšen še danes. Odtlej, kakor sem zapisal ob goriškem srečanju pred leti, Slovenci pričakujemo priznanj za naše uspehe v tujini, nismo pa pripravljani nikogar iz tujine sprejeti - razen na občasnih predstavitvah v razstavnih prostorih.

Hkrati, ko razpravljamo o slovenski umetnosti ali umetnosti na Slovenskem v začetku našega stoletja, moramno nujno pritegniti v ta okvir tudi umetnost slovenskih izseljencev. Zgodovinarji zaznamujejo prvi pomebni val izseljenstva ravno ob koncu prejšnjega stoletja in na začetku našega veka v ozki zvezi z gospodarsko krizo tega časa na naših tleh. Odtlej smo dolžni spremljati tudi likovno ustvarjanje naših izseljencev ne glede na njihove stike z domovino, saj je njihova umetnost v enaki meri tudi dokument prilagajanja novemu "tujemu" miljeju, ki je postal njihov novi dom. Naj v tej zvezi navedem eno samo ime, tržaškega Slovenca Vuktorja Sulčiča, ki je v Argentini postavil odločilne arhitekture v prestolnici, hkrati pa ponudil tudi načrte za bivanje tamkajšnjih slovenskih izseljencev. Iz nekaj kasnejšega časa se je treba spominiti takih umetnikov kakršen je bil Gregor Perušek, zastopnik prvovrstnega ekspresionizma.

V vsem času med obema vojnama se je slovenska umetnost močno upirala nemškemu vplivu ter iskala vzore za upor prav posebej tudi v francoski umetnosti. Medtem ko sta brata Kralja v času našega ekspresionizma v začetku dvajsetih let lahko še navezovala na nemško usmeritev in sta se njihova vrstnika Venio Pilon in Božidar Jakac zatekla prvi k zahodni kubičnosti, drugi k poetičnemu oblikovanju ne brez vzorov na evropskem Severu, so Neodvisni načelno uveljavili svoje protinemško stališče, opirajoč se na francoske likovne uresničitve ne le v slikarstvu in kiparstvu marveč tudi v arhitekturi, za katero smo oblikovali šolsko izhodišče že precej po prvi vojni. Danes smo priče značilnemu pojavu, da se povzemanje resničnih ali domnevnih nemških lastnosti ne zdi več usodno, saj ga nekateri umetniki uvleljavljajo tudi še po drugi vojni. Danes namreč vemo, da te vrste pojavi ne rastejo zgolj iz šolskih pobud ali nasploh psiholoških nagnenj, marveč so v neposredni zvezi tudi z geografsko širino. Prva skušnja te vrste se je zgodila že na pragu renesančnega obdobja, ko sta se denimo na Korškem uveljavili obe smeri "razkroja" pozne gotike in preнове form v novem času. Slog paralelnih gub je v ostrem nasprotju s poznogotskim barokom. Dandanes se podobna dilema spet pojavlja zlasti na Koroškem, saj jo prinašajo s seboj dunajsko šolani umetniki. Posebej

Valentin Oman je umetnik, pri katerem razbiramo podobne črte hkrati pa izjemno samozavest, ki se krepi s skušnjami srednjeveških tradicij. Njegova poslikava prezbiterija v samostanski cerkvi na Plešivcu je imeniten dokaz za tako smer, ki jo zastopa z vsem poudarkom in veliko prepričljivostjo. V boju za novo likovno ustvarjanje na Koroškem smo nedvomni zmagovalci, nemška narodnost nima enakovrednega tekmeca.

Valentin Oman pa ni samo dunajsko šolan, marveč je mogoče navesti nekatere paralele z ljubljansko slikarsko šolo, ki so jo na novo ustanovljeni Akademiji za likovno umetnost do pomembnih mednarodno priznanih uspehov povedli njeni učitelji, posebej člani Neodvisnih (France Mihelič, Gabrijel Stupica, Maksim Sedej med slikarji, med kiparji pa Karel Putrih, Zdenko Kalin in Frančišek Smerdu).

Pričujoči sestavek ni mogel biti zamišljen kot izčrpen pretres v naslovu naka-zane vsebine, mislim pa, da sem dovolj nazorno pokazal na nekatere temeljne črte prijavljene teme. Upam, da je bilo hkrati pokazano, da narodnih nasprotij ne raziskujemo zaradi konfrontacij, marveč za čimbolj jasno izluščenje samobitnih potez, ki so kljub izenačevanju sveta še vselej dobro berljive. So pa tudi nujne, ker samo z lastno govorico lahko obdržimo prostor, na katerem živimo in samo zaradi takih črt smo obenem za svet tudi zanimivi.

Katarina BEDINA

ZGODOVINSKA IZHODIŠČA IDENTITETE SLOVENSKEGA GLASBENEGA DELA

Danes razumemo pojem nacionalnega v umetni glasbi z ideološko manj obremenjega stališča kot v preteklih štirih stoletjih. Začetke tega pojma štejemo od začetkov umetne glasbe same oziroma od takrat, ko so se razvile oblike in vrsti glasbenega dela v današnjem pomenu besede. To se je zgodilo v sedemnajstem stoletju, 19. stoletje pa je le nadgradilo pojem nacionalnega v najvišjo etnično vrednoto, v glasbi z dotlej neznanim pojmom nacionalnih šol. Prve med njimi, poljska, ruska in češka so sprožile drugačen odnos do nacionalnega in nekoliko drugačno pojmovanje, kaj zmore glasbena umetnost in kaj glasba v resnici sploh je. Estetika se je najprej znašla v zadregi, saj bi morala najti nov način vrednotenja. V zgodovini glasbe se je takrat zasadilo - sprva še negotovo - spoznanje, da univerzum v glasbi še ni niti zakoličen niti domena tradicionalnih glasbenih kultur: italijanske, francoske, angleške in nemške. Ustvarjalnost nacionalnih šol je izbruhnila v prvi polovici 19. stoletja s tolikšno erupcijsko močjo, da je bilo treba upoštevati njihov delež. Zgodovinopisje, kakor so ga pisali v deželah tradicionalnih glasbenih kultur, je našlo nekakšno zasilno kompromisno rešitev. (Mimogrede: ta je dobesedno blokirala poznejše, na drugi način zasnovamo splošno glasbeno zgodovinopisje, v 20. stoletju pa sploh onemogočila izvorna dela te vrste.) Razlaga nacionalnega je ostala pri starem, prevzetem načinu pojmovanja; novi so samo variantni odtenki, ki izdajajo nacionalno poreklo pisca. Vrhnje dosežke nacionalnih šol, tiste, ki so že ob začetku prebili lokalni umetniški pomen (denimo: Chopin, Čajkovski, ruska Peterica, Grieg, Sibelius, Dvořák, Janáček, Bartók itn.) so obravnavani posebej ter zunaj razvojnega in slogovnega koncepta.¹ Nastal je občutek, da bi utegnile korenitejšje spremembe splošnega glasbenega zgodovinopisja nevarno zamajati podedovano predstavo o tem, kateri (izbrani) narodi (države) imajo prestižno zgodovinsko pravico v glasbi. Na znotraj ogrožena samozavest povsem jasno reflektira moč vseobsežnega vplivanja z glasbo, zato je šlo še za prestižno razmerje med štirimi velikimi glasbenimi kulturami in za ciklično zgodovinsko vprašanje, katera med njimi se bo povzpela na krmilo.

Boj za prvenstvo v glasbi je bil vedno navzoč in v premem sorazmerju z glas-

¹ Med take sodi tudi edino obsežnejše glasbeno-zgodovinsko delo, ki je izšlo v slovenščini šele pred šestimi (!) leti. Nemška predloga je prvič izšla davnega 1. 1912, nakar je doživela vrsto ponatisov in priredb še po smrti avtorja. Predloga v podnaslovu pove, da je namenjena študirajočim glasbenikom kot gradivo in študijski priročnik (Karl H. Wörner, *Geschichte der Musik. Ein Studien und Nachschlagebuch*. Göttingen 1980; slovenski prevod: K. H. Wörner, *Zgodovina glasbe*. Prev. Vera Gregorač in prof. dr. Primož Kuret. Ljubljana 1992). Podnaslov v naši izdaji manjka; prevod samo v naslovu obeta vpogled v (svetovno) zgodovino glasbe. Za razliko od vseh nemških izdaj, je izšla slovenska v razkošni trdi vezavi, biografskemu delu pa so dodane fotografije i. im. znamenitih skladateljev, toda brez Jacobusa Gallusa.

beno razvitostjo okolja (naroda, regije, etnične skupnosti). Od Claudia Monteverdija, očeta operne umetnosti, je postajal vse bolj silovit in politično indoktriniran. Začetke tega boja vidimo ob mojstrih vokalne polifonije franco-flamske regije (oprijelo se jih je ime "nizozemska šola"), ki so drug ob drugem odkrili tehniko univerzalne lepote (šolanega) zborovskega petja. Z njihovim strmim vzponom se ni moglo meriti nobeno drugo glasbeno prizadevanje do konca renesanse. Imeli so pomen evropske kompozicijske šole v najzahtevnejših oblikah vokalnega (a cepella) stavka. Ob njih sta se brusila pot v individualen način izražanja in estetika tonskega mišljenja, ki so jo soustvarjali najmočnejši glasbeni humanisti tedanje Evrope. V osemdesetih letih 16. stoletja se je zlil v tokove te čarovne individualne skladateljske zavesti slovenski (etnični) gen, izročilo Jacobusa Gallusa.

Razcvetu instrumentalne umetne glasbe je botroval od renesanse najprej italijanski, francoski, angleški in nazadnje nemški tvorni genij. Nobena od instrumentalnih zvrsti kajpak tudi ni bila delo ene same generacije, enega naroda ali etničnega območja. Nove glasbene ideje pa so ponavadi močno zaznamovale nekatera mesta (Rim, Benetke, Firenze, London, Paris, Hamburg, Mannheim, Weimar, Dunaj, Prago in mnoga druga), da so zaživela za krajše ali daljše obdobje v znamenju pravih glasbenih središč. Internacionalno prežemanje glasbenih kultur je doseglo v začetku 18. stoletja enega svojih vrhov. Nenapisani zakon skladateljskega dela je terjal kolikor mogoče izvorno sodobnost. Dela torej, ki so nastajala iz takratnega duhovnega in človeškega (ne nacionalnega!) odnosa do sveta in kozmosa. Način oblikovanja (kompozicijska tehnika) je imel od srednjega veka pomen obrti; naučiti se jo je bilo treba po vajeniški metodi, toda ob najmodernejših zgledih, ki so jim ton in barvo praviloma dajali narodi z dolgo glasbeno tradicijo. Ta splošno veljavna praksa se je nadaljevala še globoko v 19. stoletje. Krhati se je začela na prelomu v 20. stoletje iz najrazličnejših vzrokov. Deloma zaradi spremenjenih idejnih nazorov ter zaostrenih nacionalnih (etničnih) intencij, deloma zaradi esencialnih sprememb glasbenega mišljenja. Tracionalni tonski sistem, za katerega je veljalo, da je bil univerzalno zgrajen po meri človeške duševnosti, se je bil narušil. Mrzlično iskanje novih poti v glasbi je spremenilo in diferenciralo pojem - ne samo kompozicijske obrti, marveč pojem nacionalne (etnične) zavesti. Bolj kot prej je zaplavala glasbena tvornost v mentaliteto svobodnega, vendar nacionalno poudarjenega odločanja. Pomen nacionalnega - posebnega - je postopno zajemal sleherno ped evropskega sveta že v prvih desetletjih 19. stoletja, slovensko ob marčni revoluciji. Univerzalno pojmovanje sodobnega okusa se je dokončno sklenilo z Beethovnom. Poslej so krojile tradicionalne glasbene kulture pojme nacionalnega in sodobnega vsaka na svoj način ter v znamenju prejšnjih prestižnih bojev.

V tem pogledu je že 18. stoletje uravnotežilo razmerje moči. Vrh so si izborili kajpak narodi z dolgo glasbeno tradicijo. V problem kompromisnega zgodovinskega je prvič, a posredno dregnil Carl Dahlhaus, ko je proti koncu življenja ponovno poskusil premisliti razvojno logiko glasbene estetike.² Prišel je do spoznanja, da so bili do leta 1800 izoblikovani vsi miselni vzorci, ki so kovali glasbo 19. stoletja, tudi odnos do nacionalnega, alias *posebnega*. Misel je oprl na

² C. Dahlhaus, *Klassische und romantische Musikästhetik*, Laaber 1988.

družbene in socialne spremembe v začetni fazi razpadajočega fevdalnega sistema ter na zgodovinsko-razvojno obdobje, ko je bila pahljača ideološkega manipuliranja z glasbo že izpopolnjena do pretanjenih prvin; poslej se v resnici ni več spreminjala, temveč samo prilagajala znane in preizkušene metode. - Na prvi pogled se zdijo vsa gornja, kontradikcij polna vprašanja daleč odmaknjena od zgodovinskih problemov glasbenega vsakdanjika na slovenskih tleh in nerelevantna za domače miselne napore vsaj do marčne revolucije. Tak pogled spodbija v prvi vrsti narava glasbene (umetniške) identifikacije, ki se more nacionalno potrditi šele skozi dolg evolucijski proces živih (včasih tudi samo preživelih) etničnih zarodkov. Temu načelu ni ušla doslej še nobena glasbena kultura, na srečo tudi slovenska ne - čeprav je imela samosvojo vijugavo pot pod tujerodno oblastjo.

Umevanje nacionalnega (etničnega) v umetni glasbi nikakor ni preprosto, razen če so v umetninah nedvoumno razpoznavni citati ljudske glasbe - oziroma če so skladatelja ustvarjalno motivirale prvine ljudskega, da jih je preoblikoval, in še komaj razpoznavne vtisnil v zanj značilni glasbeni izraz. Obstaja še tretja oblika v zgledih, ko skladatelji zavestno iščejo arhaično patino, ne da bi se navezovali na regionalno določen ljudski ton. In statu nascendi je očitno še četrti, povsem nov način, ki poskuša prenesti pojem nacionalnega v glasbi v nadnacionalno - kozmično razsežnost. Znana sta mi samo dva zgleda (Ligeti in Lebič).³ Znatno več težav povzroča opredelitev nacionalnega v absolutni glasbi, ki ne zrcali nobenega zunanega znamenja. Primerjalno sicer zaznamo pri nekaterih skladateljih, da zveni njihova glasba bolj nacionalno (etnično) določena kot glasba drugega sonarodnjaka; bistveno težje (ali pa sploh izključeno) pa je ubesediti zaznavo tovrstnih *posebnosti*.

Samonikle nacionalne prvine v umetni glasbi razumemo kot iskanje in odkrivanje daljnjih muzikalnih prasubstanc, ki imajo podobno lastnost genetskega spomina kakor prvine nacionalnih jezikov. V zametkih imajo srž povsem določenega muzikalnega značaja ter impetus pristnega, ki se v zgodovinskem razvoju etničnih skupnosti ni več ponavljal. Prasubstance so si lahko le sorodne po zakonu še globlje zakopanih korenin romanskega, germanskega in slovanskega sveta, vendar ostajajo vseskozi značajske diferencirane. Trivialni zgledi tega spleta nasprotij in sorodnosti so znani, četudi se izmikajo besednim definicijam. Denimo: neizpodbitno italijansko poreklo bel canta (opojne melodičnosti), francoski plesno ubrani zvočni kolorit, široko in resnobno razpredena melodika, podprta z nasičeno akordiko v nemški glasbi, ruski svojski čustveni naboj, melanholična širjava skandinavske provincije, temperament madžarskega izvora, lirična introvertnost slovenske glasbe, mediteranska sočnost španske glasbe itn. Nianse glasbenih govoric povedo, da prakalí niso bile iznajdene "v enem kosu" in enkrat za vselej, temveč

³ G. Ligeti, madžarskega rodu, ena najmarkantnejših osebnosti povojne glasbene avantgarde, je napisal nad drugi stavek Tria za violino, rog in klavir iz 1. 1882 razlago, da je ta stavek zelo hiter, inspiriran z različnimi glasbami ljudstev, ki niso nikoli obstajala, kot bi se nahajale Madžarka, Romujija in ves Balkan kjer koli med Afriko in Karibskimi otoki. Partitura ja izšla v Mainz 1884. Cit. Po: U. Dibelius, Ligetis Horntrio, v Melos 46 (1984), str. 50. L. Lebič je ravnokar zasnoval kantato, ki bo krščena junija letos; iz radijskega pogovora z njim povzemam, da je delo zasnoval z vizijo necitiranih ljudsko občutenih domislekov, bodi belokranjskih ali katerih drugih.

kot skupek (življenja sposobnih) prvin. Nastajale so neodvisno druga od druge, toda na pripravljenih tleh, pomeni od takrat, ko je civilizacijski razvoj pripeljal do zavestne potrebe po muziciranju. Na Slovenskem štejejo te začetke (ne začetkov ljudske glasbe, ti so bili zgodnejši) od zgodnjega obrednega vzklikanja *kirielejson* (na Češkem se je uveljavila oblika "krlešom", Poljaki so imeli "ukrivolso", Nemci "kirieleis"). Spomniti velja na trdoživost teh besedno-govornih prakalif. Zdi se, da je to njihova poglobitna prednost: v prihodnost se prenašajo psihogenetsko kot pečati narojene muzikalnosti, zgodovinska preteklost pa izpričuje njihov vpliv na izoblikovanje različnih narodnih značajev in nacionalnih usod. Ideologija jih je najprej vpregla v svojo službo, tudi na slovenskih tleh. Nacionalno, to je etnično koncipirane, prvič z rojstvom slovenske književnosti. Prva knjiga v slovenščini je hkrati prvi slovenski notni tisk: vsebuje sedem napevov za petje v slovenskem jeziku. Drugič v času ostro izpeljane rekatolizacije, nato - in nič manj nevarno - tik za prvo svetovno vojno. Antona Lajovca, sicer mojstra slovenskega samospeva in zborovske pesmi, je speljalo napačno *verbalno* umevanje etničnih muzikalnih prastanc na krivo pot, češ da bi morali Slovenci izbrisati (!) iz spomina strup "večnih lepot" nemške umetnosti, ker naj bi škodoval slovenski izvorni invenciji "kot najhujša rana narodnemu telesu".⁴ Krivično in zgrešeno bi bilo podcenjevati visok Lajovčev intelektualni potencial. Zgled je namerno izbran z domačih glasbenih logov, izpričuje pa najslabšo možno kombinacijo, kadar trčita druga ob drugo ideja ponosne nacionalne samozavesti z nacionalistično nestrpnostjo.

Etnična prabit bi gotovo ne imela pomena, če bi ne vsebovala imaginarnega v prihodnost zazrtega (pogosto tudi neuresničenega) - cilja. Simbolna oznaka zanj se je v glasbi vezala skozi vsa obdobja na pojem svobode, emancipacijo od tujega čustvovanja in načinov mišljenja v korist izvorni. Izvirnost v glasbi pa ni bila nikoli lahko dosegljiva. Predvsem zato, ker so njena vsebinska in estetska sporočila imaginarna (nevidna), zunaj stvarnega območja. Smisel zvočne govorice razbira človeško notranje uho po poti neposrednega prenosa v duševnost vsakega posameznika. Besedna ponazoritev ji seže kvečjemu do skrajnje zunanje krožnice slušnega doživetja. Narava je hotela, da vsakdo ne zaznava vsebinske polnosti (ali šibkosti) glasbenih sporočil niti ne na enak način. Domala vsem ljudem pa je dano estetsko sprejemanje zvočne govorice. Vsebinski razsežnosti (tudi ozkosti) se množica najbolj približuje v uglasbenem vokalu. Glasbeno identificiranje katerega koli naroda (etnične skupnosti) se je vedno začelo z vokalno oz. vokalno-instrumentalno glasbo. Tudi na Slovenskem, vendar že v 16. stoletju.

Danes imamo v slovenski muzikologiji ob nekaterih novih študijah precej bolj razčiščeno predstavo o razvojni poti, kdaj in zaradi katerih sprememb so kulturne okoliščine (doma in na tujem) dopuščale slovenskim talentom svobodnejši dvig peruti. Prečiščeno predstavo bomo imeli morda kdaj v prihodnje, ko in če bodo zbrale vse humanistične vede dovolj poguma, da bi se otesle ljubosumnega varovanja svojih vrtičkov - identifikacijskih meril, ki jih malo ne vsaka po svoje določa.

Samobitnost slovenske glasbe umevamo v bolj razsežnih dimenzijah, kot bi se zdelo na prvi pogled. Omenili smo Jacobusa Gallusa, mojstra vokalnega stavka v

⁴ A. Lajovic, O večnih krasotah in strupu Beethovnovih, Bachovih in Wagnerjevih del, v: Slovenec, 6. IV. 1924.

latinščini. Neizpodbitnost, recimo ji slovenske glasbene narojenosti, pa velja preveriti še z dveh zornih kotov: kakšne muzikalne prasubstance je nosila Gallusova podzavest,⁵ in kakšno stališče zavzeti do vprašanj, ali je mogoča etnična identifikacija zunaj geografskih etničnih meja (za Gallusovo nacionalno poreklo nismo vedeli vse do konca 19. stoletja!) ter v jeziku, ki ni materin?

Gallusovo muzikalno prasubstanco vidimo ob istem izvoru, kakor ga tuji raziskovalci pripisujejo drugim (več-nacionalnim) mojstrom vokalne polifonije: ob petju Aleluje. Ta zahvalni vzklik je, z besedami R. Rollanda, zmagovito "kriknilo" krščanstvo v 4. stoletju po dveh in pol stoletjih preganjanja.⁶ Krščanstvo ga je prevzelo iz starega židovskega bogoslužja in ga odelo v privlačne ljudske speve, ki so se razlikovali med seboj le po regijskih *posebnostih*. Pelo jih je vse ljudstvo, a ne samo ob nabožnostih; tudi ob delu, v priprošnjah za zdravje, dobro letino in drugih posvetnih opravilih. Iz teh spevov, polnih ljudskega duha in melizmatičnih *posebnosti*, se je razvil v 8. stoletju gregorianski koral, univerzalno dognana cerkveno-glasbena oblika celotnega rimsko-katoliškega sveta. Skoraj petstoletni razvojni proces jo je kodiral v pojem avtonomne, nadsacionalne in samo katoliški cerkvi namenjene visoke umetnosti. Gallus je bil globoko prepričan katoliški človek, letnica njegovega rojstva (ok. 1550) pa se natanko pokriva s prvim velikim prebojem protestantskega gibanja na Slovenskem. Do smrti je služboval v samostanih in cerkvah v Šleziji, na Moravskem in Češkem ter živel ves čas v najtesnejšem stiku z umetnostjo gregorianskega koral. V skrivnosti te preproste in sugestivne oblike se je poglobljal celo življenje, spoznal pa jo je že v otroštvu kot gojenec samostanov v rodni deželi.⁷ Pomemben Gallusov opus napeljuje na alalujni melični humus, ki je dosegel karantanske Slovence v 8. stoletju s kirielej-sonom, prvo domačo obliko obrednega vzklikanja. Gallusova muzikalna podzavest jo je znala v globini psihogenetskega spomina prekvasiti z osebno (narojeno) inspiracijo ob tujih, humanistično naravnanih zgledih. Uresničil jo je v idealizirani zvočni viziji o pravem krščanstvu, ki ne trpi poniglave človeške držē, laži in hinavščine: za cerkvene namene v motetih, za posvetno rabo v madrigalih.

Kakor izpričujejo Gallusovi predgovori k lastnim notnim zbirkam, je latinščino občudoval, češ da bi se ne mogel z nobenim drugim jezikom tako dobro muzikalno spoprijateljiti kakor z njo. Poprej smo se vprašali, kako tedaj Gallusa identificirati. Ludvik Zepič, dober poznavalec Gallusovega kompozicijskega stavka, je poskušal najti izvirno slovensko prasubstanco v Gallusovem opusu,⁸ vendar ni kdo ve kako prepričljiva (našel naj bi jo v motivu, ki resnično spominja na ljudsko Sem šel, sem šel na gmajnico). Muzikologija je s pomočjo drugih disciplin potr-

⁵ Prim.: Gallus Carniolus in evropske renesansa I-II. Mednarodni simpozij. Ljubljana, 21.-24. 10. 1991. Ur. D. Cvetko & D. Pokorn. Ljubljana 1991-1992; B. Loparnik, Začetki slovenske glasbe in Jacobus Gallus, v: Naši zbori 43(1991), št. 1-2, 3-4, 5-6.

⁶ R. Rolland, Pogledi v glasbeno umetnost. /Musiciens d'autrefois/ Prev. B. Borko. Ljubljana 1952, str. 12.

⁷ Gallusovi biografski podatki so si nasprotni, zato ne ponavljam znanih razmišljanj, kateri samostan (ali več samostanov) ga je na Kranjskem vzgajal. Prim. D. Cvetko, Jacobus Gallus Carniolus. Ljubljana 1965.

⁸ L. Zepič, Sledovi slovenske narodne pesmi v Gallusovih skladbah, v: Cerkevni glasbenik 61 (1938), št. 9-10, str. 133.

dila, da so ustvarjalni duhovi neizbrisno fonogenetsko določeni ob rojstvu, četudi delujejo zunaj etničnih meja. Na nje ne vplivajo niti poznejši kompozicijski vzori. Mimo slednjih pa ne more noben skladatelj, ker se mora vsakdo obrtno usposobiti. Priučeno kompozicijsko znanje je renesančne skladatelje usposabljalno, kako s toni izraziti veselje, žalost, humor, porogljivost, obup in podobna čustva. Preverjena učinkovitost znanih kompozicijskih sredstev se s časom, razumljivo, izčrpa, intuicija individualno naravnanih umetnikov pa vedno najde izhod. V pozni renesansi ga je našla tako, da je "uzakonila" kršenje strogih kontrapunktskih pravil. Glasbeno izseljeništvu se z Gallusom ni ne začelo ne končalo. Na prvo mesto ga postavljamo v naši obravnavi zavoljo nekaterih izvornih idej v motetih in madrigalih. Pravila je kršil na samosvoj način in sodeloval v težnjah tedanjega evropskega ideala v glasbi. Stremel je k čim bolj nazorni, slikarsko "oprijemljivi" ponazoritvi pesniškega (besednega) smisla v tonskem izrazu. Takšno imaginarno občutje stvarnosti je Gallus dosegal tako kot tuji mojstri vokalnega večglasja - po zakonu glasbene avtonomnosti, ki se zdi vsakemu skladatelju najpomembnejši cilj. Z Gallusovo dediščino želimo predvsem opozoriti na napačno splošno predstavo o znamenjih, ki identificirajo slovensko bit v umetni glasbi. Se pravi, kakšno vlogo imajo pri tem nadarjenost, obvladanje obrti, materin jazyk, za glasbo pripravljene okoliščine.

Umevanje glasbenene umetnosti vseh vrsti ima še dodatno težavo, ki je druge umetnosti ne poznajo. Sestrsko je odvisna od poustvarjalne umetnosti, dasi ravnoma veliko skupnega z glasbeno-tvornim. Na videz se more interpretacija glasbenih del najbolje identificirati, kadar čim bolj zvesto in z močjo poustvarjalnega talenta prenese notni zapis v živo muziciranje, zato naj bi ne bila vpeta v etnično-nacionalne koordinate - niti odvisna od njih. V resnici nosijo tudi reproduktivni umetniki narojene muzikalne prakali, nič lažje pa jih ni pojasniti z besedami. Izkušnja zanesljivo govori o eni sami konstanti: bolj ko so izvajalci nadarjeni, bolj izrazito zrcalijo nacionalno (etnično) prakal.

Nekaj zgledov. Izvedbe simfoničnega dela, rečemo, so v rokah dirigenta. Njegova naloga ni samo uskladitev skupne igre, marveč to, da prepreči drobne nianse fraziranja - te vedno izvirajo iz osebnih specifik posameznih glasbenikov - in doseže enovito melodično, ritmično, agogično dikcijo, in sicer takšno, da bo identificirala skladateljevo zamisel. S tem dejanjem pa dirigent, na videz paradoksalno, identificira samega sebe, svojo muzikalno osebnost, obrtno in estetsko sposobnost podoživetja notne knjige, hkrati pa identificira še glasbeno-tehnično dospelost orkestra in posameznikov v njem. Kadar izvaja, denimo, angleški zbor nemško pesem v dobro naštudirani nemški dikciji, jo poje drugače, kot če bi jo bil pel slovenski ali kak drugi zbor. Različnosti ne botruje samo barva glasov, marveč interpretacija muzikalne vsebine. Določa jo predvsem odnos med besedo in tonom, ki zrcali etnične (nacionalne) prabiti zborovodje. V operni reprodukciji stopnjujeta ta isti problem še gib in mimika na odru. Kadar Marjana Lipovšek poje Marfo (iz Hovanščine M. Musorgskega) v odlični ruščini, se ne trudi imitirati ruske predstave o Marfi, ampak *ustvarja* Marfo, zapleten ženski značaj, razpet med dramo neuresničene ljubezni in patriotsko vestjo - z intuicijo svoje lastne (narojene) kreativne moči. Še drugi, lirični zgled. En vidnejših likov Rudolfa Francla je bil Don José v Bizejevi Carmen. Če odmislimo vsebino besedila in francoski jezik (na tujih

odrih), je interpretiral ljubezensko strast in užaljeno maščevanje ob zavrnjeni ljubezni na podobno prepričljiv način kot dobri tenoristi z romanskega sveta, vendar s čustvenimi in mentalnimi prvinami slovenstva - iskrena ljubezenska izpoved ni daleč od proseče ganljivosti, maščevanje z umorom pa ne zataji zgodovinskih sledi melanholične introvertnosti. Med redkimi slovenskimi pričevanji o glasbi in muziciranju v 16. in 17. stoletju, sta značilni dve. Primož Trubar je pospremil v tisk prvo slovensko pesmarico (1563) z nasvetom, naj "lubi Krainzi inu Sloueni" pojejo te pesmi ter "premislijo //, kaj vsaka beseda, nekar ta visha // v sebi derži". Drugi dokument najdemo pri slovitem pridigarju Janezu Svetokriškem. Ta govori o glasbenem gledališču in skrbnih pripravah za nastop. Razločeval je komedijo (mišljena je posvetna igra z glasbo) za gosposko in za ljudstvo, prav nič pa ju ni razlikoval v visokih poustvarjalnih merilih. Takole se je bil zrazil: "Kadar imajo eno komedijo pred folkam deržati, /.../se flisnu nauče, /.../ de bi se ne zmotili inu ne falili. Muzikanti, kadar imajo en nov štiklc pejti ali gosti pred enem firštam, katerega še nikoli niso godli ali pejli, pogostem skupaj pridejo inu skušajo, de s častjo // ostanejo."⁹

Gornji zgledi vsekakor govorijo za vezno nit tega prispevka, da se je slovenska identifikacija v glasbi razvijala v stoletja trajajočem procesu. Njena *posebnost* ne tiči toliko v vprašanju avtohtonega prispevka v glasbeno umetnost (z njim se kontinuirano srečuje glasbeno delo vseh nacionalnih kultur), tem bolj pa v utesnjenih življenjskih in kulturnih okoliščinah pod tujerodno oblastjo. Dokler nima nacionalna glasba zaledja v lastni državi, merimo njene uspehe po stopnji samostojno uresničenih ustvarjalnih, poustvarjalnih, izobraževalnih ter založniških možnosti, ki si jih je uspela izboriti pod tujim žezlom.

Slovenski protestanti so odprli območje slovenskega glasbenega dela: petje, igranje, komorno muziciranje, notne natisne, mecensko podporo domačega plemstva. Toda protestantska ideja je zagovarjala skromnost in vero, ki naj bo stvar osebnega notranjega poglobljanja brez vnanjega blišča in afektov - denimo Gallusove zvočne artificialnosti v večglasnem zborovskem stavku. Zavedali pa so se esencialnega pomena glasbene umetnosti in da s petjem privabljajo nove vernike. Oživel so ljudsko petje v cerkvah, ki je v hudih časih najbolje tolažilo in spodbujalo odrešujoče upanje. Na polnokrvni razcvet (katoliške) renesanse v tujih deželah (tudi tistih, ki jih je zajel protestantski val) se niso mogli odzvati že zavoljo nasprotnih ideologij. Nanj je deloma reagirala tanka plast na italijanskih univerzah šolnega plemstva. To se zdi razumljivo spričo opustošenega življenja ob turških upadih, epidemijah in podobnem. Z današnje perspektive kajpak ni težko presoditi, da so protestantski ideologi izgubili stik z umetniškim vrenjem časa, ki so ga živeli, in s tem bistveno vplivali na konec lastne kratkotrajne zmagovite poti ter na naravno kontinuiteto komaj prebujenega slovenskega glasbenega dela. Protestantska ideja je izginila s površja, preselila pa se je v slovensko podzavest kot posebna in nezamenljiva svetinja. V glasbi jo je čutiti v vseh naslednjih obdobjih.

Dvojica reformacije in protireformacije odseva v slovenski glasbeni preteklosti drugačno podobo kot v književnosti. Glasbena pismenost ter muzikalna percep-

⁹ Sacrum propriarium Janeza Svetokriškega. Izbral in uredil dr. Mirko Rupel, nova izdaja s spremno besedo dr. Matjaža Kmecla ob 300-letnici izida. Koper 1991, str. 136.

cijska zmožnost najširšega sloja ljudi nista odvisni od književne pismenosti v domačem jeziku, vsaj neposredno ne. Rekatolizacijski idejni načrt je vodil dobro pripravljene škof Tomaž Hren, glasbeno občutljiva osebnost. Ubirati je moral preizkušeno strategijo verskega preobražanja ljudi, ki je prihajala iz Rima in ni dopuščala nikakršnih *posebnih* kompromisov. Zgodilo se mu je, da ni mogel izdati že pripravljene pesmarice v slovenščini (razumemo jo kot prvi nostalgični spomin na domačo *svetinjo*) kljub avtoriteti, ki jo je bil imel na domačih tleh in v stikih z vatikansko oblastjo.

Idejni obrat se je začel na Slovenskem v devetdesetih letih 16. stoletja na vseh socialnih ravneh hkrati. Prvenstvo je imela glasbena umetnost, ki se je bila preselila že v baročni čas. Nabrekla, čutno poudarjena zvočnost je preplavila slovensko deželo počez in po dolgem v razmeroma hitrem zamahu. Ljudstvo ni več smelo prepevati v cerkvah. Namesto tega so bučale s kora zapeljive tonske kombinacije in neznan, privlačen kolorit. Izobraženim ljudem je bila dodeljena zvrhana mera učene superiornosti v glasbi, ki se ji ni bilo mogoče upirati. Odličnost glasbene omike je dobila novo, komunikacijsko veljavo vrhnjega sloja. Zdi se, da je imela glasbena umetnost takrat, ko še ni bila izvirna (*posebna*), ampak katoliška, na Slovenskem prvič vodilno družbeno-tvorno vlogo brez sence psiholoških, socialnih ter estetskih manjvrednostnih kompleksov. Temu bi lahko rekli rojstvo višje (etnične) ambicije ob pravem času in - strašnih okoliščinah. Posvetna glasba je bila prvič in zavestno ujeta v tok sodobne miselnosti in okusa, čeprav je živela v znamenju provincialnih možnosti za glasbeno delo, vrhu tega brez izjemno bogatega plemstva, razkošnih dvorov, brez univerze.

Jezuiti so s koncem 16. stoletja kot privilegirani red skrbeli za načrtno glasbeno izobraževanje v kolegijem seminarju. Od tod so izšle prve generacije doma izobraženih interpretov in skladateljev. Učeno javnost in svoje pokrovitelje so presenečali z rednimi gledališkimi predstavami na kolegijem moderno opremljenem odru, neuke pa so idejno in estetsko spreobračali s kostumiranimi procesijami ob glasbeni spremljavi. Škof je v duhu časa povsem reorganiziral cerkveno obredje ter vpeljal posvetno glasbeno reprezentanco v svoji škofiji. Naročal je najnovejše italijanske partiture, v majhnem odstotku tudi nemške. Popis del iz leta 1620, zdaj že znameniti *Inventarium librorum musicalium Ecclesiae cathedralis labacensis*,¹⁰ odseva dobro premišljen izbor zgodnje baročne glasbe. Vsaj v prestolnici dežele Kranjske so igrali, peli in scensko uprizarjali vsa tista značilna dela, ki so razvnela domišljijo in ambicije narodov s starimi glasbenimi kulturami. Slovenski etnični prostor je bil razdeljen na tri socialne plasti: plemstvo z vrhno cerkveno oblastjo, jezuite in kapucine. Prva dvojica je začela kmalu tekmovali med seboj, kdo v glasbi zmore več. Tedaj je prišlo na Slovenskem prvič do izraza kontrastno razmerje med reakcionarno in sodobno miselnostjo v glasbi. Jezuiti so povsod, kamor so se bili naselili, s seboj prinesli strogo določen način delovanja. Svoboden odmik v posvetne glasbene vode ni bil dovoljen, zato so njihove gledališke predstave na temo bibličnih zgodb - ob vsej izvedbeni odličnosti - izgubile stik s časom. Tekmovalna napetost je obrodila za provinco neverjetne

¹⁰ Popis se je ohranil, arhiv muzikalij pa ne. V sodobni sistematiki ga je obelodanil Janez Höfler v: *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*. Ljubljana 1978, str. 134-156.

rezultate. Tomaža Hrena ni nič obvezovalo v njegovih glasbeno-prestižnih ambicijah zunaj cerkve. Pod njegovo streho so izvajali oratorije, novo glasbeno obliko, za katero je malo katera provinca ob začetku 17. stoletja sploh vedela. Verjetno (z dukumentom tega za zdaj še ni mogoče potrditi) si tudi nobena druga odročna provinca ni privoščila novo odkrite opere, ki so si jo izmislile znamenite glave florentinske Camerate.¹¹ Ob začetku 17. stoletja se torej že srečamo z vprašanjem *posebne* scenske reprodukcije na naših tleh. Oratorije so peli v latinščini (uradnem jeziku) – opero v italijanščini, ki jim je bila blizu kot pogovorni jezik plemstva, materin jezik pa ni bila. Presenetljive zgodnje izvedbe glasbeno-scenskih del samodejno sprožajo vprašanje, ali je mogla biti teatarska prezentacija katoliške obnove zgolj duhovno prazna vzporednica (italijanskih) potez v “style theatralis”, kakor so ga bili trojetsko definirali? Fenomen gledališča vseh časov in narodov to sam po sebi zanika.

Oratorij in opera sta se tudi na Slovenskem obdržali kot osrednji zvrsti skozi celo baročno obdobje. Navzven sta kazali moč tistih, ki so ju finančno sploh zmogli. Sčasoma okrepljeno plemstvo ni hotelo zaostajati. Pri deželnem knezu Auerspergu so sredi 17. stoletja uprizorili še štiri opere, med njimi eno imenitnih del Antonia Cestija, ki se je bil povzpел na vrh sodobne operne slave. *Posebno* se je zapisala v domači in tuji kroniki neka “*commedia in musica*”, ki so jo uprizorili za slavnostni sprejem cesarja Leopolda I., ko je na poti v Gorico (1660) obiskal Ljubljano. Prisotne goste naj bi prizoritev te glasbene komedije pošteno, “do solz” zabavala. Ker se libreto ni ohranil, ne vemo, kdo sta avtorja besedila in glasbe. Domnevamo, da je bila plod domače plemiške gosposke po takratni maniri družabne konverzacije z glasbo. V tem času namreč še ni obstajala nobena tuja predloga na šaljivo besedilo in je ne gre zamenjevati s poznejšo zvrstjo opere buffe. Ljubljanski gostitelji so dobro premislili, kako bodo presenetili cesarja, ki je bil sam skladatelj in zanj ni mogla biti nobena opera seria več posebno zanimiva, zato ga je bilo treba presenetiti s čim drugim, kontrastnim. Ideja zabavne komedije, ki si jo je bilo treba šele izmisliti, se je odlično, v našem kontekstu tudi *posebno* posrečila, čeprav v italijanskem jeziku.

Provincialnih možnosti glasbenega dela na Slovenskem vendarle ni bilo mogoče zakriti. Do konca 16. stoletja je bilo težko misliti na izvirna, posebno obsežnejša dela, na tiskanje del in zidanje reprezentančnih dvoran. Ustvarjalno so najhitreje reagirala primorska mesta (toskanski mojster Gabriello Puliti v istrskih krajih, Matej Melisa, organist v goriškem jezuitskem kolegiju, Antonio Tarsia iz Kopra), prestolnica šele na prelomu stoletij. *Academiae philharmonicorum labacensis*, plemiško združenje iz leta 1701, je začela napovedovati spremenjeno socialno zaledje v glasbi. Z njo smo dobili na Slovenskem prvi glasbeni program, zaobjet v natisnjenih pravilih (*Leges*). Ločevala je zasebno muziciranje svojega članstva in program za javnost. Vzdrževala je zbor in orkester in z njima reprezentirala akademsko superiornost na vseh pomembnejših prireditvah, regatah po Ljubljani, slavnostnih sprejemih in podobnem. Pod geslom *glasba naj duhu kaže*

¹¹ Inventar navaja kar dva natisa opere *L'Euridice* Giulia Caccinija z letnicama 1600 in 1617; podrobneje o zgodnjih opernih uprizoritvah prim. K. Bedina, Vprašanje periodizacije glasbenega baroka na Slovenskem, v: Muzikološki zbornik 27(1991), str. 49-58.

pot je bilo skladanje oratorijev njihova glavna domena. Slavo jim je pel že Valvazor v Zgodovini vojvodine Kranjske.¹² Notno gradivo teh skladb se ni ohranilo, poznamo pa dober ducat natisnjenih libretov. Iz njih razbiramo, da so bili moderna oratorijska oblika z oštevilčenim basom in koloriranimi arijami "da capo". Dandanes vidimo tvorno delo tega združenja v zrcalu *posebne* glasbene navzočnosti med domačim plemstvom, ki je prestopila mejo zasebne v občo potrebo po umetni glasbi. Akademija filharmonikov je vrhu tega nekoliko uravnotežila razmerje med tujimi izvajanimi oratoriji nasproti domačim.

Opera, še dražja zvrst, je imela enako pripravljene možnosti na slovenskih tleh, vendar smo dočakali prvo opero serio pozneje, leta 1732: *Il Tamerlano*, na predlogo Pietra Metastasia, slavnega poeta z dunajskega cesarskega dvora. Zložil jo je Giuseppe Bonomo, za zdaj še docela neznano ime v glasbi, domnevno pa slovenskega rodu; bil je vodja zasebne kapele, ki jo je vzdrževal vicedom grof Thurn. Ni znano, kakšen odmev je doživela izvedba teh visoko zastavljenih reprezentančnih ambicij grofa Thurna, ker manjka vsakršna dokumentacija. Metastasijev duh, ki je še nedavno krojil gledališki okus po vsej Evropi (*Il Tamerlano* so uglasbili mnogi skladatelji, med njimi tudi G. F. Händel), je zapoznelo, a tvorno odmeval v času slovenskega razsvetljenstva. Pod očitnim Metastasijevim dramaturškim vplivom je leta 1780 zasnoval Damascen Dev prvi slovenski operni libreto pod imenom Belin (tako je bil poslovenil boga Apolona). Uglasbil ga je Jakob Zupan iz Kamnika, tedaj najpomembnejši slovenski skladatelj, o partituri pa ne moremo soditi, ker se ni ohranila, niti ne vemo, če je bila kdaj izvedena. Kulminacijo baročnega obdobja na Slovenskem simbolizira v današnjih očeh ta, doma ustvarjena opera. Leto pozneje (1733) je bilo v Ljubljani prvo gostovanje italijanskih operistov, a ne več v zasebnem aristokratskem okolju, temveč v deželni hiši. Od leta 1740 so se množila gostovanja italijanskih opernih družin. Za daljši čas so bile duša in srce glasbenega dogajanja. Deželna oblast pa navkljub dolgi operni tradiciji na Slovenskem in izjemnem zanimanju za to zvrst ni mogla zbrati dovolj denarja za gledališko stavbo (Stanovsko gledališče gledališče) prej ko v letu 1765 (Gradec jo je dobil še dobri dve desetletji pozneje). Zidavi stavbe so spet botrovale prestižne ambicije (cesarica Marija Terezija je bila napovedala prihod v Ljubljano): bile so vsekakor upoštevanja vredne - gledališče je imelo osem sto sedežev, mesto pa je štelo osem tisoč prebivalcev.

Po Tamerlanu se je tempo reagiranja na tuje dogodke bistveno upočasnilo. Klasicistični univerzalni slog je idealno združeval skupno kompozicijsko tehniko s *posebnim* fonogenetskim spominom. Slovensko etnično ozemlje je medtem zapadlo v depresivno stanje in ni več "pravočasno" reagiralo na svet okrog sebe. Izgubljeni stik je najbolj škodoval kontinuiteti koncertnega muziciranja. Koliko je bilo poklicnih glasbenikov ob koncu 18. stoletja, ne vemo natančno, gotovo pa manj kot dve desetletji poprej. Za cesarice Marije Terezije se je najprej skrčil maneverski prostor slovenskega glasbenega dela. 1769 so bili razpuščeni deželni in mestni muziki, 1773 jezuitski red in z njim glasbeni seminar. Mnogi razpuščeni samostani so vrhu tega skoraj onemogočili glasbeno izobrazbo plemiškim in

¹² Gl. D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I. Ljubljana 1958, str. 178 in sl.

bogatejšim meščanskim slojem. Le Stanovsko gledališče je še redno prirejalo gostovanja. Germanizacijski pritiski so se zaostrovali in puščali deželno oblast brez moči. Značilno se zdi, da je bil oder Stanovskega gledališča, ki nikoli ni bil slovenski, tisti, ki se je prvi javno uprl nasilnemu ponemčevanju. Habsburška oblast je hotela spodriniti priljubljena italijanska gostovanja z - estetsko precej manj privlačnimi - nemškimi potujočimi družinami. To se ji je posrečilo šele na prehodu v 19. stoletje.

Obdobje razsvetljenstva na Slovenskem ni imelo v glasbi tako ugodnih posledic kot v drugih območjih zavestnega preroda Slovencev. Žiga Zois, nosilna osebnost razsvetljenske miselnosti pri nas, je deloval po normi francoskih enciklopedistov. Vse je moralo biti racionalno, smotno, koristno, ljudsko in vsakomur razumljivo. Glasba je bila potem takem "koristna", če je zvenela slovensko. Ker je imel Zois precej vpliva v Stanovskem gledališču, je dosegel, da so pevci tu in tam zapeli kakšno arijo v slovenščini (po italijanskih predlogah je nekatere sam prevedel in k temu pritegnil še svoje sodelavce). Promocija kantabilnosti slovenskega jezika je navdušila gledališko občinstvo (menili so, da je presenetljivo peven jezik, bolj kot nemščina). Prvi poskusi so bili izjemno dragoceni, a niso bistveno vplivali na nacionalno zavest. Zoisov odnos do absolutne, nepovédne glasbe je bil, žal drugačen. V nekem pismu Valentinu Vodniku je zapisal, kako "vse kaže k nasvetu, da strun ne smemo napeti previsoko". Možnosti bolj napetih strun pa so v glasbeni tvornosti obstajale, celo v Zoisovi neposredni bližini. Tomaž Linhart, glasbeno šolan v ljubljanskem jezuitskem kolegiju, je zapustil prvo slovensko klavirsko delce, nedatirano Mazurko. Med študijskim bivanjem na Dunaju je pisal o "mastni paši" dunajskega glasbenega življenja - ter nemudoma zasnoval dva samospeva na nemško besedilo. Po okusu dunajskega galantnega sloga ju je poimenoval Blumen aus Krain (1781).¹³ Do danes sta obveljala kot prvenca slovenskega samospeva. Nadaljevanje te zvrsti je zastalo do leta 1848. Iz Zoisovega kroga je izšel tudi prvi mednarodno uveljavljeni klavirski virtuoz Franc (Francesco) Pollini.¹⁴ Iz Ljubljane se je bil odpravil prek Dunaja v Pariz, od tam (1809) v Milano, kjer je ob veliki konkurenci zasedel mesto učitelja na tamkajšnjem Konservatoriju.

Razvite glasbene kulture so začele druga za drugo obračati miselnost in okus v zgodnje klasicistično obdobje v dvajsetih letih 18. stoletja. Slovensko etnično območje je samo deloma, v Stanovskem gledališču, občutilo velike spremembe v glasbi. Klasicistična instrumentalna umetnost je začela na Slovenskem zveneti šele po Mozartovi smrti. Nemška oblast se je 1794 odločila ustanoviti ljubljansko Filharmonično družbo. Omembe vredno se zdi, da je bila ta koncertna ustanova prva med vsemi, ki jih je habsburška oblast naklanjala svojim provincam. Z njo so se odprle drugačne možnosti koncertnega življenja po nemški volji in okusu. Prirejala je redne orkestrske, komorne in solistične koncerte ter izvedbe kantat. Imela je svojo glasbeno šolo, medtem je deželna oblast od l. 1806 večkrat utemeljevala prošnjo za nujno potrebno ustanovitev javne glasbene šole, dočkala pa jo je

¹³ Sodobna izdaja (v slovenščini in nemščini): Anton Tomaž Linhart. Dve ariji za glas in klavir. Pesem. Ljubici. Red. J. Jež. Ljubljana, Edicija Društva slovenskih skladateljev - Slovensko glasbeno izročilo 1 (Posebna zbirka, ur. Borut Loparnik). Ljubljana 1967.

¹⁴ Podrobneje o tem: K. Bedina, Klavirske sonate Franca (Francesca) Pollinija, v: Muzikološki zbornik 18 (1982), str. 43-51.

komaj čez dobrih deset let.

Po letu 1820 so se okoliščine slovenskega glasbenega dela nekoliko izboljšale, pretrgana samobitna kontinuiteta pa se je maščevala. Spet je bil trd, duhovno in strokovno nepripravljen doskok. V cerkvenem območju se je najprej pomaknilo. Po razpuščenem jezuitskem redu je bilo spet dovoljeno cerkveno ljudsko petje. Prav v letu ustanovljene Filharmonične družbe se je rodil cerkveni skladatelj Gregor Rihar. S pristnim muzikalnim instinktom je zadel v jedro *posebne svetinje*, ki je zdaj dobila romantizirano preobleko v preprostem, klasicističnem sosledju napevov. Ti so bili zdaj svojevrstna simbioza resnobno lahkotnega in ljudskega značaja. Kot naročeni so se bili oprijeli množičnega glasbenega občutja in vse bolj utrjevali zavest o slovenskih pevskih sposobnostih. Tvornost v drugih glasbenih zvrsteh ni bila omembe vredna. Posledice so se pokazale kot zastoj, saj slovensko glasbeno delo s takšnim umetniškim zaledjem ni moglo pričakati marčne revolucije na utrjenih temeljih.

Po letu 1848 je vnovič namen posvečeval sredstva. Vsaka morebitna misel na višje umetniške ambicije je utonila v utilitarni ideji "za koristi naroda". Prvi rodovi čitalniških skladateljev so bili nadarjeni samouki. Zadostovalo je, če so znali v riharjanskem (preizkušnem) slogu zložiti preprosto pesem ali samospev na pobudniško-vžigajoče besedilo. Pozneje še klavirske skladbe, po možnosti programske, ki so večinoma aludirale na lepote naše dežele ter spevoigre za amatersko zmogljivost. Z današnje perspektive se zdi najdragocenejša in najbolj paradoksalna silovita notranja energija čitalniških skladateljev, kakršne slovenska umetna glasba ni bila pogosto deležna. Prenesla se je na poznejše rodove poklicnih glasbenikov in ni popustila do razpada avroogrske monarhije. Najprej si je morala, estetsko gola in bosa, izboriti svoj košček prostora sredi nemškega, na zahodu italijanskega in severovzhodu madžarskega glasbenega dela. Izrazita nacionalna dvotimost se je začela v glasbi takrat, ko so se čitalniška prizadevanja institucionalizirala. Dramatičnemu društvu (1867) sta sledili Glasbena matica (1872) s podružnicami drugod po Sloveniji ter Orglarska šola Cecilijinega društva v Ljubljani (1877), prav tako s podružnicami. V zložen program "za pouzdigo Slovencev" je z nemškega sveta treščilo cecilijansko gibanje, ki je znova prepovedalo ljudsko petje v cerkvah. Slovenčina se je morala umakniti, obredje je bilo vse v latinščini. Ljudje je večinoma niso razumeli. Riharjevi *posebni* svetinji se niso hoteli odpovedati, ker so si jo prisvojili kot svojo last. Cecilijansko gibanje ni prizadelo samo izvirne cerkvene glasbe in podeželske duhovščine, ki je skokovito izgubljala vernike. Večina Slovencev ga je občutila kot vdor novega, slovenstvu sovražnega ideološkega pritiska s potuhnjenimi nameni. Pod obolusom nedotakljive katoliške morale je podpihvalo zahrbtnost in dvolično sprenevedanje, ki ju slovenski etnični značaj poprej ni poznal. Duhovščino je cecilijanizem razpel med strogo izvajanje reforme, ki je bilo ves čas nadzirano, ali izključitvijo iz Cerkve. Nedovoljeno *posebno svetinjo* so pač naskrivaj dopuščali z raznimi pretvezami in neprepričljivimi zaobljubami pred cerkveno oblastjo, cicer bi bili ostali brez vernikov. Prve znake zloma je cecilijanizem na Slovenskem doživel ob koncu 19. stoletja. Šele leta 1911 je Stanko Premrl, regens chori ljubljanske stolnice, ne prenapet cecilijanec, cenjena osebnost v cerkvi in zunaj nje, počasi dosegel nekakšno spravo. (Mimogrede: Stanko Premrl je avtor sedanje slovenske državne himne.)

Takšne okoliščine na slovenski strani glasbenega dela niso puščale v drugi po-

lovici 19. stoletja veliko prostora za tehtnejši razmislek o glasbi kot umetnosti. Dohitevanje zamujenega se je zdelo najpomembnejše. Glasbena matica je morala začeti vse s temeljev, kot bi glasba na slovenskih tleh ne imela bogatega izročila. Dobro premišljen program, prežet z domoljubno samozavestjo, jo je spravil v osemdesetih letih v odprto tekmovanje s Filharmično družbo - navkljub kontrastnemu statusu obeh združenj. Prednosti iz tekmovalnega razmerja je vlekla Glasbena matica. Ob nemških prireditvah, glasbeni šoli, gostovanjih, menedžerskih izkušnjah in njihovi glasbeni kritiki se je krepko strokovno napajala. Boj za priznanje (identifikacijo slovenskih glasbenih narodenosti) je spodbujal opazen vzpon koncertnega dela na obeh straneh. Prestižno moč si je Filharmonična družba zavarovala tako, da je z letom 1878 odpravila dvojezično (nemško-slovensko) tiskanje svojih programov in poskrbela za bleščeč reprezentativni sijaj z gostovanji uveljavljenih tujih solistov in orkestrrov (med njimi orkester Dunajske dvorne opere s Hansom Richterjem, Berlinska filharmonija, ki ji je dirigiral Richard Strauß). Stoletnico (1894) je bogato proslavila in razposlala po vsej monarhiji tri tisoč // slavnostnih povabil.

Glasbena matica se je zavedala zborovskega prvenstva, *posebne svetinje*, ki so jo poklicni skladatelji umetniško oplemenitili do konca 19. stoletja v estetsko vredno nacionalno tvornost. Glasbena šola ji je uspevala, z notno edicijo je po Sloveniji sproti trosila ustvarjalne sadove svojih prizadevanj prek podružnic. Oddelek za zbiranje ljudskih napevov je širil identitetna obzorja in skladateljsko samozavest. Koncertna poslovalnica je slednjič skrbela za promocijo. Napetost tekmovalnega razmerja s Filharmonično družbo je rodila na slovenski strani več kot zaželjene učinke. Koncentrirala je domače glasbene moči v strnjen muzikalni prodor, sicer pa je imela dovolj težav kar v domačih vrstah. Klerikalni tabor jo je imel za liberalno nasprotnico, čeprav se je sama vedno deklarirala za glasbeno, politično nevezano društvo. Zanesti se je mogla torej na edino proti orožje, *posebno svetinjo*. Ob dvajseti obletnici (1892) je stopila pred javnost s koncertom mešanega zbora. Pevsko tehnična dovršenost tega zbora sta bili že prej vzor vsem drugim slovenskim zborom. Vodil ga je Matej Hubad, ki je bil tudi direktor te ustanove. Program koncerta je bil na novo koncipiran. Prvič so peli Gallusa¹⁵ - kot popolno novost (zanj tudi v tujini še niso vedeli). Do polnega izraza je prišla slovenska nadarjenost za zborovsko petje, nemški strani pa je ta koncert odgovoril na večne omalovažujoče puščice, češ da v glasbi ni mogoče teknotati brez pomembnejšega (etničnega) izročila. Ko so Matičino pevsko umetnost spoznali na Dunaju (1997), so tamkajšnji kritiki namignili, da bi utegnil biti ta zbor v tistem času - najboljši evropski.

Slovenska operna prizadevanja je prevzel Fran Gerbič, sam pevec, kapelnik in skadatelj. Izkušnje profesionalnega dela v operi je iz tujine prenesel v domačo prakso. Prepeljal je dozdevno nepromostljive operne težave s čitalniške dediščine do rojstva slovenske nacionalne opere. Stanovsko gledališče je doseglo pod nemško politiko in nadzorom enega svojih vrhov v sezoni 1881/82, ko je imelo za

¹⁵ Josip Mantuani, dolgoletni svétnik dunajske Dvorne knjižnice in član Glasbene matice, je sodeloval pri novodobnem odkrivanju Gallusa na Dunaju in pomagal Matici s trnskribiranim notnim gradivom.

dirigentskim pultom mladega Gustava Mahlerja. Priviligiran položaj je branilo s pestrim "železnim" repertoarjem. Stanovsko gledališče je uničil požar (1887), nato sta dobili obe operi skupno streho v novem opernem poslopju (1992). Fran Gerbič je umno naravnal repertoar v slovensko in slovansko tvornost. Do prve svetovne vojne so izvedli vseh osem slovenskih del, ki so dotlej obstajala in precej železnega repertoarja v slovenskem prevodu. Med slovenskimi operami so izstopale Teharski plemiči Benjamina Ipavca in Foersterjev Gorenjski slavček; slednja kot uspeli plod prvega opernega razpisa na Slovenskem. Tekmovalno razmerje z nemško opero jo je spontano sililo v čim višjo kakovost. Medsebojno merjenje dospelosti se je dogajalo ob sočasnem prepletanju "železnega" repertoarja na obeh straneh (Donizzeti, Bizet, Meyerbeer, Massenet, Verdi, Puccini). Vsaka stran je poskušala iztisniti iz svojih ansamblov najboljše. Slovenska je s pridom akumulirala *posebno* pevsko dediščino in naravno belkantistično fraziranje.

Poseben izziv za obe gledališči je bilo zahtevno in najdražje uprizarjanje Wagnerja. Slovenci so se najprej previdno poskusili z Lohengrinom (1899). Izvedba je močno odmevala v javnosti. Domači tisk jo je opeval in presodil, da "zna" naše občinstvo "razumeti največjo glasbeno umetnost". Naslednje leto sta sledili še dve uprizoritvi, Večni mornar in Tannhäuser. Takrat se je Slovenski narod še bolj široko razpisal o "krasotah genialne Wagnerjeve glasbe". Skupaj z nemškimi uprizoritvami se je izmanjavalo sedem Wagnerjevih oper. Domače občinstvo (nemško in slovensko) je imelo torej neposreden stik z "wagnerizmom", ki je razvnel literarne in politične duhove do nepredvidljivih razsežnosti. Moč wagnerizma je v glasbi razumeti kot popolno emancipacijo glasbenega jezika od načinov izražanja kake druge umetnosti. Doslednost nemškega mišljenja (v glasbi) je slednjič prebila mejo glasbenega. Privilegij glasbenih sporočil se je zdel toliko odprt (dostopen in privlačen za vsakogar) in toliko zakrinkan, da se je pod njenim bistvom ugnezdilo mednacionalno sovrastvo.

Fin de siècle je sklenil fazo identitete slovenskega glasbenega dela, ki se je bila začela z Riharjem. Vnaprejšnje vodstvo je pripadlo Gojmirju Kreku, uredniku Novih akodov, ki jih je izdajal na Dunaju. Njegova ideja je bila - ideja dobre slovenske glasbe, popolna "muzikalizacija" Slovencev in vsega, kar sodi k njej. Zamere mu niso šle do živega, zato je najprej udaril po nevarnih znamenjih Matičinega folklorizma in po neprofesionalnem odnosu do glasbenega dela in šolstva. Glasbeno naziranje se je počasi začelo obračati v središčno vprašanje o glasbi kot *posebni* umetnosti. Lajovčeva protinemška nestrpnost¹⁶ na srečo ni bila nalezljiva. Javno upreti sta se mu upala le Marij Kogoj in Stanko Vurnik, glasbeno izobražen umetnostni zgodovinar. Drugi so obupali pred Lajovčevo osebnostno avtoriteto in uničujočim načinom polemiziranja.¹⁷ Mlajši skladateljski rod, kompozicijsko izpopolnjen na Dunaju ali v Pragi, je s Kogojem premagal vsakršno ideološkost v

¹⁶ Nemški nacionalistično nastrojen teoretik J. G. Schulzer je imel že v 18. stoletju sorodno zgrešene misli. Pravo patriotsko predanost nemštvu je zahteval od vseh skladateljev. Predlagal je oster nadzor. Po negovo bi bilo treba "vse druge" (schlechte Künstler) kaznovati kot ponarejevalce denarja. J. G. Schulzer, Allgemeine Theorie der schönen Künste. Leipzig ²1793, zv. 3, str. 89.

¹⁷ Ko se je bil Lajovic povsem umaknil iz javnega življenja (tudi kot skladatelj), se je oglasil Stanko Premrl, kako ga je misel o strupu nemške glasbe osupnila, in da je po njegovem mnenju pretresla vso slovensko javnost.

glasbi, s Slavkom Ostercem pa v poznih dvajsetih letih krenil svetovni avantgardi nasproti. Operi je dal v času med svetovnjima vojnama osebni pečat Mirko Polič, ki se je do današnjega dne zapisal kot zgleden operni voditelj. Slovenska tvornost je imela tudi zdaj *posebno* prednost, ob njej pa najpomembnejša sodobna dela s tujega sveta (Janáček, Berg, Kœenek, Prokofjev, Stravinski). Med slovenskimi operami je imel Gorenjski slavček že status vedno novih postavitev (takšnega ima še danes). Kogojeve Črne maske so nadpovprečno dobro uprizorili še "vroče", leta 1929, sledile so Osterčeve moderne "minutne" opere.

Predvojno koncertno delo je Glasbena matica okronala leta 1908, ko je ustanovila Slovensko filharmonijo. Dirigirala sta ji izvrstna Václav Tálích, za njim Fritz Rainer. Domače intrige so ju žal vse prekmalu spodnesle, Matico pa sta spodnala še tesno duhovno ozračje in šibka podpora med inteligenco. Po letu 1918 je Anton Lajovic v vlogi pravniškega izvedenca s "primerno" (tudi *posebno*) strastjo likvidiral Filharmonično družbo ter njeno stavbo z bogatim arhivom izročil slovenskemu upravljanju. Novodobna identifikacija v glasbi se je sklenila ob letu 1914 (takrat so nehali izhajati Novi akordi), toda brez slovenske nacionalne šole. Medvojno obdobje pa je že prerاسlo potrebo po njej. Ob takšni pedagoško nadarjeni osebnosti, kakršen je bil Slavko Osterc, bi se bila morda izoblikovala, toda Osterc je ob samem začetku mislil univerzalno. Sprejel je Kogojevo stališče, da vsaki nacionalni umetnosti koristi mednacionalno prežemanje, med tem ko ji nacionalno poreklo tvorcev niti ne koristi niti ne škoduje. S takšnim stališčem je imel Osterc drugačne identifikacijske načrte za svoje lastno delo in za ideje obetajočih učencev, ki so se zbirali ob njem. Povezal se je z vplivno mednarodno organizacijo za sodobno glasbo (SIMC), ki je vsaki dve leti menjavala sedež, še pogosteje mesta rednih delovnih sestankov. Leta 1929 so ga bili izbrali v upravni odbor med pet vodilnih članov tega združenja. Brez posredniških botrov je poslej do smrti (1941) utirjal novo slovensko glasbo v svet, od Londona do Argentine, Pariza, Firenc, Prage in Varšave. Od samega sebe in vseh drugih, ki so bili mislili, da imajo v glasbi kaj povedati, je zahteval samosvoje odkrivanje sodobnega zvoka in duhovnih nasprotij časa, ki ga sodoživljajo.

Po drugi svetovni vojni je geneza glasbene identifikacije znova poniknila. Vsa mogoča prejšnja gesla so dobila le novo ideološko iztočnico v zamenjavi besed - z vsemi sredstvi za graditev socialistične enakopravnosti. Politični emigranti so si pomagali, kakor so vedli in znali (njihovo delo spoznavamo šele od leta 1992). Umetna glasba je bila na slovenskih tleh podrejena soc-realističnemu geslu: če nisi z nami, si proti nam. Ponovno sta se izgubila zgodovinski spomin v glasbi in stik z novim duhom časa. Začeti znova ni bilo enostavno, v glasbenih ustanovah celo nemogoče. Tudi tuja zahodna glasba se je znašla tik za vojnimi grozotami leta 1945 v situaciji, kot bi bila morala začenjati z ničelne točke. Tam ni pomenila ničelna točka drugega kot začetek nove glasbene epohe, saj so spremenjene okoliščine in drugačno razmerje do sveta same po sebi terjale nov začetek v glasbi.

V zgodnjih šestdesetih so mladi slovenski skladatelji na svojo pobudo ustanovili Klub komponistov, pozneje skupino Pro musica viva. Neodvisno od njih je bil Vinko Globokar, pariški Slovenec, mentalno in glasbeno najprej pripravljen za svoj lastni delež v konglomeratu tujega kompozicijskega iskanja. Pro musica viva se je sprva obrnila po zgledu v Varšavski avantgardni krog. Pozneje so si tudi člani te prelomne skupine pomagali vsak po svoje. Najbolj prodorna med njimi sta Lojze

Lebič (pristaš strukturalnega mišljenja) in Jakob Jež, ki skoraj pooseblja bistvo *posebne svetinje* po novodobnih avantgardnih merilih. Samohodnim skladateljskim odločitvam se je prav tako zapisal nekoliko starejši rod. Najbolj *posebna* med njimi sta Uroš Krek in Primož Ramovš. Krek išče zmerno individualno pot med tradicionalnim in novim; *posebnost* glasbenih izpeljav ga je dvignila v zgornje dosežke, kar jih poznamo iz te kompozicijske smeri. Primoža Ramovša je v najboljšem smislu zastrepila Osterčeva šola večnega - konstitutivnega - upora, včasih tudi ironije in humorja.

Ob tej priložnosti kaže vsaj v loku nakazati, kakšna identifikacijska pota je ubirala slovenska tvornost po letu 1960. Postavimo teze, seveda ob čisti zavesti, da glasbe ni mogoče z besedami razlagati niti govorno (pisno) identificirati. Omenili smo toplo gredo Jakoba Ježa (tu navedimo kantati Brižinske spomenike, 1970/71 in Pogled zvezd, 1974). Tankim ušesom je znal Primož Ramovš namigniti s Koncertom za orgle in orkester (Organofonija, 1988) totalno družbeno spremembo v svoji deželi. Vinko Globokar je v Ozvezdju meja, sklepnem delu multi medialne trilogije Emigranti (Les Émigrés) z glasbenimi sredstvi podiral meje med evropskimi državami, ko se je komaj rojevala ideja Združene Evrope (delo je nastajalo med 1982 in 1985). Uvodoma smo omenili kantato Ajdna s podnaslovom Glasba o času Lojzeta Lebiča na odlomke iz poezije Gregorja Strniše (1996) kot vizijo preseženega pojma nacionalne (*posebne*) identitete v slovenski glasbi.

Igor CVETKO

LJUDSKA GLASBA IN SLOVENSKA IDENTITETA

“Je nekaj tisoč jezikov, a je tudi **eden**, ki je **materni jezik**.

Preseneti ugotovitev, da se jezikoslovec ob razmišljanju o “naravnem” jeziku ne more izogniti terminu **materni jezik**, ki ga etnomuzikologija, ki se ukvarja s podobnimi problemi, pravzaprav ne pozna. Neupravičeno! Zato bom v nadaljevanju v nekaterih začetnih predpostavkah sledil izvajanjem lingvista-filozofa.¹ Mislim, da so ugotovitve in glavne postavke take komparacije uporabne splošno, in da se prilagajajo etnomuzikologiji na način, ki v tej stroki ni v navadi.

Če je lingvistika veda o “možnih” izjavah v nekem jeziku (za to ji seveda ni treba naštevati vseh izjav, ki so možne, pač pa formulirati pogoje možnosti izjavljanja v nekem jezikovnem sistemu), potem lingvistika tudi negativno določa tisto, kar v tistem jeziku *ni* možno, je neprevedljivo s katerikoli drugim jezikom. Tisto torej, kar je v nekem jeziku specifično. To nemožno, kar ni prevedljivo, ni jezik, je t.i. **jejezik**. Prav ta omogoča tiste posebnosti slehernega jezika (**tega-jezika**), ki omogočajo, da je neki konkretni, *ta* jezik tak in ne drugačen, in da se loči in razlikuje od vseh drugih jezikov.

Materni jezik je pečat jejezika, zaključí lingvistika.

Ugotovitve zdaj potegnimo v obrazec, ki nam ga ponudi lingvistika:

jejezik stori, da jezik je,
in da jezik je jezik,

s čimer bi se dalo poenostavljeno povedati tisto, kar bi moralo veljati tudi za glasbeni jezik:

Če je etnomuzikologija veda o možnostih v določenem (ljudskem) glasbenem sistemu, v neki muziki torej, potem omogoča tisto zares specifično v njenem izrazu pravzaprav nekakšna jeglasba, ki stori, da neka konkretna ljudska glasba, ta-glasba, taka in ne drugačna, je, in da se loči od vseh drugih ljudskih glasb. Da ljudska glasba sploh je ljudska glasba.

Poglejmo si zdaj, kaj je tisto v neki ljudski glasbi, kar je neprevedljivo v drugo glasbeno govorico, je specifično in neprimerljivo s katerikoli drugim (ljudskim) glasbenim sistemom. Konkretno: kaj dela slovensko ljudsko glasbo takšno, kot je, zakaj je slovenska ljudska glasba slovenska in ne katerakoli druga.

Večglasja v obliki, kakor ga pojejo (godejo) pri nas, drugje ni. Po pravilu se po vsej Sloveniji poje takole: nekdo (tisti, ki poje “naprej”) pesem začne, ostali se mu pridružijo, navadno na prvi poudarjeni dobi. Glasovi, ki se pridajajo sproti, se ves čas gradijo in urejajo po potrebi, to je zvočnem občutku pevcev, da se čim lepše zapolni zvočno polje, vertikala, ki mora zazveneti polno. V barvi in strukturi, tako

¹ Prim.: R. Močnik, *Beseda...besedo*, ŠKUC, Ljubljana, 1985, II. poglavje, pass.

kot pevci in godci čutijo, da morajo peti ali gosti. Pri tem odpade pomemben delež na **improvizacijo**: pevci stalnih "glasov" nimajo, ves čas jih vodi potreba - tista zvočna predstava o muziki, ki jo izvajajo "po pravilih", ki jih imajo vgrajene v sebi, prirojene torej. Ko večglasje zazveni po domače, tako kot pevci (godci) to znajo, jih njihova muzika napolni z zadovoljstvom in poteši. Samo tako se ljudje lahko izrazijo, samo taka in tako izvedena muzika je za njih resnično lepa in jo imajo za svojo.

Večglasje in njegovo **vertikalno razmišljanje**² (pregovorno: "Če se srečata dva Slovenca, se takoj štiri-glasno poje) je ena glavnih značilnosti slovenske ljudske glasbe. Kot velja to pravilo za našo vokalno glasbo, velja isto za našo instrumentalno tradicijo. Sicer običajna ansambelska zasedba vključuje po pravilu vsaj tri godce: tistega, ki gode vižo, torej gode "naprej", tistega, ki tega spremlja in tistega, ki dodaja bas, pa čeprav je ta tretji nekdo, ki igra bumbajs, drgne lončeni bas ali tolče na boben. Pri tem ni izvzeto niti **citiranje** v Reziji, sicer naš "klasični" duo: citiravec (violonist, ki ga z burdunom spremlja bunkulavec na 3-strunski bas) med igranjem namreč z ного udarja ob tla! Ansambel citira-bunkula-"boben" je torej pravzaprav trio, ne duo. Novodobna harmonika (poleg trstenk edini solistični inštrument pri nas) je pri tem izjema, saj sama "nosi" vse tri potrebne parte.

Tudi pri t.i. avtohtoni in najbolj slovenski (in etnično zares naši) instrumentalni posebnosti, pri **pritrkavanju**, gre pravzaprav za isto stvar. Pritrkavanje je prava ansambelska igra. Je ritmično večglasno zvonjenje na cerkvene zvonove, pri čemer se glasovi zvonov v določenem zaporedju zlivajo v melodijo. Vendar pa gre pri pritrkavanju, če ga primerjamo z vokalnim večglasjem, za bistveno pomensko razliko: če se pri petju vertikala tvori na vsakem zapetem zlogu v določenem akordičnem sklopu, se pri pritrkavanju (po pravilu) ne smeta oglasiti dva zvona hkrati. Zazveneti (in zveneti) mora **celotno zvočno polje v sosledju posameznih zvenov**, kar pritrkovalci dosežejo z zbranim sodelovanjem in medsebojnim muziciranjem ter prilagajanjem v skupini.

Takorekoč edini solistični inštrument v naši tradiciji so **trstenke** (panova piščal). Ali gre v tem primeru za izjemo, ki bi potrjevala pravilo, ali se vertikalno mišljenje tudi pri trstenkah izkaže za tvorno pravilo v slovenski tradiciji? Samo slovenske trstenke se med vsemi tipi panovih piščali po svetu odlikujejo po tem, da so grajene v obliki črke V. Taka oblika omogoča ob pravilnem izbiranju in piskanju tudi v po dve cevki hkrati (levo in desno od najdaljše, najnižje uglašene), tudi **dvoglasno** igranje! Izmenjujeta so torej enoglasje in dvoglasno igranje, zadnje na mestih, kjer melodični tok in struktura oblike to zahtevata. Notranja potreba slovenskega človeka po izgradnji vertikale v zvočnem polju je očitno narekovala celo posebno konstrukcijo in oblikovanje glasbila. Če se trstenkam v ansambelski igri pridruži še *žvegl*a (to kombinacijo poznamo predvsem iz Haloz in severovzhodne Slovenije), imamo spet opravka s "tipično" instrumentalno zasedbo.

Zdi se, da gre pri vseh naštetih pojavih za nekakšen nezavedni **odpor do**

² O vertikalnem razmišljanju pri Slovencih je pisal tudi A. Trstenjak. Prim.: A. Trstenjak, Vplivi kulturno zgodovinskih razmer na oblikovanje značaja Slovencev. Traditiones 19, SAZU, Ljubljana 1990, 137 in naprej.

praznega neizpolnjenega **prostora**³, kar se očitno zrcali v dosledni vertikalni izgradnji zvočnega polja.

Enoglasnost je za slovenskega človeka očitna praznina in monotonija, ki se ji v svoji (umetniški) izpovedi najraje izogne. Monotona in zato nesprejemljiva pa se mu, kot kaže, zdi tudi **prevelika urejenost**, v muziki predvsem prevelika urejenost *ritma* in *urejenost strukture*.

Če poskušamo najprej opredeliti **ritem**, bi lahko rekli, da je ritem pravzaprav tisto živo gibanje, brez katerega bi bilo sosledje zvokov samo brezoblična zvočna gmota. Je torej potrebna urejenost, zaradi katere zvoki postanejo glasba.

Poglejmo si, kako je največkrat ritmizirana slovenska ljudska glasba. 2- in 3-delnosti je (tako kot drugod po srednji in zahodni Evropi) pri nas največ. Izstopajo pa oblike, ki naše izročilo izraziteje določajo in mu dajejo značilno **ritmično barvo**. To so:

- sorazmerno pogostnost *5-delnosti* v okviru enega takta in
- veliko število t.i. *sestavljenih ritmov* (predvsem 2+3/4 in 3+2/4, ki nastanejo z menjavanjem dva in tri- dobnih taktov).

Ob obeh zgoraj opisanih pojavih, ki naj bi po mnenju naše etnomuzikologije⁴ spadali k (naj) starejši plasti našega izročila, pa slovenska tradicija pozna še vrsto primerov, npr.:

- menjave takta* samo na enem mestu (ali nekaj mestih), toda vedno na določenem mestu v pesmih, ali
- pojavljanje zvočne vrstice kot *tritaktne melodične fraze* v tridelnem verzem obrazcu (tridelnem obrazcu).

Očitno je, da gre pri vseh prej naštetih primerih za isti pojav: za očitno **razbijanje ritmične monotonije**, predvsem enakomernega (giusto) 2-delnega ritma (tipa "germanskega" korakajočega ritma) pa tudi 4- in 6-delnih giusto ritmov ("romanskega" tipa).

Doslej smo v povezavi s slovensko glasbo govorili predvsem o pojavih v ritmični horizontali, zanimiva za naša razmišljanja pa so tudi dogajanja v **ritmični vertikali**. Poglejmo si primer na dveh zgledih:

- primer **poliritmije** v Reziji, kjer se npr. pri že omenjenem citiranju hkrati oglašata melodiji z različnimi ritmičnimi figurami: nad ostinatno 2-delno spremljavo bunkule (ki jo določa tudi vsakokratni poudarek ob potezi loka navzdol) citiravec največkrat citira v izmenjajočem 2+3/4 taktu, ter

- primer **heteroritmije** s koroškega, kjer pri obrednem ziljskem "prvem reju" pride do značilnega razkoraka med ritmom plesa in ritmom instrumentalne spremljave: plesalci plešejo v stalnem 3/4 plesnem taktu, melodija pa se vije v menjajočem 3+2/4 taktu.

³ "Horror vacui", strah pred praznino, praznim prostorom, so svoje dni celo fiziki pojmovali tudi kot naravni zakon. Njegova posledica naj bi bila med drugim npr. dvigovanje vode v brezračni cevki. Znano je, da so stare kulture, med drugimi tudi Kelti, ta strah premagovali z izpo(po)lnjevanjem praznih ploskev z mnogimi detajli in likovno obdelavo celotne površine.

⁴ Po mnenju pokojnega etnomuzikologa dr. Valensa Voduška gre pri tem celo za arhaični pred-slovenski (sam ga imenuje keltski) substrat.

Ker je šlo doslej pri vseh obravnavanih primerih bolj za zunanje ter oblikovno in strukturalno določljive pojave v zvočnem polju, si zdaj pogledimo še dogajanja, ki jih lahko pripišemo mehanizmu, ki uravnava **notranjost** določenega zvočnega tkiva, in ki opredeljujejo etnomuzikologijo kot spoznavni predmet. Podrobnejše raziskave ljudskega izročila namreč kažejo, da prihaja znotraj vsakega metrično-ritmičnega sicer urejenega ljudskega glasbenega izražanja do zanimivih *muzikalnih rešitev*. Tu bi omenili najprej npr. *quasi guisto* (neenakomerno) ali celo rubato (agogično svobodo muziciranja, in ne manjvanje takta!) petje cele skupine, torej zglede ansambelsko sodelovanje, ansambelsko igro. Primer takega načina petja pri nas so npr. nekatere fantovske pesmi, katerih paralele so npr. tudi mnoge gaelske pesmi na Irskem. Pevci v skupini so osredotočeni predvsem na glasovno ubranost in vodenje glasov, mnogo bolj kot na oblikovanje tona samega ali na okraševanje le-tega (kar je primer in posledica enoglasnega petja drugod). Poudaril bi rad, da je smotno iskati tipiko našega fantovskega petja ravno v tem pojavu: pravo fantovsko petje namreč ne pozna agogičnih in dinamičnih sprememb: na Slovenskem se vedno poje enakomerno, v širokih lokih, počasi in na ves glas, saj pevci besedilo pojejo, ga ne interpretirajo.

Poglejmo si sedaj najpomembnejšo posebnost naše ljudske glasbe, t.i. **zvočno barvanje**. Delno lahko k temu pojavu prištejemo že obravnavane melodične, ritmične, metrične in strukturalne posebnosti, kar nas utrjuje v prepričanju o globlji notranji povezanosti posameznih zvočnih parametrov, po izvoru lahko zelo različnih. Potreba po zvočnem barvanju v naši tradiciji pa je tako splošna in temeljna, da velja pojem zvočnega barvanja natančno opredeliti.

Za razliko od barve zvoka (timbre), ki ga glasbena teorija pojmuje kot (fizikalno) kvaliteto zvoka, bi lahko označil zvočno barvanje kot *oblikovanje zvoka in zvočnega polja ter izkoriščanje njegovih lastnosti in posebnosti za doseganje določenih zvočnih efektov*. Z zvočnim barvanjem torej ljudski pevci nezavedno in spontano dajejo svojemu izvajanju tisto potrebno specifično in značaj, s katerim je nek glasbeni pojav določljiv in prepoznaven ter s tem enkrat v nekem izročilu.

Ustavimo se za trenutek pri že omenjenem, za Slovence tako značilnem večglasnem petju: vertikala, ki določa, oblikuje in izpolni zvočno polje, se tako kot drugod, tudi pri nas "postavi" v t.i. *naravni intonaciji*, netemperirano in v nestalni uglitvi, kar pomeni, da se uglasitev med petjem spreminja zaradi številnih notranjih in zunanjih dejavnikov (npr. potekom melodične linije: navzgor, navzdol, skokov..., zaporedjem vokalov in konsonantov, celo barve zvoka, s katero neka skupina poje: odprt-zaprt glas, grleno petje..., jakostjo izvajanja ipd.). Povedano kar najenostavneje: pevci navidez *razglasijo svoje petje*, da dobijo željen zvok, tisto najbolj zanimivo barvo zvoka, ki je za njih značilna in v kateri na določenem področju pojejo. To je za pevce naravno in najlepše petje, zveni jim domače in je za njih tista prava barva njihovega večglasja. Zanimivo je, da lahko zelo različno pojejo (intonirajo) celo v krajih, ki so si geografsko sorazmerno blizu ("Vsaka vas ima svoj glas").

Vprašanje, ki se na tem mestu zastavi samo po sebi, je: ali bi se dalo s primerno analizo in s primerno statistično natančnostjo izdelati "zemljevid" z izrisanimi področji, kjer se pojavljajo muzikalne rešitve, ki bi jih lahko imeli za enake, ali ki vsaj temeljijo na podobnem (istovrstnem) občutenju posameznih muzikalnih izpeljav, torej zemljevid enakega in/ali različnega petja (godenja) pri nas? Nedvomno! In

zagotovo bi bilo zanimivo pogledati, kako bi se tak zemljevid ujema s pokrajinskim ali celo politično-geografskim atlasom Slovenije.

Da pevci zares iščejo najboljšo barvo (pri tem ponovno opozarjam na delež improvizacije), nam kaže tudi t.i. **stopničasto petje**, še danes priljubljen način petja v nekaterih krajih na Slovenskem (na vzhodu na Bizeljskem, na zahodu pa na Tolminskem). Značilnost takega načina petja je intoniranje posameznih kitic pesmi na različnih višinah, s čimer pevci ustvarjajo v posameznih kiticah različna zvočna vzdušja, saj jih pojejo v različnih "barvah", z različnimi karakterji, s čimer povečujejo notranjo napetost strukture in gradijo dramaturgijo zvočnega tkiva.

Do zanimivih izpeljav nas pripeljejo tudi razmišljanja ob pojavu neposrednega "barvanja" pri ostrem t.i. *"grlenem petju"*, ki s svojo značilno barvo zvoka določa stil petja in predstavo o lepem in domačem na nekaterih področjih pri nas (na vzhodu v Halozah in na skrajnem zahodu v Reziji npr.). V tem kontekstu si pogledajmo še inštrumentalni vzporednici v obeh omenjenih pokrajinah:

Trstenke se v Halozah, kjer so takorekoč doma, oglašajo s sorazmerno ostrim in rezkim tonom, ki se po barvi tudi precej razlikuje od polnejšega tona npr. *žvegle*, ki je, kot kažejo raziskave, uvožena s Koroške. Še bolj zanimiva je zvočnost *citire* v sestavi z *bunkulo* v Reziji. S tem, ko citiravec svojo violino "preglasi", zviša njeno uglasitev za približno malo terco, sicer zvočno polna in značilna violina dobi ostrejši, skoraj rezek kovinski zven, ki tipično obarva to inštrumentalno zasedbo. Po hipotezi Julijana Strajnarja⁵ naj bi burdunska zasedba citira/bunkula ob zatonu ovčjereje v Reziji nadomestila prvotno starejše domače glasbilo tam: dude. Citira (kot melodična piščal) in bunkula (kot burdunska piščal) zvenita skoraj kot dude. Kaže, da je "genetski" zvočni spomin Rezijanov v citiri/bunkuli našel odgovarjajočo rešitev in ostal zvest zvoku dud ter domač rezijanskemu človeku.

Rezek zvok inštrumentalne sestava pa ni tuj tudi *bovškemu* ali pa *istrskemu triu*, nadaljnima stalnima inštrumentalnima zasedbama v Sloveniji. Zdaj se poprej ugotovljeno naključje izkaže že za pravilo: značilnemu brenčanju dvo- (ali tri-) strunskega basa na bovškem in v Istri, se v brenčanju največkrat pridružujeta tudi škant (violina) in klarinet. **Brenčanje** se nam začne kazati kot enakovredna (ali celo bistvena!) sestavina muzike na določenih področjih pri nas. Če se "krava" (kontrabas) v *prekmurski bandi* (spet stalna godčevska skupina!) ne oglašča dovolj brenčavo, ji godec do take barve pomaga kar s kozarcem, s katerim prebira po ubiralki namesto s prsti.

Ob takem razmišljanju nam postanejo bolj domače tudi tipične staroveške slovenske inštrumentalne zasedbe, predvsem spremljajočih glasbil (zvočil): *bobna*, *bumbajsa*, *lončenega basa* in ne nazadnje celo rezkega in zvočno ostrega *opreklja*. Temu, pri nas žal že skoraj pozabljenemu strunskemu glasbilu je, kot kaže, pripomogla do izumrtja med drugim tudi njegova značilna ostra, kovinska barva zvoka (leseni tolkači so bili nemalokrat celo oviti z žico) in nestalna uglasitev, ki ni več ustrezala ušesom povprečnega poslušalca.⁶ Saj vemo: dokler je nek (muzikalni) pojav lokalno določljiv, prisoten in v funkciji, ima tudi možnost za preživetje, sicer

⁵ J. Strajnar, *Citira, Pizzicato, Videm*. Trst 1988, pass.

⁶ Prim.: M. Omrzel-Terlep, *Oprekelj na slovenskem etničnem ozemlju*. Traditiones 19, SAZU, Ljubljana 1990, 200: "... tist je blo en mau za smejat."

po pravilu ugasne. In če je oprekelj, še v 19. stoletju, kje še zadovoljil domača ušesa (npr. v goratem predelu zahodne Slovenije, kjer se je tudi ohranil najdlje), je bil marsikje drugje obsojen na propad, saj ni bil del krajevno tipičnih sestavov. Po mnenju K. M.⁷ je nekdanj alpskim deželam sploh ustrežal hreščoč, prodoren in glasen zven lesenih kladivc po strunah (npr. prav zvok opreklja), v nasprotju z nežnim, trzajočim zvokom psalterija v deželah južne Evrope, oziroma žametnim in mehkim zvenom s krznom (ali klobučevino) preoblečenih tolkalc na panonskih ravninah vzhodne Evrope.

Kaj si nista brenčanje in rezek zvok nekako blizu z že omenjenim strahom pred preveliko zvočno urejenostjo in (zvočno) monotonijo? Tudi zvočnim praznim prostorom? Zadnji oprekelar na Slovenskem, Leopold Pivk, je rad omenjal, da njegov sin ne zna več *prav* igrati na to glasbilo. Po njegovem bi moral "vse strune pobirat"; vsaj ena paličica bi namreč morala ves čas tolči po strunah in polniti zvok.⁸

Ob vsem povedanem nam še enkrat pride pred oči tehnika pritrkavanja: tako pri stoječih, kot pri letečih vižah (tu navadno veliki zvon zanihavajo z vrvjo), pritrkovalci na zvonove udarjajo s kembljem, včasih pa si pomagajo še z lesenimi kiji. Izvajalski obrazci zahtevajo, da imajo ali:

- vsi zvonovi enakovredno vlogo, ali pa da
- en zvon drobi (gosti), dopolnjuje, krasí osnovni obrazec, ostali pa izvajajo glavni obrazec.

S tem ko pritrkovalci gostijo in polnijo zvočno polje, njegovo vertikalno ritmično in melodično strukturo, ga značilno (ritmično in melodično) barvajo ter povečujejo pestrost viže.

Za konec še enkrat povrnimo k izhodiščnim razmišljanjem in se vprašajmo (kot se je svojčas za lingvistiko spraševal de Saussure): Kaj lahko etnomuzikolog išče pri "domorodcu", pevcu, godcu? Raziskovalec hoče in more pri njem ujeti le **spontanost** glasbenega izraza, njegovo nezavedno vednost o glasbi. Pri tem se sreča z jeglasbo. Pa je ta sploh razumljiva brez znanja in upoštevanja pravil (njenege) jejezika? Očitno gre tudi pri njej za vprašanja prevoda in nepredvedljivosti te-glasbe. S tem pa se pred etnomuzikologijo postavljajo nova pomembna vprašanja.

⁷ Ibid., 204.

⁸ Ibid., 204. Oprekelj; Hackbrett=ein Brett zum hecken (deska za sekljanje).

Janek MUSEK

PSIHOLOŠKE PRVINE NARODNE IDENTITETE IN ANALIZA SLOVENSKE SAMOPODOBE

UVOD

V svojem prispevku želim obravnavati dve med seboj povezani tematiki. Najprej želim opredeliti psihološke vidike narodne identitete in prikazati te vidike ter njihove prvine v povezavi z oblikovanjem in sedanjimi značilnostmi narodne identitete pri Slovencih. V nadaljnjem pa želim prikazati psihološke podatke, ki govorijo o tistih osebnostnih (značajskih) lastnostih slovenske populacije, ki ustrezajo najbolj znanim slovenskim narodnostnim avtostereotipom in na ta način empirično preveriti veljavnost teh avtostereotipov.

Prvi del razprave torej obravnava najprej ključne pojme, ki se povezujejo s problematiko naroda (nacije), narodne (nacionalne) zavesti in identitete, nacionalnega značaja in nacionalnih stereotipov. Temu sledi prikaz psiholoških prvin narodnostne identitete in samopodobe ter mehanizmov po katerih se oblikujeta. Posebej so izpostavljene vsebine slovenskega osebnostnega avtostereotipa.

Drugi del razprave se loteva vprašanja, kako se glavne poteze slovenskega osebnostnega (značajskega) avtostereotipa ujemajo z empirično ugotovljenimi dejstvi. Pri tem se razprava opira tako na podatke, dobljene pri reprezentativnih vzorcih slovenske populacije, kot tudi na mednacionalne primerjave osebnostnega profila slovenske populacije. Gre seveda za analizo osebnostnega profila slovenske populacije, kot nam ga kažejo psihološki preskusi in vprašalniki. Ta analiza obsega primerjavo povprečnih vrednosti slovenskih vzorcev glede osebnostnih dimenzij, potez in sposobnosti s primerljivimi vzorci drugih narodov.

NARODNOSTNA ZAVEST, IDENTITETA IN SAMOPODOBA

Terminološki vidik problematike

Pojmi, ki jih je treba predvsem razčistiti in postaviti v medsebojni odnos, so zlasti pojmi ljudstva (etnijske), naroda in nacije. O teh vprašanih sta pri nas v novejšem času analitično razpravljala Urbančič (1985) in Rizman (1991). Za našo obravnavo je ključen pojem naroda, ki ga bom uporabljal kot sinonim za pojem nacije. *Narod* oziroma *nacija* je v tem pomenu etnijska, ki je dosegla raven samorefleksije (samoozaveščenosti) in ki je dosegla državnost, ali pa si vsaj zavestno prisvaja pravico do državnosti in ima tudi možnosti, da to pravico uresniči.

S samorefleksijo nacije oziroma naroda pa se že približujemo pojmom narodnostne zavesti, identitete in samopodobe. *Narodna (nacionalna) zavest* vsebuje

sicer prvine rodovne, plemenske in etnične zavesti, a jih tudi presega, saj zajema tudi prvine državnostne zavesti. Presega pa te prvine še posebej zato, ker vsebuje izdelano narodno identiteto kot svojstven kompleks skupnih predstav in značilnosti, s katerimi se pripadniki naroda istovetijo (glej preglednico 2). Tako jo moramo razlikovati tako od etnične zavesti, kjer je to istovetenje manj določno in prisotno in ne vsebuje prvin državne (državnostne) zavesti, kot seveda tudi od nacionalne, človečanske zavesti, kjer občutenje pripadnosti ni omejeno na nacionalne, etnične in plemenske vsebine.

Skupinska zavest in identiteta

O skupinah, ki jim pripadamo, si oblikujemo različne predstave, misli, spoznanja, čustva in občutja. Celoto vseh teh prvin, ki jih doživljamo v odnosu do neke skupine, imenujemo skupinska zavest. Prvine skupinske zavesti se pojavljajo pri vseh pripadnikih skupine in te prvine se lahko tudi razlikujejo. Vendar pa se pri večini pripadnikov skupine pojavijo tudi podobne ali celo enake prvine; tedaj bi po mnenju nekaterih avtorjev lahko govorili o skupni skupinski zavesti ali skupinski ideologiji. Med najpomembnejše kategorije skupinske zavesti nedvomno spada narodnostna ali nacionalna zavest, o kateri bomo spregovorili malo natančneje. Obstajajo pa seveda zelo različne oblike skupinske zavesti - teoretično toliko, kolikor je skupin. In podobno kot govorimo o nacionalni zavesti, bi lahko govorili v odnosu do drugih skupin, denimo o slojni (razredni) zavesti ipd.

S skupinsko zavestjo se povezuje občutje skupinske identitete. To zajema celoto predstav o skupini, s katero se posameznik identificira in po katerih se (v njegovih) očeh ta skupina razlikuje od drugih skupin istega razreda. Analogno kot o nacionalni zavesti seveda lahko govorimo tudi o nacionalni identiteti.

Tradicija ter skupna in povezana usoda omogočajo, da se pojavijo podobne kognitivne in emocionalne vsebine nacionalne identitete pri mnogih pripadnikih narodnostne skupnosti. Tako lahko govorimo o pravi narodnostni samopodobi. Narodnostna samopodoba zajema tiste predstave o značilnostih lastnega naroda in njegovih pripadnikov, ki si jih deli večina teh pripadnikov. Gre torej za nekaj "kolektivni" korelat osebne ali individualne samopodobe.

Rodovna, plemenska in etnična zavest

Do nacionalne zavesti in nacionalne identitete v modernem smislu vodi precej dolga pot. Kljub temu, da danes radi postavljamo nacionalno zavest v nasprotje s plemensko in tudi etnično zavestjo, moramo vedeti, da obstaja med njimi tudi kontinuiteta. Plemenska zavest je vtkana v etnično in ta v nacionalno. To je preprosto posledica zgodovinskega sosledja. Po vsej verjetnosti je občutje pripadnosti rodu, klanu in plemenu prva oblika skupinske zavesti, v kateri lahko iščemo prototip poznejše etnične in še poznejše nacionalne zavesti. Rodovna, plemenska in etnična zavest so se oblikovale vzporedno s širjenjem celotnega življenjskega obzorja. Dokler posameznikovo duhovno obzorje obsega samo dvoje ali troje rodu, mora biti skupinska identiteta nujno omejena na rodovno identiteto. Ta

zavest se mora nujno diferencirati znotraj iste plemenske skupnosti in istega jezika. Pripadnost določenemu plemenu in jeziku nima diferencialnega pomena in ne pride v poštev kot kristalizacijsko jedro skupinske zavesti. S širjenjem obzora doseže proces skupinske identifikacije točko, ko se v posameznikovem kognitivnem prostoru grupirajo plemenske skupnosti, ki imajo več sorodnosti (npr. enak ali podoben jezik ter geografsko bližino) v eno skupino, ta pa stopi v opozicijo z ostalimi skupnostmi, ki tvorijo drugo skupino. Na tej stopnji je bila npr. plemenska zavest starih Grkov v Herodotovem času: v njej so se pripadniki sicer politično in geografsko razdvojenih lokalnih grških skupin vendarle čutili bistveno bliže drugim helenskim skupinam kakor pa "barbarskim" ljudstvom, ki so dopolnjevali starogrški kognitivni horizont. Pomemben mejnik tega procesa pomeni oblikovanje etnične zavesti, ko postane sila pomemben diferencialni atribut skupinske zavesti občutek pripadnosti istemu jeziku in isti jezikovni kulturi.

Državna (državnostna) zavest

Sodobna nacionalna zavest in nacionalna identiteta pa imata še en dodatni izvor. To je zavest pripadnosti državi in njenim institucijam. Zgodnje civilizacije so ustvarile niz državnih tvorb, ki so preko svojih institucij (zlasti vladarskih in religioznih) posredovale pomembno in jasno skupinsko zavest. V mnogih od teh držav je ta zavest sovpadala s plemensko zavestjo in celo s predstopnjami etnične zavesti, v drugih pa sploh ne. Po svojem bistvu je zavest državne pripadnosti neodvisna od plemenske ali etnične zavesti. Egipčovski, babilonski, asirski in perzijski imperij so v določenih obdobjih združevali vrsto plemen in ljudstev pod enotnim žezlom in drugimi državnimi institucijami. Še ekstremnejša primera sta cesarstvo Aleksandra Velikega in rimsko cesarstvo. Na drugi skrajnosti imamo svet stare Grčije, kjer se na skupnem etničnem prostoru tare množica polisov, državnih tvorb. Če kdo dvomi v državno zavest pripadnikov grškega polisa, si naj samo prebere enega izmed Periklovih govorov; pripadnost atenski državi pomeni enega izmed vrhuncev državne zavesti, kar jih je izpričanih v zgodovini.

V nekem smislu imamo podobno situacijo v novoveški zgodovini. Na eni strani imamo etnične skupine, ki so združene v eni državi in v njej dominirajo, s tem pa omogočajo postopno in nebolečo fuzijo etnične in državne zavesti v nacionalno zavest. Primera takšnih državnih tvorb sta zlasti Francija in Britanija, deloma tudi npr. Španija in Rusija. V teh primerih se je etnična zavest potrjevala z državno in prehod v nacionalno zavest je bil relativno neboleč vsaj za dominantne nacije (zato pa je do danes ostal nerešen za druge, manjše etnične skupnosti). Na drugi strani imamo večetnične nacionalne tvorbe kot je npr. nakdanja Avstrija in Avstro-Ogrska. Tu je državna zavest po sili dominirala nad etnično zavestjo in probleme z nacionalnim uveljavljanjem so imele in jih še imajo celo etnične skupnosti, ki so v avstrijskem in avstro-ogrskem cesarstvu imele privilegirani položaj, denimo nemški Avstrijci in Madžari. Na tretji strani imamo velike etnične skupnosti, kot sta nemška in italijanska, ki pa so razdeljene med več državami. Poskusi, da bi v porajajoči se nacionalni zavesti združili etnično komponento z državno, so pri obeh skupnosti sprožili orjaški proces nacionalnega združevanja in političnih pretresov, ki je preoblikoval politično podobo Evrope v 19. in 20. stoletju. Ta proces se je

začel v 18. stoletju kot proces narodnega prebujanja in je vtisnil do danes neizbrisen pečat pojmovanjem nacionalne zavesti in identitete.

NARODNA ZAVEST - KONSTRUKT IN REALNOST

Organski model naroda

Šele pozno razsvetljenska in romantična miselnost prinašata novo pojmovanje naroda, narodne zavesti in identitete. Dotlej je narodnostna zavest obstajala le v "prednacionalnih" oblikah: bodisi kot plemenska zavest pripadnosti nekemu ljudstvu (kar je bilo pogosto enako pripadnosti skupnosti, ki govori določen jezik), bodisi kot zavest regionalne pripadnosti, ali pa kot zavest pripadnosti neki državni tvorbi oziroma njenemu vladarju. Sam pojem naroda je pomenil abstrakcijo v pomenu državnosti; po pravilu so narod istovetili z vladarjem in z vladajočimi sloji. Za Ludvika XIV. je bil "ves narod vsebovan v kraljevi osebi". Montesquieu je zapisal besede: "nacija, to se pravi, segneurji in škofje". Nacionalizma v današnjem pomenu besede ni bilo in patriotizem ni pomenil zvestobe domovini ali narodu, temveč zvestobo monarhu. Kot pravi Spektorski (1932), se zvesta služba tujemu monarhu pač ni štela za izdajstvo domovine.

Nasproti temu se je v filozofiji, ki jo danes označujemo kot filozofijo romantike, začelo uveljavljati novo, precej drugačno pojmovanje naroda (nacije). Francoska revolucija je razširila pojem naroda na celotno skupnost državljanov, ki jo je z revolucionarnim zanosom označila kot "patrie" v dokaj spremenjenem pomenu besede. Narod in domovina sta postajala moralna, zavezujoča pojma. Še bolj kot v Franciji se je novo pojmovanje izoblikovalo na nemških tleh. To novo pojmovanje bi sam označil kot "organsko teorijo naroda". Herderjeva zgodovina človeštva se bere kot opis svojevrstnega organskega razvojnega procesa ("Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit", štirje zvezki, izšli v letih 1784-1791). Cilj zgodovine je pravično, svobodno in pokončno človeštvo, nosilci tega razvoja pa so narodi. Narodi so kot superorganizmi, vsak s svojo individualnostjo določeni, da bodo v medsebojnem sodelovanju in harmoniji uresničili ta epohni cilj.

Tudi v Heglovem videnju zgodovine se svetovni duh uresničuje v narodih - ne sicer v njihovi harmoniji, temveč v njihovem boju. Nazadnje mora človeštvo končati kot družba brezpravnih in manjvrednih narodov pod hegemonijo gospodujočega naroda, po možnosti nemškega. Za Hegla je zgodovina dobesedno tudi že končana, saj je svetovni duh idealno utelešen v pruski državi. Savigny je zavračal pojmovanje naroda kot vsote posameznikov; imel ga je za napačno "francosko teorijo". Temu "mehaničnemu pojmovanju" je postavil nasproti pojmovanje naroda kot živega organizma in to se mu je očitno zdelo bolj "germansko" in zato pravo-vernoro.

Organska (organizmična) teorija naroda ima nekaj pomembnih sestavin. Morda je najpomembnejši del te teorije pojem "narodnega duha" (Volksgeist) oziroma "narodne duše" (Volksseele). Narod kot superorganizem ima svojo duševnost, osebnost, svoj duh, ki se izraža v njegovi kulturi in zgodovini, v njegovem jeziku, v njegovi umetnosti, znanosti, pravu, v vseh njegovih izročilih, mitih, religiji, običajih.

Organska teorija naroda v bistvu temelji na pojmu narodnega duha, kajti prav narodni duh povezuje narod v učinkovit superorganizem. Brez pojma narodnega duha izgubi ta teorija svojo podlago in svojo razlago.

Ne smemo misliti, da se je organsko pojmovanje naroda, ki je omogočilo novo oblikovanje narodne zavesti, identitete in nacionalizma, takoj uveljavilo. Nasprotno, ni mu bilo postlano z rožicami. Nujen je bil, denimo, spopad s pojmovanji monarhističnega legitimizma. Zlasti oblast v večnacionalnih državah (npr. v Avstriji) ni bila naklonjena nobenemu nacionalizmu, tudi nemškemu ne. Cesar Franc ni trpel besede "domovina" in v nekem reskriptu knezu Schwarzenbergu je sintagmo "moji narodi" nadomestil z "moja država" (Spektorski, 1932). Metternich je izjavil, da je "nemška čud" (deutscher Sinn) nekaj mitološkega. Ljudem, mislečim po starem, je bilo npr. težko razumeti trditev, da sta Prusija in Bavarska dva dela enega naroda. Šele pozneje so oblastniki nekaterih držav dojeli, da jim lahko prebujajoči se nacionalizem dobro rabi v politične namene. Brez tega prodora nacionalne miselnosti bi npr. Nemčija in Italija verjetno še danes predstavljali zgolj geografski, ne pa tudi državni pojem. A nacionalne miselnosti in nacionalizma nove dobe si brez organske teorije naroda ni mogoče predstavljati.

Razsvetljenska ideologija je po svoji biti mnogo bliže kozmopolitizmu kot nacionalizmu. Britanija in Holandija sta med prvimi vgradili močne prvine razsvetljenstva v lastni državni ustroj. Tako so se ti elementi zasedrali trdneje kot v tistih monarhijah, kjer je bil nosilec velikodržavnega razsvetljenstva razsvetljeni absolutizem. Med primeri Avstrije, Prusije in Francije je samo slednja te prvine zares temeljito podržavila in to ne po zaslugi dinastije, temveč v boju proti njej, v revoluciji. A demokratične pridobitve si je morda Napoleon res predstavljal kot neke vrste kozmopolitsko kulturno in politično enakost oziroma izenačevanje, a samo v teoriji. V praksi jih je "izvažal" na imperialistični način in dominantno mesto Francije v "novem redu", ki ga je ustvarjal s silo orožja, zanj sploh ni bila vprašljivo. To je moralo vzbuditi odpor pri drugih, npr. nemških razsvetljencih in demokratih: pripravljani so bili sprejemati ideje emancipacije, ne pa tudi vodilne vloge tuje nacije. Reakcija, ki so jo sprožili, je bila burna. Nacionalnemu podrejanju se je dalo najučinkoviteje upreti z veličanjem lastnega naroda. Nemški romantiki, ki so že pred napoleonskim obdobjem uprli oči v folkloro - res da ne samo svojo, nemško - so prevzeli v tem odporu vodilno vlogo. Svoje prednosti so znali izkoristiti silovito in temeljito. V dunajskih "Filozofskih predavanjih" (imel jih je v letih 1804-1806) je Friedrich Schlegel kratkomalo poudaril, da se "veličina neke nacije meri z njeno privrženostjo lastnemu jeziku, religiji, običajem, navadam, lastnemu načinu mišljenja in življenja" (cit. po Cocchiara, 1984, str. 250). Hkrati pravi: "kolikor starejši in čistejši je rod, toliko so starejši in čistejši njegovi običaji; a kolikor so starejši in čistejši običaji, toliko večja in pristnejša je navezanost nanje in toliko večja je tudi nacija."

Relativna neuspešnost nacionalnih državnih tvorb je nemške romantike in "germaniste" še toliko bolj silila, da se oprejo manj na politično, kot pa na duhovno moč naroda. V ospredje so postavili njegovo kulturno bit. Duhovna moč nacije pa se po njihovem mnenju kaže še zlasti v poeziji, tako ljudski, pa tudi v delih velikih umetnikov, ki so veliki prav zato, ker so s svojim genijem izrazili dušo naroda in seveda s tem tudi sami prispevali k njej. Poezija, zlasti ljudska je duša naroda. Romantiki so že vselej poveljevali individualnost, osebnost in genialnost posame-

znika. Na prehodu iz 18. v 19. stoletje je nemška romantika naredila korak dalje: nad duh in osebnost poedinca je postavila duh ali osebnost nacije. Nemški romantizem se je prelevil v germanizem. Vse, kar so romantiki spoštovali in idealizirali v zgodovini, izvornost vzhoda, začetni, nepokvarjeni duh stare Grčije in Rima, pristnost barbarskih ljudstev, srednji vek kot spoj "severnjaškega in krščanskega" duha (Schlegel, 1803), nadaljevanje in vrhunec vsega tega naj bi bila porajajoča se nemška nacija. Nemštvo je postalo alibi za svojevrstno romantično eshatologijo. Schlegel je v svojem navdušenju šel tako daleč, da je rojakom in samo njim pripisal spoštovanje do umetnosti in znanosti zaradi umetnosti in znanosti same kot nacionalno lastnost! Zaključek je potem razumljiv: med narodi, ki ustvarjajo umetnost in znanost ima najvišjo ceno tisti narod, ki ju ustvarja samo zaradi čiste ljubezni do njiju, in pri katerem je tovrstno ustvarjanje že prava nacionalna značilnost.

Tako je nemška romantika prestopila mejo, do katere so vrednote romantizma še lahko pomenile vzpostavljanje mostu med porajajočimi se nacijami in preko katere usmerjanje k nacionalnim vrednotam postaja že sredstvo licitacije nacionalizmov in sredstvo za ustvarjanje nacionalnih hierarhij, ob katerih namišljeni in pristranski izbor narodnostnih odlik pač avtomatično zagotavlja prvenstvo lastnemu narodu.

Teorija naroda kot organizma s sebi lastnim duhom in "osebnostjo" pa je vtišnila neizbrisen pečat modernim pojmovanjem nacionalne zavesti. Danes kar pogosto zasledimo pojmovanja, da je ne samo ideniteta naroda, temveč celo ideniteta posameznika zgolj psihosocialni konstrukt, proizvod miselnosti in kulture, torej nekaj, kar vsekakor ni "prava", naravna danost in realnost. Toda jezik, kultura in običaji predstavljajo srž tega, na kar še danes najprej pomislimo, ko je govor o nacionalni zavesti in nacionalni identiteti. Gre za attribute nacionalne zavesti, ki kažejo na njeno duhovno in v nekem smislu tudi naravno podlago. Ta podlaga pomeni realnost nacionalne zavesti, realnost, ki presega zgolj socialni dogovor in socialno konstrukcijo. Svoj narod in sebe kot pripadnike tega naroda avtomatsko dojemamo skozi prizmo vezanosti na lastni jezik in kulturo. Še več, v skladu s to "optiko" v življenju tudi ravnamo. Nacionalna zavest in nacionalna opredelitev botrujeta nizu najpomembnejših odločitev v našem življenju. Ne nazadnje je nacionalna identiteta zelo pomembna sestavina naše individualne identitete (kot so npr. druge takšne sestavine naša spolna, generacijska, družinska, slojna, poklicna identiteta). Ta prispevek organske teorije bo verjetno ostal trajna sestavina vsakršne nacionalne zavesti in tako je prav; ne bi pa bilo prav, da bi z njo sprejeli tudi pretiravanja in zablode organskega, v bistvu romantičnega pojmovanja nacije.

Nacionalna zavest in identiteta

Nacionalno zavest si danes navadno predstavljamo kot sintezo etnične zavesti z državno zavestjo. Mnogi znaki kažejo, da se danes, proti izteku 20. stoletja, poleg nedvoumnih znakov političnega integriranja v velike, nadnacionalne politične super tvorbe, kakršna naj bi bila še vedno le kot neuresničeni ideal obstoječa Združena Evropa, z vso silo uveljavlja prav zadnja faza oblikovanja skupinske identitete, torej prehod iz zgolj etnične identitete v nacionalno identiteto. Tako smo priče

navideznemu paradoksu, ko se sočasno uveljavljajo tako nacionalna kot tudi nadnacionalna in celo multinacionalna identiteta. Problem je najbrž v tem, da nadnacionalna integracija seveda terja predhodno integracijo etnične identitete z državno identiteto in s tem zahteva tudi oblikovanje državnosti pri mnogih narodih, ki tega doslej še niso dosegli. Slovenija je skoraj paradigmatični, nikakor pa ne osamljeni primer tega procesa. Zdi se, da lahko neki narod uresniči polno raven nacionalne zavesti in identitete le tako, da uveljavi tudi svojo lastno in to polno državnost in da je šele na tej stopnji pripravljen, da res suvereno in svobodno sodeluje pri oblikovanju nadnacionalnih ali večnacionalnih političnih supertvorb. Kot kaže so zato obsojeni na propad vsi poskusi, da bi potrebo po oblikovanju nacionalne identitete zadovoljevali le s pomočjo deljene državnosti, oziroma deleža pri takšni državnosti, ki seveda lahko še do neke mere ustreza dominantemu ali hegemon-skemu narodu, ne pa tudi ostalim. Izkušnje Avstro-Ogrske, Sovjetske zveze, Jugoslavije in tudi izkušnje vseh kolonialnih supertvorb to lepo potrjujejo.

Nadnacionalne skupinske zavesti in človečanska zavest

Zdi se, da samo polno uresničena nacionalna identiteta in zavest zagotavljata, da bodo brez pretresov potekali procesi nadnacionalnega integriranja. Ti procesi se tudi sami vsaj delno navezujejo in naslanjajo na različne oblike skupinske zavesti in občutij pripadnosti: od etničnih, do širših kulturnih in regionalnih. Danes imajo določeno težo pojmi širše kulturne pripadnosti: dobro jih lahko razumemo tako Evropejci, kot tudi npr. Indijci, Kitajci ali Japonci. Težjo ima npr. pojem pripadnosti demokratičnemu (svobodnemu) svetu, veliko bolj kot denimo razglašeni, vendar propagandistično votli pojem komunističnega internacionalizma. In samo polno spoštovanje tako individualne kot nacionalne identitete lahko da pravo vsebino najvišjim oblikam nadindividualne zavesti, kot sta npr. človečanska in planetarna zavest.

Nadnacionalna, človečanska zavest se redko pojavlja tako intenzivno in emocionalno polno kot etnična in nacionalna zavest in tako osebnostno eksistencialno kot individualna zavest. Pomemben razlog, da se človečanska zavest ne morem tako jasno izražati in profilirati, je preprosto dejstvo, da ji manjka vsak otipljiv diferencialni moment. Zato ostaja za marsikoga preveč abstraktna in neživljenjska. Človečanska zavest nima prave diferencialne vsebine. Živali so za današnjega človeka bitja, ki se ne morejo meriti z njim samim. V totemistični preteklosti je bilo gotovo drugače, a tedaj je rodovna zavest povsem dominirala in o človečanski zavesti v kozmopolitskem smislu ne moremo govoriti. Dokaz za to nudijo številna ljudstva, ki uporabljajo zase in za vse ljudi nasploh eno samo generično ime (npr. Eskimi). Danes pa bi resnično potrebovali Marsovence in vesoljska bitja, da bi se lahko pojem človečanske zavesti napolnil z diferencialno vsebino.

Emocionalna neobteženost varuje človečansko zavest pred pretiravanji in nesmisli, v katere se izrojevata etnična in nacionalna zavest. Na ravni človečanske zavesti si težko zamišljamo fenomene nacionalizma, nacionalnega fanatizma in šovinizma, čeprav jo na drugi strani zlahka povezujemo z vsemi oblikami antropocentrizma.

Zaradi tega je po svoje razumljivo, da so se oblike človečanske zavesti, ki so

razumljive tudi perspektivi današnjega človeka, pojavile razmeroma pozno. Primitivnega enačenja "človeškosti" z lastnim rodом (kar se kaže npr. v sinonimni rabi rodovne oznake z oznako "ljudje") seveda ne moremo šteti za obliko človečanske zavesti, je kvečjemu njeno nasprotje. Staroveški kozmopolitizem (npr. pri stoikih) sodi med prve oblike pravega človečanskega univerzalizma. Nekoliko podoben razumski kozmopolitizem je implicitno prisoten v filozofijah humanizma, racionalizma in še zlasti v razsvetljenstvu. Pri vseh teh oblikah človečanske misli se razumska nota bolj ali manj dopolnjuje z moralno noto, vendar predvsem v smislu iskanja skupne morale, ki bi lahko utemeljila človečansko zavest (npr. pri Kantu). Za marsikoga pa so bolj obvezujoče oblike človečanske zavesti, ki se napajajo iz religioznih virov. Prva dejavna in res tudi v praksi uveljavljena ideja nadnacionalne, človečanske zavesti je zaživela v krščanstvu. In ta je bila brez dvoma globoko utemeljena na veri ter na verski moralni. Prav krščanstvo je tudi edina religija, ki daje po vsebini izrazito človečansko vrednoto - ljubezen do bližnjega - na sam vrh svoje vrednostne lestvice. Druge oblike nadnacionalnega kozmopolitizma, ki so se skušale uveljaviti na ideološki osnovi tudi v praksi, so se izkazale kot neuspešen in jalov nadomestek tovrstnega človečanstva. Internacionalizem komunističnega tipa je v bistvu le predvsem projekcija in generalizacija idealizirane razredne zavesti (in še to zavesti najbolj neosveščene in najbolj manipuliranega razreda).

Kljub temu se zdi, da obstaja določena zgodovinska težnja v pojavnih oblikah človečanske miselnosti in zavesti. Če so njene zasnove delno zajete v krščanskem univerzalizmu, najdemo njeno nadaljevanje zlasti v toku novoveške evropske miselnosti. Ta vidik označuje poudarjanje individualnosti, svobode, strpnosti in demokratičnosti. Nadaljnji razvoj človečanske zavesti ostaja tako slej ko prej predvsem moralni "projekt", h kateremu lahko uresničena nacionalna zavest veliko več prispeva kot pa nedopolnjena in pretirana nacionalna zavest. In več kot očitno je vsaj danes, da nam reflektiranje dejstva "biti človek" ne more zadoščati. V polni človečanski misli morata biti obsežena človekov odnos do narave, do duhovnega sveta in do transcendence.

PSIHOLOŠKA VSEBINA NARODNOSTNE ZAVESTI, IDENTITETE IN SAMOPODOBE

Občutje različnosti in samosvojesti

Ljudje po naravi čutimo, da smo v določenem pogledu enaki ali vsaj zelo podobni drugim ljudem. To občutje je navsezadnje opora - če ne tudi izvor - naše človečanske, humane zavesti. Obenem pa tudi čutimo, da smo nekaterim bolj podobni kot drugim in iz tega občutja se napajajo vse oblike različnih skupinskih identitet, tudi seveda občutja etnične in nacionalne identitete. Vendar ne smemo pozabiti, da je človek, gledano v celoti, morda bolj individualno kot skupinsko bitje. Poleg tega, da se čutimo v nekaj pogledih enake kot so vsi drugi in v drugih pogledih enake kot so pripadniki skupin, ki jim pripadamo, se čutimo v mnogih pogledih različne kot so drugi ljudje. V naši zavesti o sebi se tako prepletajo vidiki obče človeške, skupinske in individualne zavesti.

Zanimivo pa je, da tudi v skupinski zavesti občutje različnosti, razlikovanja v odnosu do drugih skupin, pogosto prevlada nad občutjem podobnosti znotraj skupine. Lahko bi sploh postavili vprašanje, ali občutek skupinske pripadnosti temelji bolj na občutku povezave z drugimi pripadniki skupine, ali bolj na občutku, da se ti pripadniki razlikujejo od pripadnikov drugih skupin. Poenostavljeno rečeno, vprašamo se lahko, ali npr. rasno identiteto ameriškega črnca bolj oblikuje zavest, da je "črn", ali zavest, da ni "bel", "rumen" ali "rdeč".

Občutje pripadnosti

Razlikovalnost je pomembno določilo skupinske identitete. To velja tudi za narodnostno zavest in identiteto. Vsekakor pa bi bila ta zavest in identiteta revna, če bi obsegala samo občutje različnosti. Temu občutju je komplementarno občutje pripadnosti. Rekli bi, da gre za pri tem občutju za zavestne, še bolj pa zgodaj pridobljene in zato nezavedne kognitivne sheme, ki v posameznikovi samopodobi (njegovem "jazu") povezujejo njega samega z bistvenimi potezami narodnostne skupine: z jezikom, kulturo, zgodovino, geografskim položajem, državnostjo, etnično in nacionalno pripadnostjo družine in ožjega sorodstva ter drugimi. Odločilno pri teh shemah je dejstvo, da posameznik čuti do referenčne narodnostne skupnosti bistveno večjo in intimnejšo psihološko bližino kot do drugih skupnosti. Še več, v mnogih primerih je ta psihološka bližina takorekoč determinirana. Pri večini pripadnikov nacionalne skupnosti se oblikuje zelo zgodaj in deluje imperativno. Posameznik se identificira s svojo nacionalno skupnostjo in se spoznavno, emocionalno in tudi moralno veže nanjo.

Odnos med zavestnimi in nezavednimi prvimi občutja pripadnosti je lahko zelo zanimiv. Mnoge prvine nacionalne pripadnosti so nezavedne že zato, ker so pridobljene zelo zgodaj; druge - npr. nekateri narodnostni stereotipi - so prav tako pridobljene v procesih nezavednega socialnega učenja. Odrasel in zrel posameznik pa nujno tudi zavestno presoja svojo narodnostno pripadnost in vsaj delno tudi zavestno oblikuje svojo nacionalno zavest in identiteto. Zavestne prvine nacionalne zavesti in identitete so izjemno pomembne zato, ker jih danes smatramo za nujno sestavino modernega pojmovanje nacionalne zavesti in identitete. Sodobnega pojma nacionalne zavesti in nacionalne identitete si ni moč zamisliti, ne da bi upoštevali te prvine. To pa pomeni, da je zavestna in svobodna opredelitev nacionalne pripadnosti v očeh sodobnega sveta nujna in spoštovanja vredna sestavina nacionalne identitete posameznika. Takšno pojmovanje je tudi v nasprotju s teorijo "krvne" in "korenske" nacionalne pripadnosti, po kateri je nacionalna identiteta določena s "poreklom" posameznika, ne glede na to, koliko se sam zavestno ali nezavedno identificira s tem poreklom, oziroma ga sprejema.

Vidiki (emocionalni, motivacijski, moralni, kognitivni in transcendentno-metafizični) in vsebine nacionalne zavesti in identitete

Na nacionalno zavest in nacionalno identiteto lahko gledamo z več vidikov. Zdi se, da lahko še posebno razlikujemo med emocionalno, motivacijsko, moralno,

kognitivno (spoznavno), in transcendentno-metafizično komponento nacionalne identitete (glej preglednico 1).

VIDIKI	OPIS
socialni	občutja pripadnosti, povezanosti, skupne delitve nacionalnih atributov
emocionalni	(običajno pozitivna) čustvena naravnost in čustveni ter vrednostni odnos do narodnosti, nacionalna in patriotska čustva (nacionalni ponos idr.), čustvena vezanost na narod, domovino
motivacijski	potrebe, težnje in želje, da bi delovali v soglasju z nacionalnimi normami in interesi, da bi se angažirali za narod, da bi prispevali k njegovemu uveljavljanju; pripravljenost da bi se žrtvovali za narod in nacionalne interese
moralni	občutja odgovornosti in dolžnosti v odnosu do lastnega naroda; ta komponenta se izrazito pojavlja takrat, kadar svojo narodnostno pripadnost doživljamo kot moralno normo in vrednoto
kognitivni	misli, predstave, sodbe in ocene o značilnostih nacionalne skupnosti in njenih pripadnikov, o nacionalnih atributih (vključno z nacionalno samopodobo: predstavami o nacionalnem značaju, nacionalimi stereotipi oziroma avtostereotipi)
metafizično-transcendentni	duhovni vidik nacionalne identitete; izraža se zlasti v občutju višjega poslanstva naroda, v občutju nacionalnega duha, ki presega fizične prvine nacionalnosti

Preglednica 1.

Vidiki oziroma sestavine nacionalne identitete

Socialno komponento nacionalne identitete predstavljajo občutja pripadnosti nacionalni sredini, povezanosti z drugimi pripadniki te sredine in občutja medsebojne in vzajemne delitve nacionalnih atributov. Emocionalni vidik se kaže v (običajno pozitivni) čustveni naravnosti, čustvenem ter vrednostnem odnosu do (lastne) narodnosti, v nacionalnih in patriotskih čustvih (nacionalni ponos idr.), v čustveni vezanosti na narod, domovino, skratka v čustvih, ki se povezujejo z občutjem nacionalne pripadnosti in čustvih, ki jih posameznik goji v odnosu do svoje nacionalne skupnosti z vsem njenim kulturnim ozadjem, zgodovino itd. Motivacijski vidik tvorijo predvsem potrebe, težnje in želje, da bi delovali v soglasju z nacionalnimi normami in interesi, da bi se angažirali za narod, da bi prispevali k njegovemu uveljavljanju, pripravljenost da bi se žrtvovali za narod ipd. Kognitivno komponento tvorijo vse misli, predstave, sodbe in ocene o značilnostih nacionalne skupnosti in njenih pripadnikov, vključujoč celotni sklop nacionalne samopodobe. Pomemben del teh kognitivnih vsebin so nacionalni atributi (jezikovni, rodovni, zgodovinski, verski, politični, kulturni /umetnostni/, vojaški, gospodarski, športni, značajski, naravni), npr. predstave o nacionalnih simbolih in "emblemi", predstave o osebnostnih značilnostih pripadnikov lastne nacionalne skupnosti, predstave o nacionalnem značaju in nacionalni stereotipi. V naslednjem podpoglavju jim bomo posvetili kar nekaj pozornosti. Moralna komponenta nacionalne zavesti in identitete se nanaša na občutje odgovornosti in dolžnosti v odnosu do lastnega naroda. Izrazito se pojavlja takrat, kadar svojo narodnostno pripadnost doživljamo kot vrednoto in kot dolžnost. Emocionalna in moralna komponenta nacionalne zavesti sta pomembni prvini patriotizma in patriotske vrednostne usmerjenosti. Metafizično-transcendentna komponenta se pojavlja predvsem kot duhovni vidik

nacionalne identitete in se izraža v občutju višjega poslanstva naroda, v občutju nacionalnega duha, ki presega fizične prvine nacionalnosti.

Slovenski nacionalni atributi

Zelo pomemben del nacionalne identitete so nacionalni atributi, torej tista pomembna obeležja in značilnosti (tudi simbole in embleme), povezane z narodom, v katerih pripadniki nekega naroda najbolj pogosto vidijo gradnike nacionalne identitete. Kot kaže preglednica 2, bi nacionalne attribute lahko razdelili v več kategorij: jezikovni, rodovni, multinacionalni, zgodovinski, verski, kulturno-civilizacijski, značajske, politični, ustavno pravni, kulturno/umetnostni, vojaški, gospodarski, znanstveni, športni, naravni. Kar se zdi v zvezi s temi atributi bistveno in kar velja poudariti, je dvoje: prvič dejstvo, da si ne moremo predstavljati nobene nacionalne identitete, tudi slovenske ne, brez vsaj enega (a navadno več) od teh atributov, in drugič dejstvo, da se skoraj noben od teh atributov ne pojavlja nujno pri vsakem primeru identitete. Te attribute je torej treba jemati nekako v smislu znanega pojma "family resemblance": pri večini identitet se pojavlja večina teh atributov (kot se npr. pri večini ptičev pojavlja večina "ptičjih" lastnosti, recimo sposobnost leteti), a pri nobeni se ne pojavljajo prav vsi (kot npr. obstajajo ptiči, ki ne letijo).

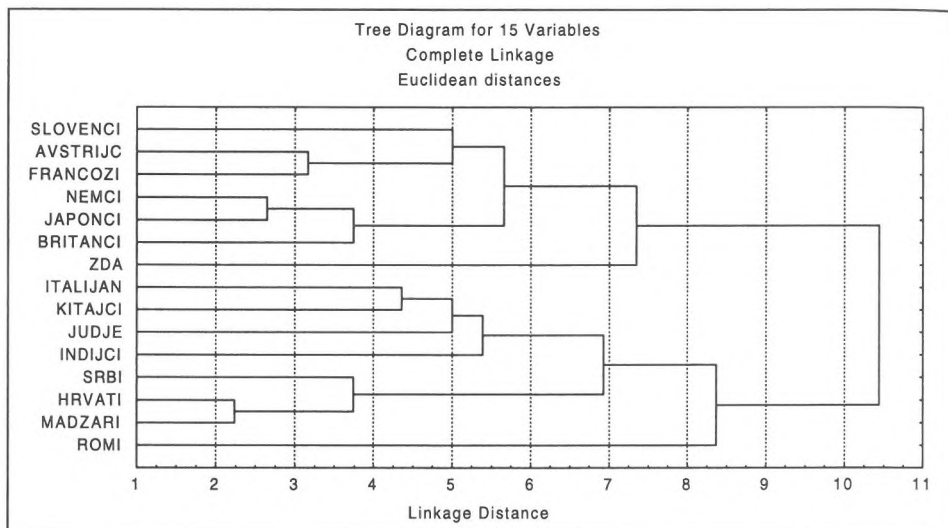
KATEGORIJE ATRIBUTOV	OPIS
jezikovni	jezik
rodovni	rodovna, plemenska, etnična pripadnost
multinacionalni	multinacionalni izvor, multinacionalni ustroj, rojstvo "nove" nacije ("melting pot")
zgodovinski	zgodovina naroda, zgodovinska tradicija
verski	verska pripadnost
kulturno-civilizacijski	nosilstvo velike kulturno civilizacijske tradicije, npr. pri Indijcih, Kitajcih
značajske	značajska (osebna) poteza, npr. "slovenska poštenost", "francoski esprit", "ameriški pragmatizem", "italijanski temperament")
politični	politične prvine, npr. politična in državna tradicija, državotvornost, imperij, dinastična tradicija, demokratične institucije in demokratična tradicija, osamosvojitve, revolucija, nov družbeni sistem
ustavno pravni	pravne prvine in dosežki, ustavni sistem, pravni sistem
kulturni/umetnostni	kulturno-umetnostne prvine in dosežki, npr. kulturni in drugi umetnostni spomeniki, književnost, glasba, ljudsko izročilo, folklorne prvine...
vojaški	vojaški dosežki in uspehi, vojaška zgodovina, osvajanja
gospodarski	gospodarske prvine in dosežki, npr. ekonomska uspešnost, trgovina, pomorstvo, industrija
znanstveni	znanstveni in tehnološki dosežki
športni	športni dosežki, raven telesne kulture
naravni	naravne značilnosti in znamenitosti, naravna lepota, geografske posebnosti

Preglednica 2.
Kategorije nacionalnih atributov.

Primerjalna analiza nacionalne identitete pri različnih narodih (npr. Slovenci, Avstrijci, Nemci, Italijani, Francozi, Britanci, Rusi, Srbi, Američani - ZDA, Judje, Indijci, Japonci, Kitajci) nam pokaže, da pomen posameznih nacionalnih atributov pri različnih narodih nikakor ni enak. Pri nekaterih narodih prispevajo k nacionalni identiteti bolj eni, pri drugih bolj drugi atributi. Tako so pri nekaterih nacionalnih identitetah v ospredju kulturno civilizacijski momenti (npr. Indijci, Kitajci), pri nekaterih zgodovinski in politični momenti (npr. Britanci, Francozi), pri drugih etnični (npr. Srbi, Hrvati), plemenski (Albanci, Romi, mnoga afriška in azijska ljudstva), pri nekaterih vojaški, pri nekaterih gospodarski, pri nekaterih verski (npr. Judje, Bošnjaki), pri nekaterih kulturni (med njimi so gotovo tudi Slovenci). Slovenska nacionalna identiteta se v primerjavi z drugimi, tudi sosednjimi narodi verjetno v posebno močni meri opira na jezikovne, kulturne in naravne prvine, relativno močno pa se v zadnjem času izraža tudi skoz športne, politične in celo vojaške prvine. V splošnem je opaziti, da se pri narodih z izrazito državno tradicijo in vojaško močjo nacionalna identiteta bolj usmerja k atributom državnosti, gospodarske in vojaške moči, zlasti pri manjših narodih pa so v ospredju etnični, jezikovni, kulturni in verski atributi. Posebnost so veliki narodi, ki so nosilci epohnih civilizacij (Indijci, Kitajci), pa tudi narodi, ki so ustvarili velike imperije (Rimljani, Britanci) in vodilne sile sodobnega sveta (ZDA, Rusija, Japonska).

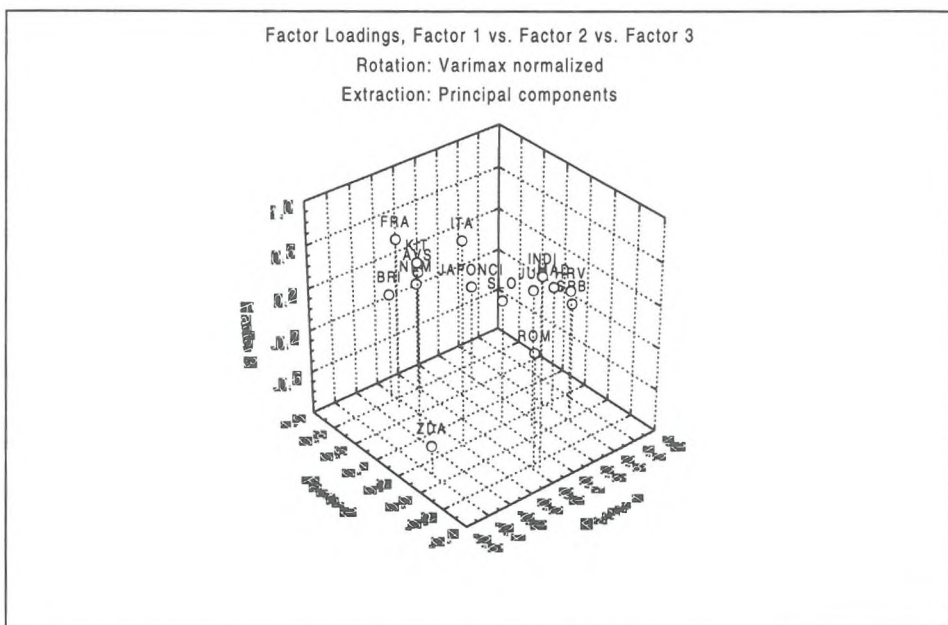
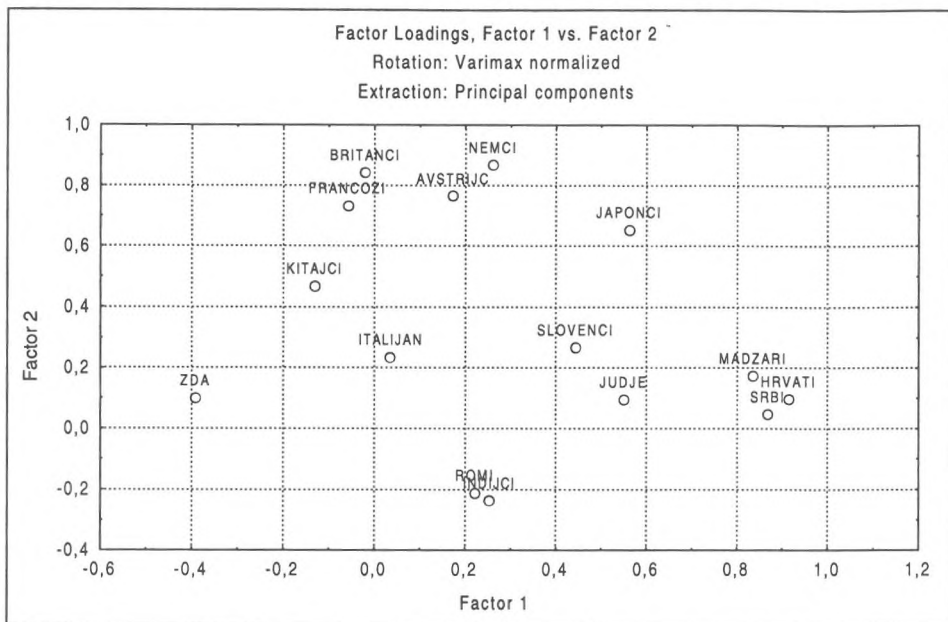
Če bi skušali na podlagi strokovne ocene narediti primerjavo med različnimi narodi glede na attribute nacionalne identitete, bi morda lahko prišli do nekakšne tipologije nacionalnih identitet (glej sliko 1). V ta namen smo izbrali 15 narodov, ki smo jih ocenili glede na relativno pomembnost prej navedenih atributov nacionalne identitete (ocene od 1 do 5). Slika nam kaže rezultate te klastrske analize za ocenjene nacionalne identitete. V tej shemi prepoznamo npr. skupino narodov, kjer se gradi nacionalna identiteta na podlagi starega kulturno civilizacijskega izročila (pri Indijcih, Kitajcih, pa tudi Italijanih in Judih). Veliko skupino tvorijo nato tudi zahodnoevropski narodi, kjer so pomembni politični, kulturni, zgodovinski in gospodarski ter tehnološki atributi (Avstrijci, Francozi, Nemci, Britanci); tej skupini so razmeroma blizu tudi Slovenci (z manjšo vlogo političnih atributov), in Japonci. Posebno mesto zavzemajo ZDA, kjer imajo pomembno vlogo gospodarsko vojaška in tehnološka moč, specifična politična in državna tradicija in multinacionalnost. Zanimivo je tudi, da tvorijo posebno skupino nekateri srednjeevropski in balkanski narodi (Madžari, Hrvati, Srbi), kjer je v nacionalni identiteti poudarjen etnični, zgodovinski in verski moment. Čisto ločen položaj imajo Romi, v njihovi identiteti prevladujejo prvine etnične oziroma plemenske zavesti, prvine lastne nacionalnosti v njej razumljivo niso prisotne, razen v kolikor se povezujejo s prvinami lokalne nacionalne identitete večinskega naroda. Vidimo torej, da se najdemo pri pripadnikih omenjenih skupnosti značilnosti različnih identitet, od nacionalne identitete z mnogimi prvinami, ki nujno vključujejo tudi etnične in državnostne vidike (večina evropskih narodov), prek identitet, kjer prevladuje občutje kulturne pripadnosti (indijski, kitajski krog), do identitet, kjer prevladuje poleg kulturnega religiozni vidik (Judje, vsaj do nedavnega; tudi Muslimani) in identitet, kjer je v ospredju še vedno predvsem etnični oziroma plemenski vidik (Romi). Poseben položaj so identitete relativno novih nacij, kot je npr. identiteta prebivalcev ZDA. Zaradi tega velja ponovno poudariti, da je identiteta zelo kompleksen pojem, ki ga je treba niansirano obravnavati v odnosu do njenih atributov. Ponovno tudi

velja opozoriti na znane terminološke razločke, o katerih je bil govor na začetku razprave, zlasti na razlikovanje med etnično, državno in nacionalno identiteto. Analiza atributov identitete kaže na upravičenost terminoloških razlikovanj, zlasti še, če pomislimo, da skorajda ne obstajajo takšni atributi identitete, ki bi se pojavljali v vseh posameznih primerih nacionalne identitete in nacionalne zavesti.

Slika 1. Klasifikacija nacionalnih identitet glede na pomen posameznih atributov nacionalne identitete.

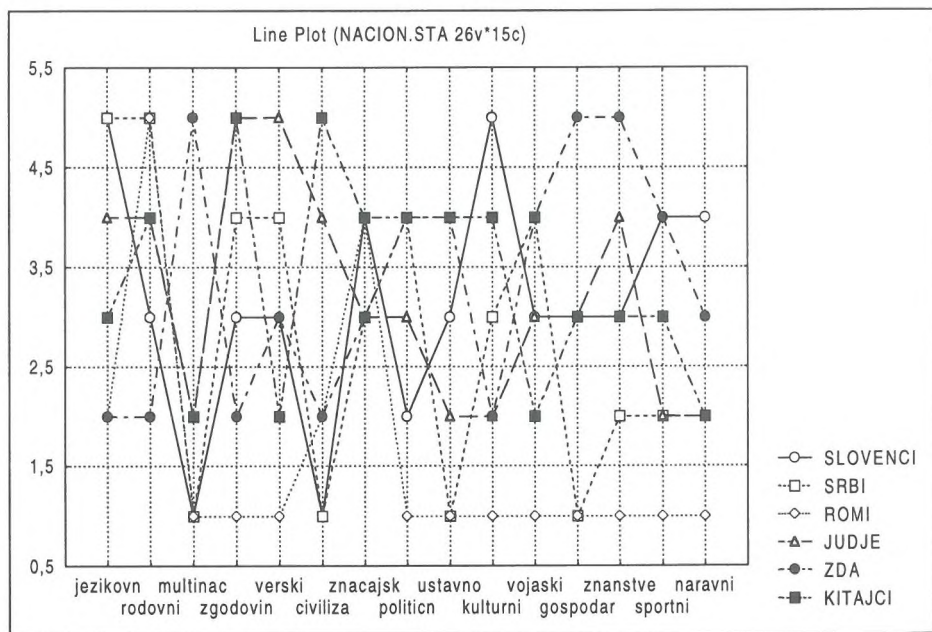
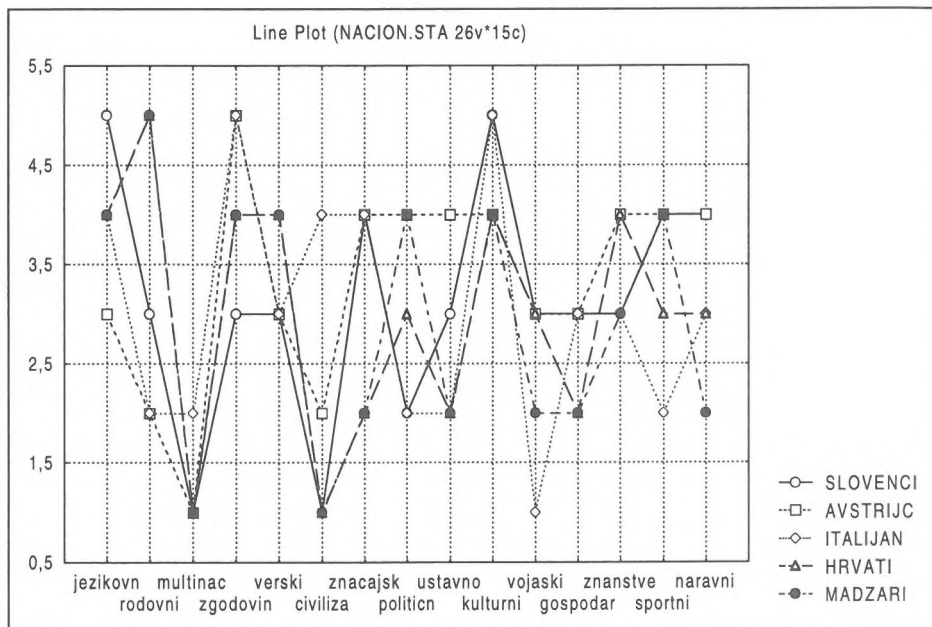
Podobno podobo dobimo, če ugotavljamo nacionalne identitete v prostoru latentnih faktorskih dimenzij nacionalne identitete. S faktorško analizo 15 narodov glede na attribute nacionalne identitete smo dobili tri takšne dimenzije. Prva dimenzija izdvaja etnično rodovne vidike identitete nasproti multinacionalnim in civilizacijskim in tako loči majhne, homogene narode (Srbi, Hrvati, Madžari) od velikih narodov, ki pomenijo že bolj kulturni kot nacionalni pojem (ZDA, Kitajci...). Druga dimenzija izdvaja narode z močnim politično-znanstvenotehnološko-kulturno-gospodarskim kompleksom (Nemci, Britanci, Avstrijci, Japonci, Francozi) od drugih. Tretja dimenzija pa nekako izdvaja narode s starim izročilom (Italijani, Francozi, Kitajci, Avstrijci, Indijci) od novih nacij (ZDA). Če si pogledamo, kako se locirajo posamezne nacionalne identitete v prostoru teh dimenzij, dobimo dvo- in trodimenzionalno strukturo, kot jo kaže slika 2. V njej je položaj Slovencev nekako "sredinski" glede na opisane dimenzije, lepo pa vidimo npr. grupacijo narodov z etnično poudarjeno identiteto (Srbi, Hrvati, Madžari), narodov s politično-gospodarskim in kulturnim kompleksom (Avstrijci, Nemci, Britanci, Francozi) in ločene grupacije narodov s specifičnimi potezami nacionalne identitete (ZDA, Romi).

Slika 2. Nacionalne identitete glede na skupne dimenzije atributov nacionalne: prostor dveh faktorskih dimenzij (zgoraj) in treh dimenzij (spodaj).

Podatke za posamezne nacionalne identitete si lahko ogledamo še bolj nazorno in podrobno. Vidike slovenske identitete lahko npr. primerjamo z nekaterimi

značilnimi identitetami sosednjih narodov (slika 3 zgoraj) in nekaterih drugih, bolj oddaljenih (slika 3 spodaj).

Slika 3. Atributi nacionalne identitete pri Slovencih in sosednjih narodih (zgoraj) in pri Slovencih ter nekaterih drugih bolj oddaljenih narodih (spodaj).

SLOVENSKI ZNAČAJSKI AVTOSTEREOTIP

Predstave o značilnostih pripadnikov narodnostne skupnosti so pomemben del nacionalne zavesti, identitete in samopodobe. Te predstave obstajajo pri vseh narodih. Nanašajo se tako na predstave naroda o sebi samem in o svojih pripadnikih (sem spadajo ti. nacionalni avtostereotipi), na predstave o pripadnikih drugih narodov (npr. nacionalni heterostereotipi), na predstave o tem, kakšne predstave imajo drugi o nas (npr. nacionalni metastereotipi). Za nas je pomembno, da velik del teh predstav zadeva osebnostne in druge psihične značilnosti, lastnosti in poteze. Naloga psihologov je pri obravnavanju teh predstav dvojna. Najprej je seveda zanimivo odkriti in razvrstiti te predstave v obliki, kakršne najdemo med ljudmi. S tem pa se ne moremo zadovoljiti. Naslednja naloga je, da ugotovimo, kakšne so dejanske lastnosti pripadnikov nekega naroda in s tem tudi to, ali uveljavljene "folklorne" in tradicionalne predstave ustrezajo resnici.

Raziskovanje nacionalnega značaja

V naši obravnavi se bomo lotili predvsem te, druge naloge. S tem seveda opravljamo tudi nekak psihološki nacionalni "dolg". Vendar je ta naloga v mnogih ozirih povezana s prvo. Navsezadnje vemo, da so nacionalni predsodki in stereotipi o "značaju" lastnega in drugih narodov psihološko pomembna in ne tako redko celo življenjsko usodna zadeva. Koristno je torej ne samo vedeti za tovrstne predsodke in stereotipa, ampak tudi vedeti, kaj so res zgolj predsodki in kaj je v nacionalnih osebnostnih presoajah resničnega ali vsaj delno ustreznega.

Moderno raziskovanje narodnostno značilnih lastnosti lahko razdelimo v več faz. Prvo fazo predstavljajo opisi značajev narodov, ki imajo korenine verjetno kar daleč nazaj v herderjanskih romantičnih oživljanjih narodnostne biti. Ta faza je trajala dolgo. Celo Wundtovo "Völkerpsychologie" lahko uvrstimo še v ta sklop, enako tudi zanimive, vendar močno subjektivno obarvane in s stereotipi pogojene opise balkanskih narodov Jovana Cvijića (1931).

Drugo fazo predstavljajo kulturološke raziskave narodnostnega značaja. Prodor tega raziskovanja se začne v letih pred drugo svetovno vojno. Najprominentnejši raziskovalci so bili precej psihološko, zlasti psihoanalitično usmerjeni: Fromm (1949, 1963), Kardiner (1939), Linton (1936), tudi Meadova (1936) in Benedictova (1955). Pod vplivom dogodkov okrog druge svetovne vojne, so se tovrstne raziskave od raziskovanja "ekstotičnih", predvsem kulturno-antropološko pomembnih skupnosti, preusmerile tudi k proučevanju modernih narodov, Američanov v ZDA (Mead, Riesman), Rusov (Gorer, Mead), Japoncev (Benedict, Caudill) (o tem Musek, 1994).

Za naslednjo fazo so po eni strani značilni poskusi teoretskega poglobljanja in razširjanja kulturno osebnostnega pristopa (Fromm, 1949; Riesman, 1965), po drugi strani pa je začelo tovrstno raziskovanje uporabljati sodobno psihološko metodologijo-psihometrično izdelane teste, vprašalnike in ocenjevalne tehnike. V petdesetih in šestdesetih letih so bili opravljene tudi dotlej najboljše kulturno primerjalne raziskave sploh, npr. znana "študija šestih kultur" (Whiting&Whiting, 1975).

V psihologiji zasledimo dokaj kritično, če ne včasih kar odklonilno stališče do pojma narodnostnega značaja in sorodnih pojmov. Tudi najbolj izdelani izmed njih so postali, kot ugotavlja Dreitzel (1972; cit. po Eckensberger & Krewer, 1985) "mnogoznačni do neuporabnosti". Skoraj ne more biti dvoma, da je staro pojmovanje "narodnostnega duha" znanstveno komaj sprejemljivo, saj temelji bolj na nacionalni mitologiji ter predsodkih (narodnostnih stereotipih) kot na preverjenih dognanjih. Pa tudi poznejše kulturološke raziskave narodnostnega značaja in modalne osebnosti so metodološko vprašljive. Poleg drugih problemov se pri teh raziskavah z vso ostrino odpro vprašanja, povezana z ocenjevanjem in primerjanjem posameznikov, skupin in institucij iz različnih kulturnih okolij. Lahko se npr. vprašamo, ali imajo posamezne osebnostne lastnosti in dimenzije, kot npr. introvertnost, agresivnost ipd., enak smisel in pomen v različnih družbeno kulturnih ozadjih.

V teh raziskovanjih so navadno prešibko kontrolirali morebitne vplive raziskovalčevih hipotez in predsodkov, zlasti če pomislimo, da sodijo nacionalni, kulturni in rasni stereotipi med najbolj razširjene in trdovratne in da sta subjektivna in fenomenološka metodologija izrazito podvrženi učinkom pričakovanja Rosenthal, 1966). Raziskovanje narodnostnega značaja se tako kaj lahko sprevrže v potrjevanje obstoječih predsodkov in predstav, ali pa v vsiljevanje spekulativnih tez. Pri tem se velja spomniti na teze, ki so jih o rasnem in narodnostnem značaju vsiljevali rasistično nastrojeni "raziskovalci značajev" - npr. na njihovo zoperstavljanje "arijskega" nasproti "židovskemu" značaju ipd.

Samo objektivni empirični podatki lahko postavijo taka pristranska presojanja v pravo luč. Z varljivih višav nacionalne romantike je treba sestopiti na realna tla. In empirične raziskave nedvomno kažejo, da so le nekatere stereotipne predstave o narodnostnih potezah utemeljene, mnoge pa so napačne in zgrešene.

Osebnostne razlike obstajajo tako med posamezniki kot med skupinami. V strokovni socialno psihološki, kulturno psihološki in etnopsihološki literaturi najdemo opise osebnostnih značilnosti, ki naj bi veljale za posamezne skupine in skupnosti, od spolnih, starostnih, slojnih (socialno ekonomskih, razrednih), do narodnostnih, kulturnih, rasnih in verskih. Pri večjem številu avtorjev se je oblikovalo pojmovanje osebnostne strukture, ki naj bi zajela tiste lastnosti in poteze, ki so značilni za pripadnike neke skupine in po katerih se ta skupina razlikuje od drugih skupin. Kot navaja Huckenbeck (1969) se že v starejši literaturi pojavijo pojmi narodnostnega duha (Steinthal) ali narodnostnega značaja, nacionalnega značaja (Mead), etnokarakterja (Wiesbrock), temeljne osebnostne strukture (Kardiner, Linton), modalne osebnosti (Honigman), komunalne osebnosti (Kluckhohn), socialne osebnosti (Inkeles), socialnega značaja (Riesman, Fromm) in še drugi. Linton (1936) denimo takole opredeli "temeljno osebnostno strukturo":

"Temeljna osebnost je struktura osebnosti, ki je skupna večini članov družbene skupnosti in je posledica prejšnjega skupnega izkustva."

Morda je za pojmovanje skupnih osebnostnih značilnosti velikih skupin še ustrenejši Honigmanov pojem modalne osebnosti, ki upošteva poleg kulturno socializacijskih vplivov tudi vpliv sorodnih genetskih dejavnikov in dednih zasnov na oblikovanje podobnih potez pri pripadnikih neke širše skupnosti (Honigman, 1954). Zlasti raziskovalci družbenega značaja kot sta Riesman (1965) in Fromm (1949, 1963) pa skoraj izključno poudarjajo vlogo ekonomskih in političnih dejavnikov.

Narodnostni (avto)stereotipi

Celi narodi gojijo stare in ustaljene predstave o sebi in o drugih narodih - narodnostne stereotipe in predsodke. V znani zgodovini na vsem svetu ni ljudstva, etnije ali naroda, ki ne bi imel takšnih predstav. In čeprav vemo, da so nacionalni stereotipi dvomljivi in krivični in da le tu in tam skrivajo v sebi zrno resnice, je bilo v znanosti kar presenetljivo malo storjenega, da bi si prišli na jasno, kako je s toliko omenjanim, a v bistvu tako malo utemeljenim in dognanim pojmovanjem nacionalnih značajev. Presenetljivo pravim zato, ker navsezadnje že razpolagamo z znanstvenimi sredstvi, ki bi nam omogočila dokaj zanesljivo ugotavljanje osebno-stnih značilnosti pri velikih skupinah in s tem tudi medsebojno primerjavo teh značilnosti. Seveda imam v mislih boljša in zanesljivejša sredstva kot so zgolj opažanja, pa čeprav bi bila plod dolgotrajnih in skrbnih izkušenj. V mislih imam psihološke vprašalnike in teste, s katerimi lahko veljavno in zanesljivo določamo osebne lastnosti od potez temperamenta in značaja do sposobnosti.

Vsekakor obstajajo tudi razlogi, zakaj Slovenci, kot pravi Anton Trstenjak v predgovoru h knjigi "Tiha asimilacija" (Susič in Sedmak, 1983), "še nimamo izdelane karakterologije slovenskega človeka. Tudi drugi narodi je zlepa nimajo, pač zato, ker je taka razčlenitev težko izvedljiva in kočljiva". Povsem drži, da je nacionalne karakteristike težko ugotavljati. Še težje pa so mednacionalne primerjave. Težave so tu podobne kot pri medkulturnih študijah. Spričo različnega kulturnega ozadja lahko na videz podobni rezultati pomenijo povsem različne stvari in na videz različni podatki lahko kažejo na enake značilnosti. Te težave pa znanosti ne odvezujejo naloge, da poskuša priti do jasnejših ugotovitev tudi na tem področju. Trstenjak ima prav tudi, ko opozarja na kočljivost tovrstnih raziskav. Na to nas opozarjajo slabe izkušnje z najrazličnejšimi oblikami rasizma, nacionalizma, seksizma in z drugimi načini neupravičenega vrednostnega presojanja velikih skupin. Ugotovitve, ki se nanašajo na osebne razlike med narodi, zlasti na razlike v sposobnostih in značajskih lastnostih, se hitro lahko zlorabijo v politično ali drugače rasistične in šovinistične namene. Ti pomisleki so nedvomno zelo pomemben razlog, da so se znanstveniki neradi lotevali mednacionalnih osebno-stnih študij in primerjav. A če trezno razmislimo, ugotovimo, da je vendarle bolje, da si nalijemo čistega vina, kot pa da tavamo v temi, ki daje obilo maneverskega prostora nepreverenim nacionalističnim izmišljotinam in stereotipom. Kot bomo videli, nas znanstvene ugotovitve na tem področju lahko celo pomirijo: razlike med narodi obstajajo, obstajajo tudi v osebno-stnih lastnostih in sposobnostih. A to so razlike v povprečjih in te razlike so razmeroma majhne, mnogo manjše kot so razlike med posamezniki in skupinami znotraj vsakega naroda. Nazadnje je torej bolj prav, da te razlike ugotovimo in jih pravilno ocenimo, kot pa da se delamo kot da jih ni. Proti laži se je treba boriti z resnico, ne pa z drugo lažjo.

Stereotipi in predsodki se pogosto nanašajo na osebne značilnosti. Tako bi lahko posebej govorili o osebno-stnih stereotipih in predsodkih. Definiramo jih kot stereotipe in predsodke, kjer se pojavljajo kot atributi objektov stereotipa osebne-stne poteze in druge osebne značilnosti.

Kot osebni atributi se najpogosteje pojavljajo tiste osebne poteze, ki so najizraziteje nasičene z vrednostnimi konotacijami. To so lastnosti, ki jih ocenjujemo z izrazito vrednostnega vidika, bodisi s pozitivnega, bodisi z negativnega.

Gre lahko za značajske in etično moralne lastnosti (npr. poštenost, resnicoljubnost, marljivost, lenoba, zahrbtnost), temperamentne lastnosti (prijaznost, depresivnost), za intelektualne lastnosti (modrost, neinteligentnost) in za telesne in vedenjske lastnosti (seksualna privlačnost).

Psihološka funkcija stereotipov

Psihološki izvor stereotipov in predsodkov ni enoten. Več dejavnikov vpliva na nastanek, oblikovanje in eventualno spreminjanje predsodkov in stereotipov. Med delujočimi faktorji in mehanizmi, ki povzročajo nastajanje in delovanje stereotipov, navajajo zlasti naslednje (glej tudi Musek, 1994).

1. Delovanje jaza, samopodobe. Podoba, ki si jo ustvarjamo o samem sebi, ima referenčno in regulativno funkcijo: vzdrževati jo moramo na relativno visokem nivoju, ki omogoča, da imamo občutek lastne (pozitivne) vrednosti in samospoštovanja (v nasprotnem primeru je ogroženo naše psihično ravnovesje, s tem pa tudi učinkovito delovanje). Stereotipi in predsodki pa so relativno enostaven način, da večamo občutje lastne vrednosti in krepimo svoj jaz; to nam zagotavljajo zlasti negativni predsodki do drugih skupin in pozitivni predsodki do skupin, ki jim sami pripadamo.
2. Kognitivno urejanje. Človek stremi k temu, da bi s svojimi kognitivnimi shemami uredil stvarnost, ki ga obdaja in jo naredil pregledno. Predsodki in stereotipi pomenijo primitivne in enostavne kognitivne sheme, ki nam šablonizirajo svet in nam v njem omogočajo orientacijo. Čeprav predstavljajo največkrat slabo orientacijo, se ravnamo po njih, dokler ne usvojimo boljše - s stališča težnje po kognitivnem urejanju je vsaka kognitivna orientacija boljša kot nobena.
3. Atribucija. Ena izmed osnovnih človekovih teženj je, da si razlaga in osmišlja stvarnost. Pojavom, s katerimi se srečujemo, nezavedno pripisujemo (atribuiramo) različne vzroke in razloge. Predsodki in stereotipi lahko pomenijo takšno preprosto (in po pravilu napačno) atribucijo, ki nam "razlaga" težave in probleme in zanje krivi določene ljudi oziroma skupine (Žide, kapitaliste, komuniste...).
4. Projekcija. Predsodki in stereotipi so lahko povezani z mehanizmom projekcije. Projekcija nam omogoča, da lastne napake in težave, ki jih sami povzročamo, nezavedno preslikamo v druge. Naš jaz tako kar dvakratno profitira: prvič se znebimo lastnih negativnih lastnosti, drugič pa jih naprtimo drugim, s čimer se naša "specifična vrednostna teža" v primerjavi z njimi še dodatno poveča. Kot vidimo, se tudi mehanizem projekcije vključuje v zgoraj opisano delovanje jaza.

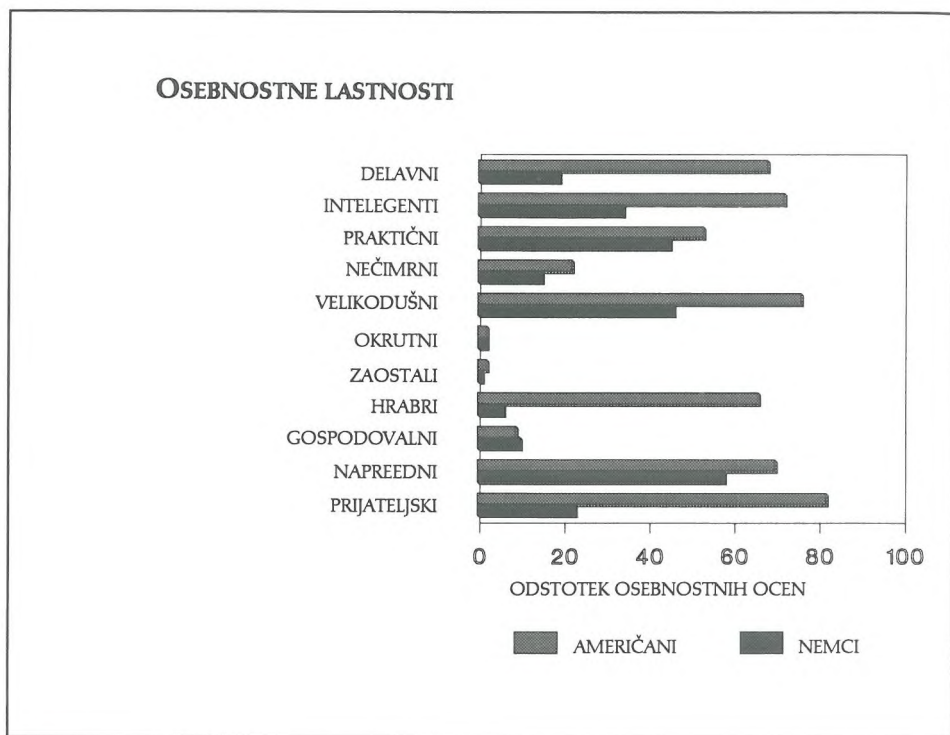
A tudi, če v projekciji ne bi mogli videti toliko vzročnega mehanizma stereotipov, bi veljalo morda obratno: že obstoječi predsodki in stereotipi nam olajšajo projekcijo. Takorekoč nam že vnaprej pripravijo "pravšnje" objekte, v katere bomo projicirali (lastne) negativnosti.

5. Kanaliziranje agresivnosti in emocij. Normalno je, da v življenju od časa do časa sproščamo svoje emocije in agresivne težnje. Pri tem pa je često problem, kje najti primerne cilje in objekte za takšno sproščanje. Ustvarjanje

predsodkov nam naravnost ponuja takšne cilje za agresivno ravnanje, ki ne bo v nasprotju z ravnanjem večine in predpisi.

6. Redukcija strahu in negotovosti. Ljudje težko prenašamo stanja strahu in negotovosti. Predsodki nam nudijo enostavne in trdne šablone, s katerimi si "uredimo" stvarnost, zaščitijo nas pred neznanim in osvobodijo teh negativnih občutij.
7. Socialno učenje. Nedvomno so predsodki, vsaj kar se tiče njihovih vsebin, naučeni. Agensi socializacije, kot so družina, šola, mediji in druge komunikacije, posredujejo in oblikujejo predsodke v okvirjih, ki jih dajejo kultura, grupne norme in vrednote. Ker so predsodki tako enostavni in ker jih je zaradi njihove posplošenosti težko jasno preverjati (saj npr. izjeme "samo potrjujejo pravila"), so razmeroma lahek predmet socialnega učenja, ojačevanja in širjenja.
8. Uveljavljanje skupinske moči. Vsaka skupina teži k uveljavljanju svojega vpliva in moči. Ustvarjanje ustreznih predsodkov lahko prinaša skupini obilo prednosti, vse tja do gospodarskih in političnih privilegijev.

Seveda se tudi tukaj pojavlja zanimivo vprašanje, koliko narodnostni osebnostni stereotipi ustrezajo vsaj približni empirični resničnosti. Dejstvo je, da je tudi empirična resnica v poenostavljenih in obrambno ter vrednostno izkrivljenih stereotipijah včasih težko razpoznavna. Morda bi lahko bilo dobro merilo primerjava avtostereotipa s heterostereotipom; so tiste lastnosti, ki jih narod sam pripisuje sebi in se ujemajo s tistimi, ki mu jih tudi drugi pripisujejo, v večji meri veljavne in resnične? Slika 4 nam kaže takšno primerjavo in sicer primerjavo med avtostereotipom Američanov (prebivalcev ZDA) in heterostereotipom Nemcev o Američanih. Vidimo, da se obe podobi najbolj ujemata v oceni naprednosti, praktičnosti in velikodušnosti, zelo pa se razhajata v oceni hrabrosti, delavnosti in prijaznosti - slednje so lastnosti, kjer verjetno Američani same sebe precenjujejo, medtem ko jih Nemci podcenjujejo (morda zato, ker jih v večji meri pripisujejo sebi, so del njihovega avtostereotipa).

Slika 4. Primerjava avtostereotipa Američanov o sebi s heterostereotipom Nemcev o Američanih.

Prav možno je, da so nekatere osebnostne lastnosti v narodnostnem stereotipu bolj točno preslikane kot druge. Vzemimo npr. dve zelo značilni lastnosti, ki sta zajeti v našem lastnem, slovenskem avtostereotipu, introvertnost in neagresivnost. Zanimivo je, da se glede prve lastnosti empirična opažanja dokaj ujemajo z avtostereotipom, Slovenci smo "v povprečju" nedvomno dokaj introvertni, toda glede agresivnosti smo Slovenci po primerjalnih podatkih bolj visoko kakor pa nizko (Musek, 1989, 1993, 1994).

SLOVENSKI AVTOSTEREOTIP - NJEGOVE ZMOTE IN RESNICE

Vsak narod si oblikuje ustaljene predstave in tudi predsodke o sebi in o drugih narodih. Strokovno govorimo o narodnostnih avtostereotipih in heterostereotipih. Slovenci nismo izjema. Med našimi najbolj razširjenimi avtostereotipi so zlasti naslednji:

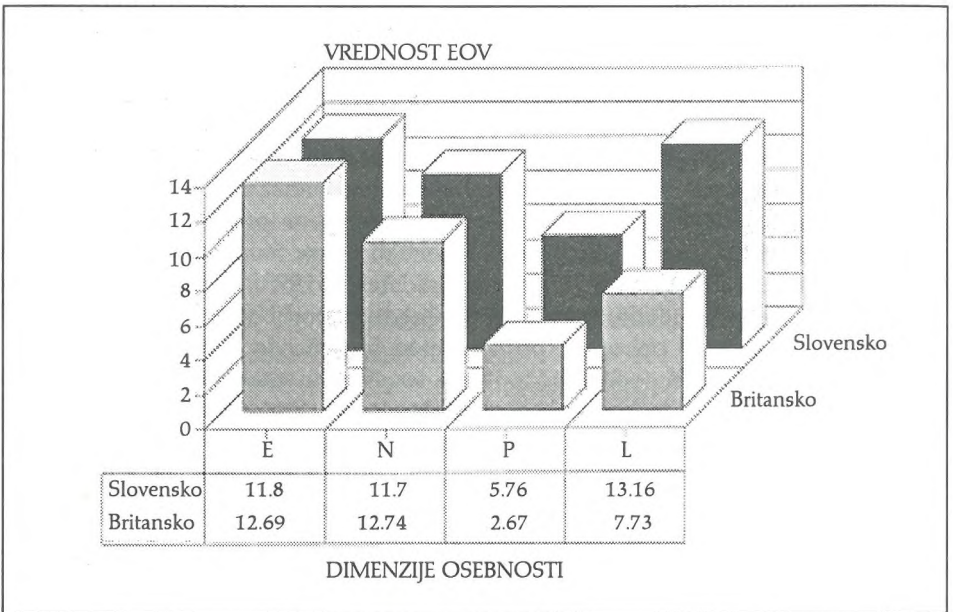
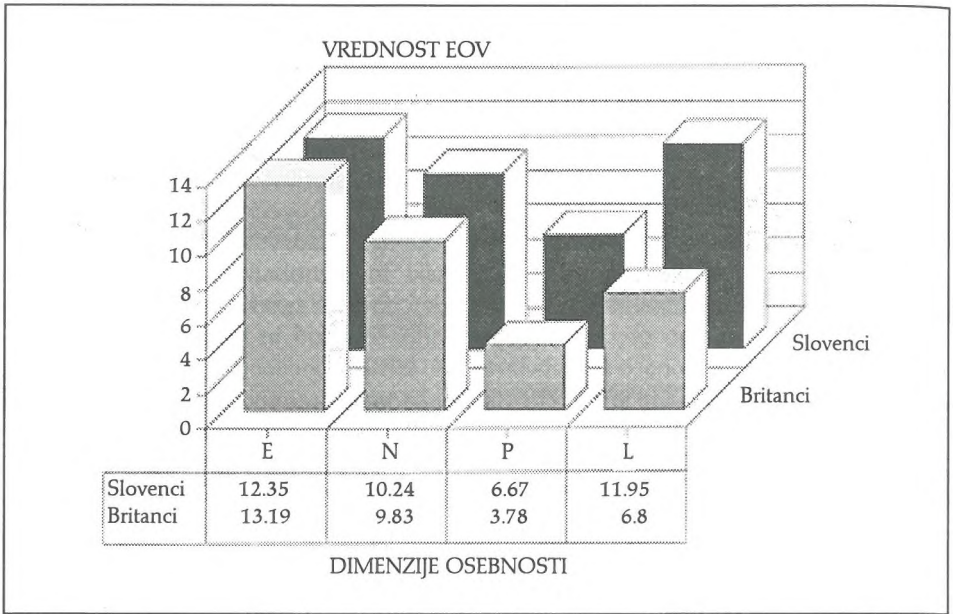
- da smo pošteni (slovenska poštenost)
- da smo kot narod pridni, delavni, disciplinirani
- da smo neagresiven, ponižen, takorekoč "hlapčevski" narod
- da smo prepirljivi, nepripravljeni popuščati, nespravljivi

- da smo zavistni, nevoščljivi (zlasti med seboj), slovenska "favšija"
- da nagibamo k individualizmu, k introvertnosti, depresivnosti in samomolnosti

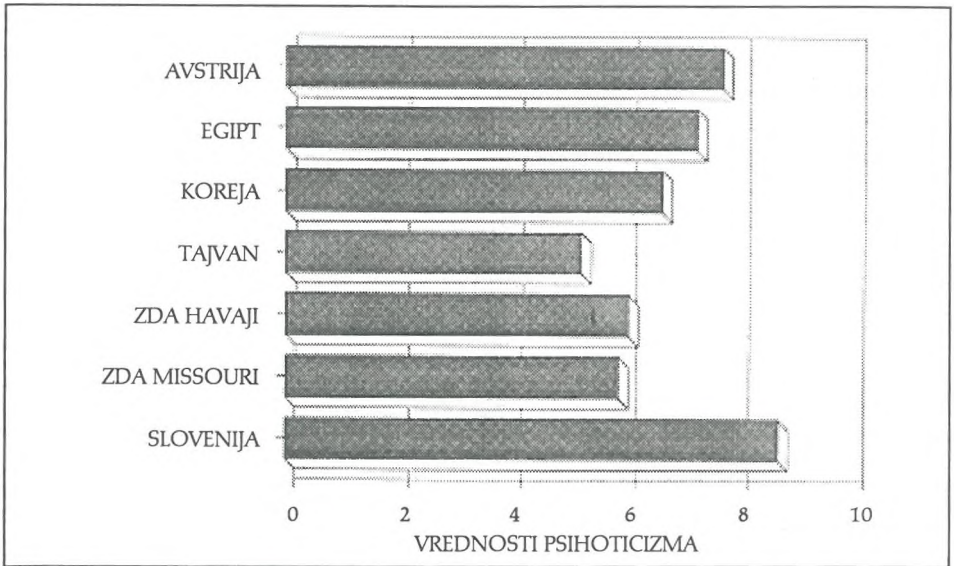
Raziskovalni podatki nekako pritrjujejo prvima dvema spletoma predstav. Slovenci sodimo med narode, ki so v povprečju dokaj storilnostno naravnani in delavni. Prav tako sodimo - primerjalno vzeto - k bolj introvertnim narodom (podobno kot tudi naši sosedje Avstrijci, pa npr. Nemci, Nizozemci, britanski in skandinavski narodi, vsekakor pa ne sredozemski in južnobalkanski narodi). Tretji stereotip pa je po raziskovalnih rezultatih sodeč povsem zgrešen. Ne samo, da Slovenci v povprečju nismo med manj agresivnimi, blagimi in podredljivimi narodi, temveč prav nasprotno: na lestvicah lastnosti, kot so agresivnost, težnja po dominiranju in po neodvisnosti, smo zelo visoko. In prav zanimivo je, kako se prav na tem področju naše lastne predstave ne ujemajo s tistimi, kot jih imajo drugi o nas. Naši sosedje npr. nas nimajo za neagresivne in miroljubne, prej nasprotno; glede delavnosti in introvertnosti pa se njihove sodbe bolj ujemajo z našimi lastnimi.

Te ugotovitve naj na kratko ilustriram z empiričnimi podatki, ki prikazujejo povprečne vrednosti osebnostnih lastnosti reprezentativnih vzorcev slovenske populacije s primerljivimi vzorci drugih narodov. Tako nam slika 5 pokaže primerjavo med slovenskimi in britanskimi vzorci (za ženske in moške posebej) glede treh temeljnih dimenzij osebnosti: introvertnosti - ekstravertnosti, nevroticizma (čustvene stabilnosti - čustvene labilnosti) in psihotizma (osebnostne blagosti - osebnostne trdote), ki jih meri vprašalnik EOVS (originalno EPQ, Lojk, 1979). V primerjavi z britanskim vzorcem je opaziti pri slovenskih približno enako mero introvertnosti (tudi Britanci sodijo v svetovni "osebnostni geografiji" med bolj introvertne narode), in nevroticizma (emocionalne labilnosti), zato pa je pri Slovencih bistveno več psihotizma, ki vključuje tudi poteze kot so agresivnost, dominantnost, težnja po manipuliranju, dogmatizem, maskulinitet, avanturizem ipd. Razmeroma visoko stopnjo te dimenzije pri Slovencih potrjujejo tudi druge študije, kot kaže slika 6 (Johnson in sod., 1989; Šipka, 1988; o tem tudi Musek, 1993; 1994).

Vendar je treba poudariti, da so razlike med povprečji sicer lahko statistično pomembne (tako kot v opisanem primeru med Slovenci in Britanci), nikakor pa niso prav velike. Ponovno velja opozoriti, da so pri primerjavah velikih skupin razlike znotraj skupin večje kot razlike med skupinami. Povprečnih razlik zato ne smemo posploševati na posameznik in na majhne skupine. Čeprav so Slovenci v povprečju npr. bolj introvertni od Italijanov, bi bilo neumno reči, da je vsak Slovenec bolj introverten od vsakega Italijana. Nasprotno, kakih 40 odstotkov Italijanov je bolj introvertnih od povprečnega Slovenca! Poleg tega se moramo krepko zavedati, da gre pri navedenih podatkih za povprečja, ki zabrisujejo tudi obstoj eventualnih notranjih, denimo regionalnih razlik v osebnostnih profilih, te so pa lahko tudi precejšnje (Musek, 1994; Trstenjak, 1991).

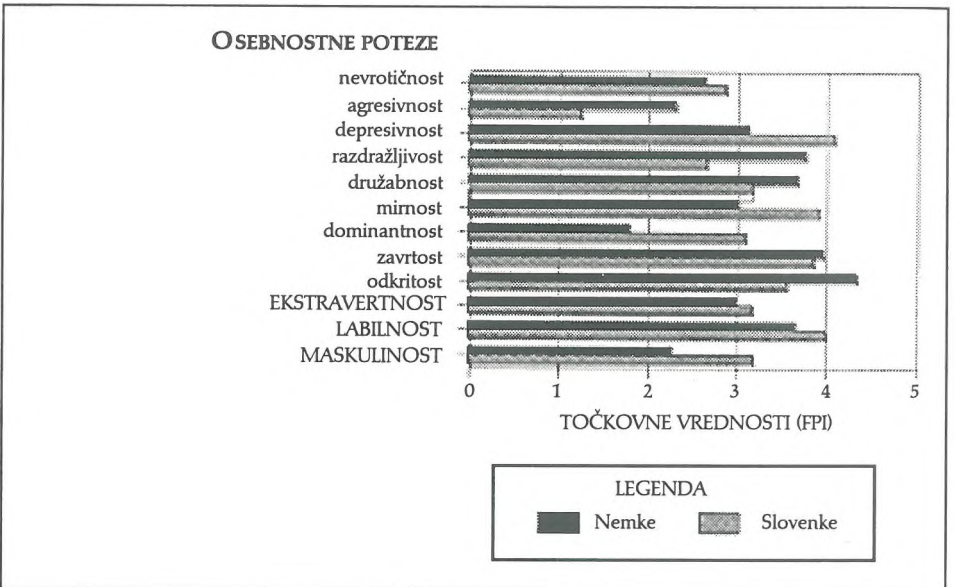
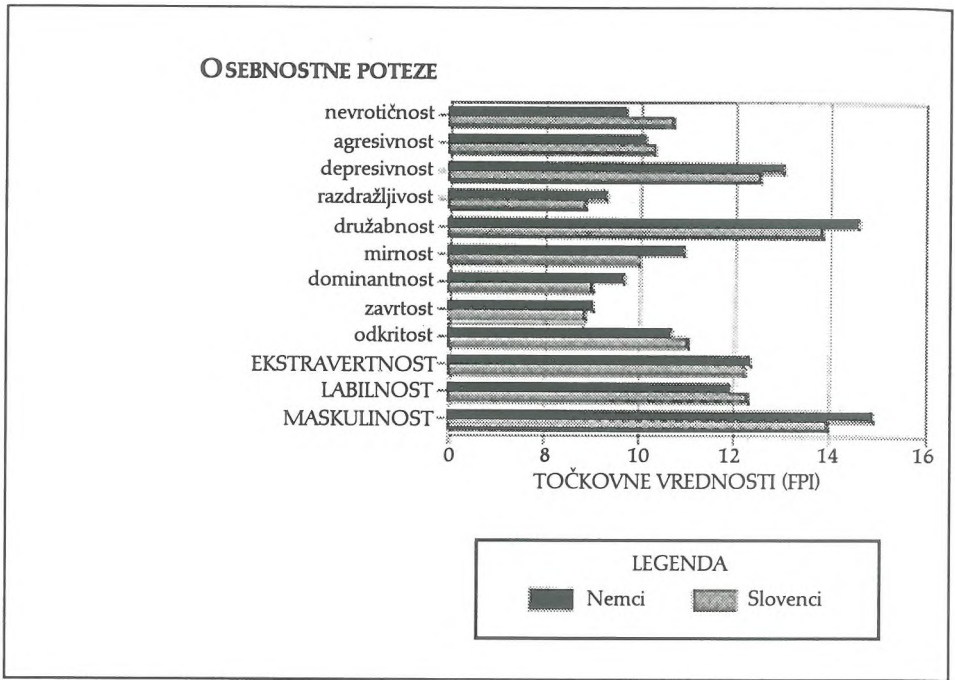
Slika 5. Primerjava med slovenskimi in britanskimi vzorci glede treh temeljnih dimenzij osebnosti.

Slika 6. Primerjava med slovenskimi in drugimi študentskimi vzorci glede na temeljno dimenzijo psihotizma (po Johnson in sod., 1989).

Drugi raziskovalne podatki (Musek, 1989; 1994) dopolnjujejo in tudi potrjujejo te ugotovitve. V primerjavi z Američani smo Slovenci v povprečju bolj introvertni, občutljivi in manj realistični. Nekateri raziskovalci ugotavljajo, da velja ta razlika nasploh za relativno nove (pionirske) kulture kot je npr. ameriška v primerjavi s starimi kot so evropske. Vse kaže, da smo tudi v povprečju bolj vestni in odgovorni, a obenem manj skupinsko usmerjeni in kooperativni.

Videli smo torej, da ima avtostereotip o introvertnosti Slovencev kar nekaj poldage v dejanskem osebnostnem profilu slovenske populacije. Slovenci smo nedvomno med narodnostnimi skupinami, ki so v povprečju bolj introvertne kot nekatere druge. Tak avtostereotip se verjetno ne bi niti mogel razviti, če ne bi tudi mejili na narode, ki so v povprečju bolj ekstravertni. To dokazano velja npr. za druge narode nekdanje Jugoslavije, še zlasti pa za mediteranski del njihove populacije. Po vsej verjetnosti velja to tudi za Italijane in Madžare, medtem ko moramo biti v primerjavah z Avstrijci in Nemci (glej sliko 7) previdni. Tudi oni sodijo, podobno kot npr. Britanci, Nizozemci in Skandinavci k bolj introvertnim narodom. Če razširimo primerjavo na večje geografske razsežnosti, tedaj najdemo v introvertnosti oziroma ekstravertnosti podobne razlike. K bolj introvertnim narodom sodijo severno in srednjeevropski narodi, Japonci, k bolj ekstravertnim pa sredozemski in latinski narodi, Arabci, Afričani. Narodi pionirskih kultur - Američani (ZDA), Kanadčani, Avstralci so, kot kaže, tudi nekoliko bolj ekstravertni kot narodi ustreznih izvirnejših kultur iz Evrope (npr. Britanci, Nemci, Skandinavci...).

Slika 7. Primerjava med slovenskimi in nemškimi vzorci v osebnostnem profilu FPI.

O stereotipu o marljivosti, storilnosti in discipliniranosti Slovencev na podlagi temeljnih dimenzij osebnosti ne bi mogli veliko povedati. Primarne poteze, med

njimi zlasti značajska poteza, ki jo Cattell označuje kot g-faktor (vestnost, marljivost, moralnost) pa kot da potrjujejo prislovično slovensko pridnost (Musek, 1994).

A povrnimo se še k morda najbolj spornemu avtostereotipu, po katerem si radi očitamo preveliko ponižnost, če ne kar hlapčevstvo. Videli smo, da relevantni psihološki podatki tega ne potrjujejo, in da nakazujejo nekaj prav nasprotnega. Visoka stopnja psihotocizma pri slovenski populaciji je bila primerjalno potrjena dovolj pogosto, da o veljavnosti tega podatka ne moremo dvomiti. To pa seveda pomeni, da smo Slovenci verjetno nad mednarodnim povprečjem, kar zadeva agresivnost, maskulino obnašanje, dominantnost, upornišvo, brezobzirnost, odpor zoper avtoritete, dogmatizem, težnjo po neodvisnosti in avanturizem. Prav nasprotno od omenjenega avtostereotipa.

Tudi za prislovično slovensko zavistnost in privoščljivost ("favšijo") najdemo potrdilo v teh naših podatkih. Slovenci zelo radi oponiramo, smo precej ambiciozni, dominantni in željni uveljavljanja, vendar smo se navadili to dosežati tako, da skušamo preprečevati uspešnost drugih, namesto, da bi jih skušali prekositi (po logiki rekla "naj sosedu krava crkne"). Naš odnos do sodelovanja in kooperacije ni najbolj konstruktiven. Radi oponiramo drugim, in če nimamo komu, ali pa drugim ne moremo, potem oponiramo drug drugemu. Privoščljivost, nepripravljenost popuščati in nespravljivost se verjetno skrivajo v visokih vrednostih psihotocizma. Naučiti se moramo končno usmerjati svoj individualizem in težnjo po dominiranju v konstruktivno tekmovanje in sodelovanje, namesto v neplodno medsebojno zavistnost, ljubosumnost in zdrहारstvo.

Pač pa nam dobljeni osebnostni profili osvetljujejo neko drugo slovensko problematiko, namreč relativno visoko stopnjo samomorilnosti. Zgolj nagibanje k depresivnosti in nevroticizmu pri Slovencih ni tako visoko, da bi lahko zaradi tega pričakovali populacijsko tako visoke vrednosti suicida. Toda hkratna kombinacija introvertnosti in agresivnosti pomeni, da se agresivnost usmerja k samemu sebi - to pa je seveda lahko populacijska podlaga za razmeroma visok odstotek samomorilnosti.

Psihološka podlaga samomorilnosti je obračanje agresivnosti k sebi, torej kombinacija stopnjevanje agresivnosti in introvertnosti. Tega pa imamo obojega v povprečju kar precej. In razumljivo je, da bo potlej tudi povprečje samomorov večje. Toda vsak samomor po sebi ima seveda čisto specifične sprožilne dejavnike. Le da se ti pri ljudeh z omenjeno osebnostno dispozicijo pogosteje pojavijo. Nasploh je pri Slovencih tudi precej drugih pojavov psihične motenosti. Podobno bi lahko povezali alkoholizem in uživanje drog z višjo mero depresivnosti, pa visoko število prometnih žrtev z agresivnostjo... In če se zavedamo teh povezav, potem bomo morali postati bolj pozorni na druge dejavnike, ki sopovzročajo te negativne pojave in jih je lažje spremeniti ali odstraniti kot osebnostne značilnosti. Te so zelo stabilne in nespremenljive.

Narodnostne predstave in predsodki imajo psihološki pomen, celo več funkcij imajo. Predvsem krepijo občutje nacionalne identitete, pripadnosti, dvigajo nacionalno samospoštovanje itd. Seveda pa je vprašljivo, če za kaj takega potrebujemo docela zgrešene samopredstave. Slovenci sodimo npr. med dovolj sposobne, izobražene in kultivirane narode (že iz zgodovinskih razlogov imajo npr. umetniki pri nas visoko ceno) in v vseh bistvenih pogledih, če se primerjamo z drugimi, se nam ni treba sramovati. Tudi tistih lastnosti, ki se nam ne zdijo tako zaželene, ni dobro

prikrivati. Bolje se je soočiti z njimi, tako bomo lažje premoščali njihove negativne učinke.

Prepričan sem, da ima ta stereotip med drugim obrambno psihološki značaj. Glejte, nekdo, ki je po naravi hlapčevski, se pač ne bo pritoževal, če se znajde v podrejenem položaju. Zadovoljen bo, saj mu prav to ustreza. Pač pa se bo pritoževal tisti, ki je po svoji naravi dominanten - upiral se bo, skušal izvleči iz podrejenosti in če mu ne bo uspelo (kot nam Slovencem dolgo časa ni), se ne bo nehal pritoževati. Hočem reči, da je tak stereotip pričakovana reakcija osebe, v našem primeru pa celega naroda, ki je frustriran v svojih težnjah po dominiranju in neodvisnosti.

Slovenci smo v osebnostnem pogledu enako različni in raznovrstni kot so drugi narodi, to jasno kažejo psihološke analize slovenske populacije. Vse pomembne osebnostne lastnosti so normalno porazdeljene kot dimenzije, vzdolž katerih se razporejamo od enega ekstrema do drugega. Med nami so nedvomne osebnostne razlike glede na populacijske in demografske razrede - glede na spol, starost, socioekonomske sloje, gospodarsko razvitost, regionalno strukturiranost. In slovenska povprečja, ki hočeš nočeš reprezentirajo naš narodnostni značaj, so v vsakem pogledu primerljiva in somerljiva z osebnostnimi povprečji drugih narodov. Umeščajo nas na naše mesto v mednarodnem "osebnostnem prostoru". To mesto je, če se omejimo na evropski in zahodni prostor, nekje blizu položaja, ki ga zavzemajo srednjeevropski, zlasti alpski narodi, je precej blizu položaju, ki ga imajo zahodni in severni evropski narodi, in že nekoliko bolj oddaljeno od položaja mediteranskih, balkanskih in vzhodnoevropskih narodov.

V nekaterih osebnostnih potezah in dimenzijah se pojavljajo razlike in posebnosti, ki opredeljujejo osebnostno specifičnost posameznih narodov. Tudi pri slovenski populaciji lahko odkrijemo nekaj takšnih specifičnosti. Slovenci po svojem psihološkem profilu sodimo med razmeroma introvertne in individualistično usmerjene narode, kar se ujema z našimi lastnimi in tudi tujimi stereotipi o nas. Podobno bi lahko dejali tudi za vestnost in marljivost, za nagibanje k depresivnosti in morda še o čem. Po drugi strani nam psihološke raziskave nedvoumno kažejo, da smo Slovenci v primerjavi z drugimi narodi v povprečju dokaj dominantni, agresivni in uporniški. To pa je v kričečem nasprotju s predstavo, da smo ponižen narod s hlapčevsko mentaliteto. Tudi glede sposobnosti in inteligentnosti smo vsaj v solidnem svetovnem povprečju.

Znanstvena opredelitev osebnostne strukture na ravni nacionalne skupnosti ima verjetno večji pomen, kot bi mislili. Njen smisel ni samo v tem, da nam ovzre ali pa potrjuje obstoječe in trdovratne stereotipe. Z vidika spoznanj o osebnostni strukturi lahko lažje razložimo nekatere nacionalne pojave, ki nas posebno begajo. Naj omenim samo nekaj takšnih: že omenjeni hlapčevski "sindrom", samomorilnost, "slovenska" pridnost, "slovenska" medsebojna zavistnost in neugnana težnja po neodvisnosti.

Osebnostni profil, ki se je uveljavil v našem prostoru ni od včeraj in lahko si predstavljamo, da je prispeval k naštetim kompleksom. A tudi ta profil je - vsaj delno - posledica razmer, v katerih so živeli in se gibali Slovenci. Odkar jih obdajajo številčnejši narodi, so v nezavidni situaciji nekoga, ki je vedno znova frustriran v težnji po uveljavljanju. Tako zgodovinski znaki kot analize osebnostne strukture danes nam kažejo, da pri Slovencih v povprečju ni ravno primanjkovalo naravne

agresivnosti, bojevitosti in celo teženj po dominiranju. Neuspešno soočanje s sosedji, ki so po številu in nacionalnih rezervah neprimerno močnejši, je verjetno poglobljalo občutja nemoči, obračanje k sebi in depresivnost. Agresivnost pa je v kombinaciji z introvertnostjo in depresivnostjo nedvomno osebnotna podlaga relativno visoke samomorilnosti in samouničevalnosti med Slovenci. Dalje, onemogočanje naše naravne agresivnosti, naše naravne težnje po uveljavljanju in ekspanziji, je del te energije nujno preusmerilo navznoter, v medsebojno agresivnost, ki se žal ni kazala kot ustvarjalna kompetitivnost, ampak kot tisto, kar še danes prislovično imenujemo "slovenska favšija". Po drugi strani se pri frustraciji nujno krepijo izvirne uveljavitvene težnje, težko dosegljivi cilji postajajo še privlačnejši. Slovenci smo se zato potegovali za neodvisnost celo v časih in razmerah, ko to ni bilo samo težko, temveč je bilo videti popolnoma nemogoče. Ko smo to končno le dosegli, smo se otrsli zgodovinskega bremena. To bo nedvomno tudi razbremenilo našo nacionalno zavest in identiteto nekaterih balastnih vsebin.

Občutja ponižanosti in hlapčevstva so le nadaljnji spremljevalni pojav opisane frustracijskega procesa. In prav to je tipično: stereotipa o ponižnosti, hlapčevanju in neagresivnosti si ne bo ustvarjal tisti, ki se je s takšno vlogo sprijaznil, temveč tisti, ki se z njo noče sprijazniti. Submisiven človek se ne bo pritoževal zaradi podrejanja; pač pa se bo zaradi tega pritoževal dominanten človek, ki ga drugi prisilijo k pokornosti. Poleg tega je avtostereotip o ponižnosti in neagresivnosti nezavedno psihološko sredstvo, ki mora razorožiti nasprotnika in njegovo agresivnost in ki hkrati uspešno tolaži lastno moralno vest, lastni nadjaz, ki pač ne dovoljuje agresivnosti. In kot ugotavljajo naši psihologi in psihoanalitiki je "slovenski nadjaz" sploh poglavje zase. Slovenci smo kar precej storilno naravnani, tako da predstava o vestnosti in marljivosti ni iz trte izvita. Vendar se zdi, da bomo morali še kaj spremeniti v naši mentaliteti, da bomo svojo storilno naravnost razvili v res ustvarjalno produktivnost. V atmosferi zdrave medsebojne tekmovalnosti se to lahko hitro zgodi, ne pa tudi v atmosferi medsebojne zavistnosti, po kateri je treba prekositi drugega s tem, da mu odvzameš (ali pa to vsaj privoščiš), ne pa s tem, da več narediš.

Tudi kolektivizem, ki ga je na silo vsajal prejšnji sistem, osebnotni strukturi in tradiciji Slovencev ni bil pisan na kožo. Seveda ni mogel bistveno spremeniti osebnotnega profila, a prizadel ga je že s tem, da je preoblikoval našo mentaliteto. Še vedno se le stežka poslavljamo od vsiljene miselnosti egalitarizma brez odgovornosti, ki duši ustvarjalnost. Velike spremembe so nas tako osvobodile kar dveh hudih hipotek, osamosvojili smo se in hkrati otrsli kolektivizma, tujega naši kulturi. Sproščeni teh dveh nacionalnih bremen, lahko veliko ustvarimo. Seveda pa je zdaj to bolj kot prej odvisno od nas samih.

LITERATURA

- Barrett, P. & Eysenck, S.B.G. The Assessment of Personality Factors across 25 countries. *Journal of Personality and Individual Differences*, 1984, 5, 615-632.
- Benedict, R. *Patterns of Culture*. London, Routledge and Sons, 1955.
- Cattell, R.B., Eber, H.W. & Tatsuoka, M. *Handbook for the Sixteen Personality Factor questionnaire* (3rd ed.). Champaign, Ill., Institute for Personality and

- Ability Testing, 1970.
- Cattell, R.B. Naučna analiza ličnosti. Beograd, BIGZ, 1975.
- Cocchiara, G. Storia del folklore in Europa. Torino, Bortinghieri, 1971. Prevod: Istorija folkloru u Europi. Beograd, Prosveta, 1985.
- Cvijić, J. Balkanski polotok in južnoslovanske dežele. 1931.
- Eckensberger; L. H. & Krewer, B. Die kulturvergleichende Perspektive. V: Herrmann, T. & Lantermann, E-D. (ur.). Persönlichkeitspsychologie. München - Wien - Baltimore, Urban & Schwarzenberg, 1985, 116-124.
- Fromm, E. Psychoanalytic characterology and its application to the understanding of culture. V: Sergent, S.S. & Smith, M.W. (izd.), Culture and personality. New York, The Viking Foundation Inc., 1949
- Fromm, E. Zdravo društvo. Beograd, Rad, 1963.
- Herder, J. G. "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" (orig. štirje zvezki, izšli v letih 1784-1791).
- Hegel, G.W. F. Filozofija povijesti. Zagreb, Kultura, 1951.
- Hegel, G.W. F. Fenomenologija duha. Zagreb, Kultura, 1955.
- Herodot. Zgodbe.
- Honigman, J. J. Culture and personality. New York, Harper and Brothers, 1954.
- Huckenbeck, H. Probleme ethnopsychologischer Forschung. In: Kontakte und Grenzen. Probleme der Volks-, Kultur- und Sozialforschung. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen, Hogrefe, 1969, 35-48.
- Inkeles, A. Some sociological observations on culture and personality studies. V: Kluckhohn, C. & Murray, H. (izd.), Personality in nature, society and culture. New York, 1955.
- Johnson, R.C., Danko, G.P., Darvill, T.J., Bochner, S., Bowers, J.K., Yau-Huang Huang, Park, J.Y." Pečjak, V., Rahim, A.R.A. & Penington, D. Cross-cultural Assessment of Altruism and its Correlates. Journal of Personality and Individual Differences, 1989, 10, 8, 855-868.
- Kardiner, A. Individual and his Society. New York, Columbia University Press, 1939.
- Kluckhohn, C. Mirror for Man. New York, Mc Graw-Hill, 1949.
- Kluckhohn, C. & Murray, H. Personality in Nature, Society and Culture. New York, 1955.
- Linton, R. The Study of Man. New York, Columbia University Press, 1936.
- Lojk, L. EPQ, Eysenckov osebnostni vprašalnik. Priročnik. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, 1979.
- Mead, M. Culture and Personality. American Journal of Sociology, 42, 1936, 84-87.
- Merton, R.K. Social Theory and Social Structure. New York, Free Press, 1957.
- Musek, J. Osebnostni profil Slovencev. V zborniku: Posvetovanje psihologov Slovenije, Radenci 1988 in 1989, Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije, 1990, str. 162-194.
- Musek, J. O osebnostnem profilu Slovencev. Anthropos, 1989, 1-2, 270-286.
- Musek, J. Osebnostni portret Slovencev. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Riesman, D. Usamljena gomila. Beograd, Nolit, 1965.

- Rizman, R. Študije o etnonacionalizmu. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 1991.
- Rosenthal, R. Experimenters effects in Behavioral Research. New York, Appleton Century Crofts, 1966.
- Schlegel, F. Filozofska predavanja (1804-1806).
- Spektorski, E. Zgodovina socialne filozofije. Ljubljana, Slovenska Matica, 1932.
- Susič, E. & Sedmak, D. Tiha asimilacija. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1983.
- Trstenjak, A. Misli o slovenskem človeku. Ljubljana, Založništvo Slovenske knjige, 1991.
- Urbančič, I. K teoriji nacije, naroda, etnosa s posebnim ozirom na Slovence. Družboslovne razprave, 1985, 2, 5-72.
- Whiting, B.B. & Whiting, J. M. Children of six cultures. Cambridge, Harvard University Press, 1975.

Metka FUJS

OBLIKOVANJE NARODNE IDENTITETE PRI PREKMURSKIH IN PORABSKIH SLOVENCIH

Narodno identiteto lahko iščemo v prepletu že z rojstvom dodeljenih etničnih posebnosti in množice različnih, predvsem kulturnih vplivov, ki oblikujejo vsako, na kakršenkoli način opredeljeno kulturno enoto. Tako se oblikuje narod kot kulturna in jezikovna skupnost, ne glede na državne ali druge politične meje¹ in tako se je oblikoval današnji slovenski panonski prostor. Skozi zgodovino so ga delile in obdajale številne kulturne, politične, etnične ali narodne, verske in druge meje. Te mu še danes, kljub vedno večji univerzalizaciji, dajejo svoj pečat obenem pa je ta prostor veliko bolj povezan s sosednjimi pokrajinami in deželami ter kulturnimi vplivi, ki so jih oblikovali, kot se včasih zdi. Najprej in predvsem so ga oblikovale geografske in s tem povezane komunikacijske danosti in šele nato verske, politične in etnične ali narodne. Zato sta si predvsem po načinu bivanja, delno pa tudi razmišljanja in izražanja veliko bolj blizu slovenski, madžarski ali avstrijski panonski človek kakor npr. slovenski panonski in alpski človek, ki ju sicer družijo skupni jezik in skupni etnični izvor.

Ne oziraje se na narodno pripadnost je zato nek kulturni prostor torej veliko več kot nekaj, kar naj bi omejevale politične, verske ali narodne meje, ki jih med enakimi ali podobnimi postavljajo zgolj kratkovidni lokalizmi. Je skupek različnih identitet, ki se prepletajo v različnih odvisnostih in narodna identiteta je zgolj ena izmed njih. Prispevek o narodni identiteti prekmurskih in porabskih Slovencev bi zato lahko bil popoln oz. nam dal pravo predstavo tudi o sami kulturni enoti, ki jo imenujemo Prekmurje ali Porabje na Madžarskem, šele v povezavi z drugimi podobnimi etnološkimi, antropološkimi, lingvističnimi, umetnostnimi, sociološkimi in drugimi raziskavami. Še posebej pa je za prikaz oblikovanja narodne identitete pomembno poznati kako se je etnično oblikoval določeni prostor kajti prav etnogeneza je osnova in pogoj za vse prihodnje oblike narodnega oblikovanja, opredeljevanja in izražanja.²

Glede na geografske danosti, ki so pogojevale določeni tip življenja lahko v skladu z navedenim kot poseben kulturni prostor označimo celotno področje panonske nižine. Enako lahko opredelimo kot posebno kulturno enoto tudi današnji slovenski panonski prostor tem bolj, ker ga povezuje še isti etnični izvor prebivalstva in enak jezik, kot posebna kulturna kategorija. Znotraj tega prostora se je zaradi političnih meja oblikovala posebna geografska in zgodovinska enota, ki jo danes imenujemo Prekmurje. Skozi zgodovino je ta prostor, ne glede na cerkve-

¹ Stane Južnič: Identiteta, Ljubljana 1993, 278.

² Strnjen pregled razmerja med slovanskim, nemškim in madžarskim prebivalstvom v Spodnji Panoniji v 9. in 10. stoletju imamo v: Peter Štih: Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in v prvi polovici 10. stoletja, v: Zgodovinski časopis, 1983, 3/37, 171. - 201.

noupravno ali civilnoupravno pripadnost, prav zaradi etnične sestave svojega prebivalstva znotraj teh uprav predstavljal posebnost in na osnovi te pripadnosti se je oblikovala tudi njegova narodna pripadnost.

S Slovenci naseljeni prostor severno od Mure so skozi zgodovino različno imenovali. Glede na geografsko lego se v dokumentih zagrebške škofije uporablja ime *Districtus Transmuranus*. V času najhujših sporov glede cerkvene jurisdikcije v Zalski županiji med Zagrebom in Veszpremom, v 13. in 14. stoletju, se prekmurske župnike opisuje kot "plebanos vestros Transmuratos"³, torej kot župnike preko Mure. Leta 1692 župnije beksinskega arhidiaconata na tem področju kot "parochiae in Archidiaconatu Bexin districtu Trans Murano", v letih pozneje pa "districtus Transmuranus..." ali "... Districtus Transmurani"⁴, vedno kot področje preko Mure ali današnje Prekmurje. Precizneje je to le tisti del Prekmurja, ki je cerkvenoupravno pripadal zagrebški škofiji. Po koncu prve svetovne vojne, predvsem pa po priključitvi tega področja k Sloveniji leta 1919 se - razen pri domačih piscih - skoraj popolnoma uveljavi ime Prekmurje, ker tako kot iz zagrebške strani, tudi iz ostalih delov slovenskega prostora, geografsko prav to pomeni.

Glede na narodno pripadnost se v administrativni terminologiji györske škofije področje slovenskih župnij v Železni županiji označuje z izrazom *Tótság*, izhajajoč iz imena *Tót*, kakor so Madžari imenovali tiste Slovence s katerimi so se srečali ob svojem prihodu v panonski prostor in so sami sebe imenovali Sloveni, svoj jezik pa slovenski (Torej so s tem izrazom označevali Slovence in Slovake op. M.F.). Györski vizitacijski zapisnik iz leta 1698 pravi, da področje tako imenujejo Slovani, ki tod bivajo. Leta 1714 je področje med Štajersko in reko Rabo označeno kot "Districtus *Tótság*..." in pomeni v bistvu ozemlje soboške dekanije.⁵ V prevodu je to slovanski okraj ali v primeru Prekmurja slovenski okraj in je lahko osnova za poznejša slovenska imena tega področja. Franc Temlin, avtor prve knjige v prekmurskem jeziku - prevoda Lutrovega Malega katekizma iz leta 1715 - je v svojem pismu nemškim pietistom v Halle, enkart v letih 1714 ali 1715, pokrajino iz katere izhaja imenoval Sklavonija in sicer: "Kajti vsespoštovani gospodje, na moji rodni zemlji, ki je Sklavonija in živi na meji spodnje Ogrske proti zahodu, med Štajersko in Ogrsko in kjer se tudi neki del in okrožje Železne županije ponaša s tem imenom, je skupina ljudi, nemajhna po številu, ki je predana evangeličanski veri."⁶ Slovensko ime tega področja je bilo prvič zapisano v knjigah katoliškega pisca Mikloša Küzmiča leta 1780. Imenoval ga je Slovenska okrogline.⁷ Kljub lepemu slovenskemu imenu sam v komuniciranju z Madžari uporablja tudi ime Vandalija

³ Ivan Zelko: Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju, v: Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, 109.

⁴ Ivan Zelko: Cerkenoupravni položaj Slovenske krajine od 798 do 1958, v: Zbornik soboškega muzeja 3, 1993/1994, 44.

⁵ Ivan Zelko: Zgodovinski pregled cerkvene uprave...111.

⁶ Vilko Novak: Pismo Franca Temlina nemškim pietistom, v: Slavistična revija, 18/1970, 3-4, 252.

⁷ Primer naslovnice od Mikloša Küzmiča prirejenih Svetih evangelijev: Szvéti evangyeliomi pouleg Kalendárioma i réda Rimszkoga na Vsze Nedelne, i Szvétesnye Dni z- Obszinszkoga szvétoğa Piszma po zapouvidi nyih Goszposztva i Náj Visse Postúvanoga Goszpodina Szily Jánosa, z- Gornyega Szopora, Szombotelskoga Púspeka, na Sztari Szlovenszki jezik Po postúvanom Goszpoudi Kúzmic Miklósi, Szvétoğa Benedeka Fare Dúhovniki, ino *Okrogline Szlovenszke Vice- Őspörössa obrnyeni, i sztroskom onoga Nyih Goszposztva Púspeka vö zastampani.* (podčrtano M.F.)

npr. v pismu sombotelskemu škofu Szilyu: "Naj vidi Vandalijsa vsaj ob koncu stoletja svoj jezik v tisku..."⁸ Za tukaj živeče Slovence so namreč Madžari uporabljali tudi izraz Vendi, kar je direkten prenos nemškega imena za Slovane Winden⁹ in iz tega izpeljali tudi poimenovanje prostora, kjer so bivali kot "Vendvidék". Iz tega je sledila zmeta, da je Vend enako Vandal in teorija o vandalskem izvoru tukaj živečih Slovencev, ki zanika njihov slovanski izvor. Da je vsa teorija temeljila le na podobnosti imena in ne na nekih stvarnih raziskavah nam pove že dejstvo, da se nihče od tako pišočih ni opredelil do tukaj živečih Slovencev kot do Germanov, saj so bili Vandali navsezadnje germansko ljudstvo. Zanesljivo je na podobnem nivoju razmišljal tudi sombotelski škof s katerim si je dopisoval Küzmič, saj pravi, da Vendi niso Slovani, da živijo med Monoštrom in Radgono, obenem pa tudi, da imajo skoraj skupen jezik s sosednjim štajerskim, koroškim in kranjskim ljudstvom.¹⁰ Enako je razmišljal tudi avtor 13. poglavja - ali Jožef Torkoš ali Štefan Küzmič - v Predgovoru k Novemu zakonu Štefana Küzmiča iz leta 1771, saj pravi: "Zadosti nam bo, če druge izpustimo in se spomnimo Kranjcev in spodnjih Štajerjev, kateri so, kakor menimo, skupaj z našimi ogrskimi Slovenci v županijah Železni, Zala in Šomogjski ostanki tistih Vandalov, ki so v petem stoletju po Kristusovem rojstvu odšli iz tega kraljestva v Vlaško in Špansko državo, od tam pa so odpluli čez morje v Afriko."¹¹ Za tega avtorja so torej vsi Slovenci Vandali in ne zgolj Prekmurci, kakor se je pogosto dokazovalo, predvsem ko se jih je želelo ločiti od ostalih Slovencev. Za Mikloša Küzmiča pa je bolj verjetno, da je ime Vandalijsa uporabljal zgolj v komuniciranju s škofom, saj sicer svoje knjige in jezik, ki ga uporablja striktno imenuje slovenski, kakor ga slovenski imenujejo tudi vsi ostali prekmurški protestantski in katoliški pisci te dobe, ne glede na to ali so imeli različne pojme o izvoru svojega ljudstva. Vsak dvom glede tega bi moral odpraviti Mátyás Ráth, urednik časopisa *A Magyar Hírmodó* in luteranski pastor, ki je leta 1782 z veliko naklonjenostjo poročal o izidu Küzmičevih knjig in obenem kot prvi Madžar zavrnil vendsko ali vandalsko teorijo o izvoru prekmurških Slovencev, ki so bili zanj Slovani in nič drugega.¹² Da se to ni zgodilo nam dokazuje število njenih prvržencev, ki jih lahko delimo v nevedne in tiste z določenim političnim ciljem, v naslednjih več kot stopetdesetih letih, nekaterim pa še danes ne da miru. Med zanimivejšimi in morda tudi najnevarnejšimi, saj je predstavljala temelj madžarske nacionalne politike v Prekmurju v drugi svetovni vojni, je bila teorija prekmurskega rojaka Sándorja Mikole, ki jo je leta 1928 strnil v svoji knjižici "Vendstvo v preteklosti in danes".¹³ Ta je izdelal nekakšno sestavljenko iz različnih virov, v katerih se uporabljajo izrazi Wind, Windisch oziroma Vend pa celo Venedi ali Veneti in krajevnih ali ledinskih imen podobnega izvora ter prišel do spoznanja, da so Prekmurci ostanek ilirsko- keltskega ljudstva, ki je živelo tukaj že pred priho-

⁸ Ivan Škafar: Iz dopisovanja med škofom J.Szilyem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi knjigami, v: Slavistična revija 1975, 23, 1, 88.

⁹ Vilko Novak: Madžari o Vendih, v: *Archeo* 1990, 10, 107. - 110.

¹⁰ Ivan Škafar: Madžari o prvih štirih knjigah Mikloša Küzmiča, v: *ČZN* 1975, 2, 248.

¹¹ Mihael Küzmič: Predgovori Štefana Küzmiča, Ljubljana 1981, 27. Teksti so prevedeni v danes berljivo slovenščino in jih v takšni obliki tudi citiram (op. M. F.).

¹² Ivan Škafar: Madžari o prvih... 252. - 253.

¹³ Mikola Sándor: *Vendség multja és jelene*, Budapest 1928.

dom Rimljanov. V času močne slovanske naselitve v panonski nižini se je to ljudstvo poslovanilo in zato tudi govori nekakšno obliko slovanskega jezika. Vendar sedaj že tisoč let biva v okrilju madžarske države pod vplivom madžarske kulture in jezika in zato tudi čuti madžarsko in se ima za madžarsko. Po Mikoli torej pomeni biti Vend, biti na najboljši poti, da postaneš Madžar.

Vsekakor imeni Vendvidék in Tótság v madžarskih virih pomenita prostor, kjer bivajo Slovenci, enako kot to pomeni Slovenska okroglina ali Slovenska krajina. Slednje ime zasledimo prvič v Sztarinah 'szeleznih ino Szalaszkih Szlovenov, rokopisu Jožefa Košiča, ki naj bi ga napisal po letu 1845, torej več let po tistem, ko je tudi sam dojel zmotnost svoje vandalske teorije. Njegov članek "Ali so na madžarskem Vandali" objavljen v reviji Tudományos Gyűjtemény leta 1827¹⁴ je namreč ostro zavrnil madžarski duhovnik in zgodovinar Lajos Bitnitz, ki ga je opozoril, da jezik prekmurskih Slovencev ni veliko drugačen od tistega, ki ga govorijo na Spodnjem Štajerskem in na Kranjskem in da ima ta jezik svojo katedro v Gradcu in Ljubljani.¹⁵ Ime Slovenska krajina se je ob koncu 19. stoletja udomačilo pri mnogih prekmurskih piscih - predvsem potem ko je beseda Tót začela med Madžari dobiti slabšalni prizvok - in so ga uporabljali vse do druge svetovne vojne, nekateri pa ga uporabljajo še danes. Že pri Košiču je pomenila Slovenska krajina celotno področje današnjega Prekmurja in Porabja enako kot so tudi madžarski viri 19. stoletja prenesli ime Tótság ali Vendvidék na celotno to področje.

Nobeno od navedenih imen tega prostora v zgodovini ni pomenilo tudi neke zaključene cerkvenoupravne ali civilnoupravne enote. Po augsburškem miru leta 955 je ozemlje današnjega Prekmurja sicer spadalo v madžarsko interesno področje, vendar ga ni nihče resnično upravljal. Cerkevno ga je do leta 1075, glede na počasnost vatikanskih mlinov, verjetno tudi po ustanovitvi škofij v Györu (998) in Veszpremu (1002), ponovno upravljal Salzburg v kolikor je bilo zaradi neurejenega položaja in nemirnih obmejnih razmer to sploh mogoče. Tudi po vključitvi v madžarsko civilno in cerkveno upravo okrog leta 1090, je ostalo ozemlje današnjega Prekmurja več ali manj razdeljeno. Cerkvenoupravno je bilo vsaj formalno združeno pod zagrebško škofijo od njene ustanovitve leta 1094 pa do razmejitve z györsko škofijo leta 1176 in nato od ustanovitve sombotelske škofije leta 1777 oz. prevzema formalne jurisdikcije nad Prekmurjem brez Porabja s strani lavantinske škofije leta 1923.¹⁶

Civilnoupravno je bilo od časa premaknitve madžarsko - nemškega obrambnega pasu na Kučnico in Radgono razdeljeno med Zalsko, ki ji je pripadlo t.i. dolnje Prekmurje in Železno županijo, ki ji je pripadlo t.i. gornje Prekmurje s Porabjem. Meja med županijama je potekala na črti med Muro pri Dokležovju, Bogojino in današnjo slovensko - madžarsko mejo severno od Motvarjevca. Takrat postavljena županijska meja je bila tako ali drugače aktualna skozi vseh prihodnjih devetsto let, bodisi kot meja med zemljišči Gornja Lendava in Belmura ali Murska Sobota ter Dolnja Lendava, kot meja med soboškim in lendavskim okrajem ali še do pred

¹⁴ Kosics József: Vannak-e Magyar országbán Vandalusok?, v: Tudományos Gyűjtemény 11, 1827, VI., 71.-79.

¹⁵ Vilko Novak: Jožef Košič, prekmurski pisatelj, v: Košič in njegov čas, Budimpešta 1994, 13. - 14.

¹⁶ Ivan Zelko: Zgodovinski pregled cerkve uprave....103. - 119.

kratkim, med soboško in lendavsko občino. V takšno razdelitev so nekoliko posegle le jožefinske reforme v katerih je bilo to področje razdeljeno v tri okraje ali processuse: Tótság s sedežem v Monoštru, Őrség s sedežem v Őriszentpéturu in Vendvidék s sedežem v Murski Soboti, ki pa so bili z Leopoldom II. ponovno ukinjeni. Drugi poseg je bil nekajdnevni zvezdni trenutek Vilmoša Tkalca, ki je od 29. maja do 4. junija 1919 področje gornjega Prekmurja, na jugovzhodu razširjeno do črte: Mura pri Gornji Bistrici, Polana in Genterovci pri današnji slovensko - madžarski meji, združil v svoji Murski republiki.¹⁷

Osrednji pomen v oblikovanju etnične skupnosti in tako tudi naroda ima jezik. Največ je za uveljavljanje narodnih jezikov v Evropi in tako tudi pri nas storila reformacija, ko je zahtevala, da naj imajo verniki dostop do verskih resnic neposredno v svojem jeziku. Zaradi močne opore med ogrskim plemstvom je protestantizem prodril med tukajšnje slovensko prebivalstvo takrat, kot v ostale slovenske pokrajine in dežele, ter pustil globlje korenine že sredi 16. stoletja. Leta 1539 se že omenja študent, nek "Panonec" Gašpar iz Monoštra na lutrovske univerzi v Wittenbergu. Med leti 1552 in 1555 pa še nekateri drugi Prekmurci in Porabci, ki so postali pozneje v pokrajini tudi prvi pastori v krajevnih protestantskih skupnostih.¹⁸ Glede ohranjanja in izražanja v narodnem jeziku sta se takrat v Prekmurju prepletla dva pomembna momenta. Prvi je dejstvo, da je področje tik pred reformacijo, zaradi neurejenih cerkvenoupravnih razmer, neformalno v celoti ponovno upravljala zagrebška škofija, kar je ugodno vplivalo na ohranjanje narodnega jezika. V Zagrebu šolajoči se duhovniki so se tam seznanjali s podobnim kajkavskim jezikom, v katerem so opravljali obrede in vanj prevajali stare cerkvene pesmi, nekatere molitve in obredne obrazce. Po istem vzorcu so nastale tudi prekmurske cerkvene rokopisne pesmarice, v katerih so bili zapisani prevodi davnega repertarja cerkvenih liturgičnih pesmi, še iz 13. stoletja.¹⁹ Kontinuiteta prisotnosti kajkavskega jezika v Prekmurju se je nadaljevala tudi v času reformacije, ko so bile tukaj močno prisotne tudi kajkavske knjige, ki so jih tiskali v tiskarni kalvinca Jurija Zrinskega v Nedelišču. Poleg zgodnje protestantske opredelitve tukajšnjih zemljiških gospodov v povezavi z ogrskimi in sosednjimi hrvaškimi reformacijskimi prizadevanji je drugi pomemben moment vpliv protestantizma iz Kranjske, Koroške in Štajerske, ter po potujočem ljubljanskem tiskarju Janžu Mandelcu tudi z Gradiščanskega. Ko so bili leta 1598 protestantski predikanti pregnani iz avstrijskih dežel, so skupaj z verniki našli zatočišče onkraj Mure pri ogrskih plemičih. Nekaj sob jim je v svojem gradu na Petanjcih odstopil tudi Tomaž Nádasdy.²⁰ Edina protestantska vizitacija iz leta 1627 omenja tri slovenske knjige najdene pri cerkvi sv. Trojice v Petrovcih in sicer: Hieronimovo Biblijo s strganimi listi, Spangenbergovo Nemško postilo za nedelje in praznike in Trubarjev prevod Lutrove Hišne postile, ki so jih gotovo prinesli iz avstrijskih dežel pregnani kranjski duhovniki.²¹

Vzpodbuden odnos protestantov do pisanja v materinem jeziku je našel svoj

¹⁷ Miroslav Kokolj: Prekmurje v prevratnih letih 1918-1919, v: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920*, Murska Sobota 1981, 148. - 169.

¹⁸ Franc Šebjanič: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*, Murska Sobota 1977, 14.

¹⁹ Vilko Novak: *Viri prekmurske duhovnosti*, v: *Znamenje* 1988, XVIII, 2, 103. - 104.

²⁰ Ivan Zelko: *K zgodovini reformacije v Prekmurju*, v: *ČZN* 1939, 116.

²¹ Ivan Zelko: *Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju*, v: *ČZN* 1973, 1, 120.

odmev v prvih časovno in krajevno izpričanih jezikovnih spomenikih: Martjanski pogodbi iz leta 1643²² in že omenjeni zbirki cerkvenih in svetnih pesmi, zapisanih med leti 1649 in 1710, t.i. Martjanski pesmarici.²³ Oba omenjena prekmurska dokumenta sta nastala pod močnim vplivom kajkavskega jezika. Toda, čeprav je zagrebška škofija s svojimi duhovniki in knjigami zaradi podobnosti v jeziku ugodno vplivala na ohranjanje slovenskega jezika, tukajšnji Slovenci, sicer razumljive knjižne kajkavščine, nikoli niso sprejeli za svoj jezik.²⁴ Za razliko od zagrebške se je györska škofija le malo menila za svoj slovenski okraj in njegov verski, pozneje seveda tudi narodni položaj. Na to nas opozarja tudi prisotnost duhovnikov zagrebške škofije na njenem področju. Najbolj pa se je to pomanjkanje zanimanja pokazalo v času rekatolizacije, ko so se morali tudi oni posluževati kajkavskih knjig.

Potem, ko so protestanti po popolni rekatolizaciji do leta 1732, izgubili župnije, so začeli vero oznanjati preko narodnih vrednot, katerih najpomembnejša je jezik. Vplivanje na duhovno usmeritev ljudi pa je potekalo preko knjig, učiteljev in uradnikov in ne več preko župnij. Pomembno vlogo je imel pri tem pietizem, katerega eden izmed začetnikov je bil August Hermann Francke. Prizadeval si je širiti krščanski evangelij po vsem svetu in je v ta namen namesto dogmatske pravovernosti želel udejanjiti nekatere konkretne naloge za poživitev vere med različnimi ljudstvi. Pietistično tiskovno središče v saškem mestu Halle je zato prevzelo skrb za redno prevajanje protestantskih knjig za Slovence in Madžare in v ta namen iskalo stik s protestanti in njihovimi pisatelji v teh deželah.

Po že omenjenem Temlinovem pismu nemškim pietistom, je prav njihovo središče v Halleju leta 1715 poskrbelo za izdajo prve prekmurske knjige: prevod Lutrovega Malega katekizma, prirejenega po madžarskem prevodu t.j. Györskem katekizmu, ki je prav tako izšel v Halleju leta 1709. Franc Temlin je na prvi strani zapisal, da je ta katekizem: "... zdai pak na szlovenszki jezik preloženi..." Sloveni, slovenski, vogrski Slovenci, slovenski jezik, stari slovenski jezik pa so izrazi, ki so jih za sebe in svoj jezik takrat uporabljali Prekmurci. Včasih jih je pri komuniciranju z Madžari ali drugimi tujci sicer zamotilo njihovo poimenovanje svojega ljudstva, toda v knjigah, ki so jih pripravljali se niso motili.

Slovenski značaj prvega prekmurskega abecednika iz leta 1725: Abecedarium Szlovenszko, evangeličanskega učbenika s primeri zlogovanja in nekaterimi pripomčki za verouk, je že v naslovu poudaril neznani avtor. V Halleju je leta 1747 izšel tudi prevod Réd zvelicsánsztva, ki ga je avtor Mihael Sever z Vaneče posvetil "Lüblénomi Szlovenszkomi Národí, steri Evangeliásánszko Vöro vadltüe". Štefan Küzmič je svoje temeljno delo Nouvi zákon ali Testamentom... "zdaj oprvics z grcskoga na sztári szlovenszki jezik obnyeni" leta 1771 posvetil: "... našim med Muro in Rabo prebivajoučim Slovenom" in je v Pedgovoru h knjigi zapisano: "Kdo bo torej kratil našim med Muro in Rabo prebivajoučim Slovencem te svete božje knjige prevajati na svoj jezik, v katerem edino razumejo Boga, ko jim govori po prerokih in apostolskih pismih? Gospod Bog tudi njim zapoveduje, naj jih berejo,

²² Ivan Škafar: Jožef Bagáry, Anton Trstenjak in Martjanska pogodba iz leta 1643, v: kronika 1972, 1, 42. -49.

²³ Vilko Novak: Prekmurske rokopisne pesmarice, v: Jezik in slovstvo 1973/74, 212. - 217.

²⁴ Martina Orožen: Košičev prispevek k zvrstnemu oblikovanju knjižne prekmurščine, v: Košič in njegov čas, Budimpešta 1994, 109.

da jih zmodrijo za zveličanje po veri v Jezusa Kristusa. Tega pa ne morejo čakati iz Trubarjevega, Dalmatinovega, niti iz Francelovega ali kakšnega drugega prevoda. Ta jezik naših ogrskih Slovencev ima namreč za razliko od vseh drugih dosti njim tujega in svojega lastnega."²⁵ Prav iz 13. in 14. poglavja Predgovora je razvidno, da je Küzmič, kakor tudi ostali prekmurški pisci, poznal Trubarjeve in Dalmatinove slovenske prevode, vendar se je zaradi razlike v jeziku, odločil za svojega. Prekmurci so se tedaj torej imeli za Slovence, zavedali so se sorodnosti, vendar se še niso istovetili s Slovenci v Notranji Avstriji. So se pa le-ti, predvsem slavisti, prav preko Küzmičevega dela prvič seznanili z ustvarjalnostjo tukaj živečih Slovencev. Novi zakon je bil v naslednjih štirih izdajah natisnjen brez tega Predgovora.²⁶

Pozitivna za povezanost in oblikovanje današnjega Prekmurja je bila cerkvena združitev katoličanov v sombotelski škofiji leta 1777. Naklonjenost njenega prvega škofa Jánosa Szilya tukajšnjemu slovenskemu prostoru, njegovemu narodu in posebnostim njegovega jezika je vzpodbudila k pisanju v svojem jeziku Mikloša Küzmiča. Z njim so pobudo pri oblikovanju narodne identitete pri Slovencih na Ogrskem prevzeli katoliški duhovniki. Kako boleče so le-ti čutili pomanjkanje knjig v jeziku ljudstva, med katerim so delovali in nezanimanje oddaljene györske škofije za njihov položaj, spoznamo iz dopisovanja med škofom Szilyem in Küzmičem.²⁷ Leta 1780 so tako s škofovo finančno pomočjo izšle tri Küzmičeve knjige: Szvétí evangyeliomi "... na sztári szloveszki jezik obrnyeni...", Krátka summa velikoga katekizmusa in Szlovenszki silabikár ali abecednik, leta 1783 Kniga molitvena "... na haszek szlovenszkoga národa..." in v naslednjih letih še tri.²⁸ Sprejem in odzivnost Küzmičevih knjig sta bila zelo velika. Nekatero med njimi so bile večkrat ponatisnjene in kot učbeniki obvezne v ljudskih šolah vse do leta 1868, ko so jih nadomestili novi državni učbeniki. Pripomogle so k solidni verski izobrazbi, k razvijanju pismenosti v domačem jeziku in posredno k utrjevanju narodne zavesti, ki je bila v poznejših letih še kako na preizkušnji. Posebej v času centralističnih jožefinskih reform in prisilnega uvajanja nemščine in nato v času madžarskega narodnoprepovednega gibanja in uvajanja madžarščine kot uradnega jezika in obveznega učnega jezika tudi na drugonarodnih šolah.

Med madžarskimi posvetnimi in cerkvenimi oblastmi je bilo v naslednjem stoletju slovenskemu ljudstvu med Muro in Rabo, njegovi kulturi in jeziku, naklonjenih vedno manj ljudi. Omrežil jih je rastoči madžarski nacionalizem, povezan z lastno željo po narodni samostojnosti in ločitvi od avstrijske krone. Ob koncu 18. stoletja je na Ogrskem madžarski jezik z izjemo mest prevladoval le na t.i. madžarskem etničnem območju, ki je predstavljalo približno tretjino države. Šele z novo zakonodajo spremenjene razmere v družbi in madžarski narodni prepoved sta spremenila to stanje. Madžarska kultura in madžarski jezik sta postala bistveni sestavni del političnega programa nove Ogrske s čemer pa je bila povezana tudi uvedba madžarskega jezika na vsem ozemlju Ogrske. Na Ogrskem je leta 1787 živel 29% Madžarov²⁹ in, če so jih leta 1910 naštel skoraj 55% se moramo vprašati

²⁵ Mihael Küzmič: n.d. 28.

²⁶ Mihael Küzmič: n.d. 28.

²⁷ Ivan Škafar: Iz dopisovanja med škofom... 1, 87. - 112., 2, 269.- 283., 3 - 4, 468.- 493.

²⁸ Vilko Novak: Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1976, 54. - 60.

²⁹ Fran Zwitter: Nacionalni problemi v habsburški monarhiji, Ljubljana 1962, 60.

ali je to rezultat dejanskega naraščanja števila Madžarov ali madžarizacije prebivalstva ali političnega pritiska in mahinacij pri izvedbi štetja. Za uspešnost uresničevanja nacionalnega programa gre zahvala madžarskemu srednjemu plemstvu, ki se je skoraj v celoti pomadžarilo. Le-to si je namreč zelo prizadevalo za ohranitev svojega prevladujočega položaja, ker je v njem videlo možnost za ohranitev madžarskega značaja Ogrske. Menili so, da so zaradi tradicije neodvisne države med vsemi ljudstvi na Ogrskem Madžari edini, ki predstavljajo narod in na ta način torej v državi tudi živi le en sam narod.³⁰ Ogrski deželni zbor je tako po koncu absolutizma ponovno zahteval pred marčno revolucijo pridobljene pravice in vztrajal na načelu enotnosti historične Ogrske, enega, samo ogrskega političnega naroda in madžarščine kot jezika centralnih ustanov.

V tem obdobju oblikovanja madžarske nacionalne države, so se prekmurski protestantski pisci, ki niso našli več nobenih narodnih pobud zaprli v stare arhaične oblike pismenega izražanja. Po smrti Janoša Kardoša leta 1875 so jim tako ostali le ponatisi dotedanjih del. Katoliški pisci in izobraženci, ki jih ni omejevala verska različnost pa so pričeli iskati vedno več stikov s sonarodnjaki na desnem bregu reke Mure, pa tudi oni z njimi. Stanko Vraz je v zbirki Narodne pesmi ilirske leta 1839 objavil tudi ljudske pesmi, ki jih je zbral na potovanju po Prekmurju. Na prekmurski jezik je opozoril Matijo Čopa, ki je tukajšnje pisatelje vključil v svojo Zgodovino južnoslovanske književnosti. Rezultat stikov domačega pisca Jožefa Košiča s štajerskimi Slovenci pa sta dve njegovi najpomembnejši deli: Zobriszani Szloven in Szlovenka med Mürov i Rábov (1845), kjer je povzel cele odstavke Slomškove knjige Blaže in Nežica v nedeljski šoli in rokopis Staerine 'seleznih ino Szalaszkih Szlovenov³¹, kjer mu je služila za primer Kremplova knjiga Dogodivšine Štajerske zemle.

Med Slovenci je zanimanje za Prekmurje naraslo v revolucionarnem letu 1848, prvič pa ga je obširneje predstavil slovenski javnosti Peter Kozler v članku Slovenci na Ogrskem, objavljenem v Sloveniji leta 1849, in ga tudi vključil v svoj Zemljovid slovenskih dežel. Med najbolj prizadevnimi za povezovanje Slovencev na obeh straneh Mure je bil duhovnik, narodni buditelj in politični publicist Božidar Raič. Z uvedbo imena Pomurje je že leta 1859 želel odvzeti Muri vlogo mejnika.³² Rezultat njegovih prizadevanj sta dve obsežni razpravi o Slovencih na Ogrskem v slovenskem časopisju, ki se dotikata gospodarskih, političnih, lingvističnih, kulturnih, prosvetnih in drugih razmer. To sta: Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru (Naprej 1863, Letopis Maticе Slovenske 1868) in Prekmurski knjižniki pa knjige (Letopis Maticе Slovenske 1869). Raičeva prizadevanja po kulturni združitvi so sovpadala s časom pripravljajočega se dualizma in zato niso naletela na prvi odziv ne na prekmurski, ne na osrednjeslovenski strani. Zato se je v času povečane madžarizacije opravičeno bal za narodni obstoj Prekmurcev, vendar ga je zavest o njihovi nacionalni trdoživosti, pripravila do spoznanja, da "se prvlje stere in pokoplje

³⁰ Fran Zwitter: n.d. 61.

³¹ Delo je ohranjeno v rokopisu in objavljeno delno v: Josip Gruden: Zgodovina slovenskega naroda, v: ČZN 1914, 93-154. in Jožef Košič: Življenje Slovencev med Muro in Rabo (izbor del), Budimpešta 1992

³² Slovenci podravski in pomurski pozdravljajo novega višega pastirja prečastitega Slomškovega Antona Martina 4. kimavca 1859, v: Novice 1859, 300.

nadutost in krivičnost madjarska, nego se potujči peščica ogrskih Slovenov".³³ Njegove razprave so vzpodbudno vplivale na nekatere domače pisce, kot so bili: Marko Žižek, Janko Murkovič, Jožef Borovnjak in prvi prekmurski časnikar Imre Agustič (Priatelj 1875-1879). Slednji je pričel v svojem časopisu namesto madžarskega črkopisa uvajati gajico in nekatere knjižnoslovenske izraze in to je bil tudi način, kako si je Raič predstavljal kulturno združitev slovenskega naroda, čeprav bi po njegovem potem moralo slediti še uvajanje prekmurščine v knjižno slovenščino.

Posledica z dualizmom sklenjene osamosvojitve Madžarske leta 1867 je bila sistematična madžarizacija. Vizija o velikem, enotnem madžarskem narodu je drugim ljudstvom na ogrskem odrekla pravico do svobodnega narodnega razvoja in tedaj se je tudi položaj Slovencev bistveno poslabšal. Z dualizmom je postalo vprašanje nemadžarskih narodov notranje vprašanje Ogrske. Najbolj je to odslikal novi zakon o enakopravnosti narodnosti iz leta 1868, ki je določal, da so vsi prebivalci Ogrske en sam politični narod, madžarščina je jezik države, parlamenta in visokošolskega pouka, nemadžarski jeziki se morajo uporabljati v županijskih in občinskih svetih in v določenih primerih kot občevalni jezik uprave in nižjih sodišč; o učnem jeziku javnih šol odloča minister, občine, cerkve in privatniki imajo pravico, da ustanavljajo šole in odločajo o njihovem učnem jeziku.³⁴ Zakon je v večini točk ostal le na papirju in ga niso nikoli izvajali. Uporaba jezika narodnosti je bila namreč prepuščena krajevnim uradnikom in tako je tudi slovenščina izven domače hiče in vasi ostala le še v Cerkvi. Iz šol jo je pričel izrivati zakon o obveznem pouku madžarščine na nemadžarskih šolah iz leta 1879³⁵ s katerim je bila povezana tudi zahteva sombotelske škofije, da slovenske učbenike za pouk in verouk tiska budimpeštanska Družba sv. Štefana v madžarskem črkopisu in tako izrine vedno bolj uveljavljajočo se gajico. V treh letih po sprejetem zakonu so se morali vsi učitelji obvezno naučiti madžarskega jezika, če so želeli ohraniti službo. S tem namenom so potekali po celi državi izobraževalni tečaji, za širjenje madžarskega jezika in kulture pa so oblasti na področjih s številnejšim nemadžarskim prebivalstvom podpirale ustanavljanje posebnih kulturno - izobraževalna društev. V Murski Soboti je bilo leta 1893 ustanovljeno Madžarsko izobraževalno društvo za Vendsko krajino (Vendvidéki Magyar Közművelődési Egyesület - VMKE) v Dolnji Lendavi pa leta 1899 podobno Izobraževalno društvo Dolnje Lendave in okolice (Alsólendvai és Vidéki Közművelődési Egylet).³⁶

Madžarski značaj so Ogrski "kazila" tudi številna krajevna in družinska nemadžarska imena. Pričela se je obsežna akcija pomadžarjevanja le-teh in že pred letom 1889 so bila pomadžarjena skoraj vsa prekmurska krajevna imena. Tako šematizem sombotelske škofije iz tega leta prinaša oboja tako slovenska, kot nova madžarska krajevna imena, medtem ko šematizem iz leta 1882 madžarskih imen še ne pozna. Pozneje so opustili tudi dvojno zapisovanje in so ostala le madžarska imena, kot izvorna. Stanje pomadžarjenih krajevnih imen je dokončno potrdil Zakon o poimevanju občin in drugih krajev iz leta 1898 s katerim je bilo določeno da se smejo

³³ Jože Ftičar: Slovenci na levi in desni strani Mure in njihovi kulturni stiki do 1919, v: Panonski zbornik, Murska Sobota 1966, 124.

³⁴ Fran Zwitter: n.d. 156.

³⁵ Miroslav Kokolj, Bela Horvat: Prekmursko šolstvo, Murska Sobota 1977, 214. - 215.

³⁶ Miroslav Kokolj, Bela Horvat: n.d. 232. - 235.

v vseh osebnih in uradnih dokumentih, knjigah in ostalih zapisih uporabljati le s tem zakonom določena krajevna imena. Enako pa je veljalo za osebna imena in priimke, ki jih je bilo obvezno v vse uradne dokumente vpisati v ustrezni madžarski obliki.³⁷ Politični in gospodarski razvoj v smeri vedno večje madžarizacije, je kazal tudi volilni zakon, po katerem je imelo le okoli 6% vseh prebivalcev Ogrske volilno pravico. Sistem z omejeno volilno pravico, javnim glasovanjem in virilisti je ohranjal oblast v rokah plemstva in veleposestnikov, diskriminiral pa predvsem nacionalno mešano podeželje. Na Ogrskem so iz teh vladajočih vrst prihajali tudi novi kapitalisti in pospešena industrializacija je povzročila množično izseljevanje - ponovno iz nacionalno mešanih, ruralnih področij. Med leti 1891 in 1910 se je iz Ogske izselilo milijon in pol prebivalcev, od katerih je bilo 70% Nemadžarov. Slovencev se v tem času ne omenja več v nobeni statistiki ali pregledu ljudskega štetja, njihov število pa lahko iščemo v kategoriji "drugi narodi".

Da se narodna zavest med Slovenci na Ogrskem ni zlomila, čeprav je prestala mnoge preizkušnje znotraj državnega aparata, ki je bil v absolutni službi ogrske državne ideje o veliki državi in o velikem, nedeljivem madžarskem narodu, pa so na prelomu stoletja ponovno zaslužni domači duhovniki, zbrani okrog Franca Ivanocyja, ki jih Jožef Smej imenuje Ivanocyjev krog.³⁸ Jožef Klekl, Ivan Baša, Peter Kolar, Franc Rogač in Jožef Sakovič in še nekaterih je bila skupina duhovnikov, ki se je namenila, da s svojim delom, predvsem pastoracijo, knjigami in časopisi v slovenskem jeziku ohrani slovenski značaj tega prostora in s tem tudi njegov verski značaj. Ivanocy se je namreč predvsem bal, da bi pomadžarjenje Slovenske krajine pomenilo tudi konec verskega življenja v njej.³⁹ Znotraj te skupine se je oblikoval tudi nekakšen prvi politični program za Prekmurje, kakor ga spoznamo iz Ivanocyjevih časopisnih člankov v dveh madžarskih časopisih: Vasvármegye in Szombathelyi Ujság, ki sta izhajala v Sombotelu. Poleg tega, da iz čisto ideološkega pogleda obsoja državni liberalizem in cerkveno hierarhijo, ki se je z njim povezala, opozarja tudi na kulturni boj. Ugotavlja, da narodnostno vprašanje ni rešeno in, da takšne revščine med ljudstvom na Madžarskem še ni bilo. Ob pripravah na veliko praznovanje tisočletnice prihoda Madžarov v današnjo domovino je odkrival zlorabo patriotizma in revščine v nacionalistične namene in opozarjal: "Pravijo, da živimo v državi, ki je pravično urejena. Ko bi bilo res tako, potem višja oblast ne bi trpela takega stanja in bi dala več moči v roke nižjim upravnim činiteljem, ki dostikrat dobro hočejo pa ne morejo ničesar storiti. Takšno izrabljano človeško blago mora nekoč postati socialistično."⁴⁰ Narodni program za Prekmurje, kakor ga je oblikoval Ivanocyjev krog daje največji poudarek pomenu vere v zasebnem in javnem življenju ter s tem povezani pastoraciji v materinem jeziku, nato pomenu in vlogi lokalnih časopisov v domačem jeziku, ki naj služijo kulturnemu dvigu ljudstva, železniški povezavi Prekmurja z notranjstvom Madžarske in Slovenijo, verskim šolam oz. neodvisnosti Cerkev v šolah, manjšim carinam (predvsem na štaterski meji), regulaciji Mure in kot osnovni problem Ogrske navaja nerešeno

³⁷ Miroslav Kokolj, Bela Horvat: n.d. 235. - 240.

³⁸ Jožef Smej: Pastoralna dejavnost Ivanocyjevega kroga, Maribor 1975

³⁹ Jožef Smej: n.d. 34.

⁴⁰ Jožef Smej: n.d. 56.

nacionalno vprašanje. Ob deseti letnici izhajanja Marijinega lista je Jožef Klekl to strnil v stavku: "Branimo krščanstvo, ljubimo svoj materin jezik, ljudstvo in domovino".⁴¹

Zaradi širjenja slovenskih knjig, ki jih je izdajala Družba sv. Mohorja, so madžarske oblasti Ivanocyja obtožile panslavizma. Ministrski predsednik grof Khuen Hederváry je leta 1903 pisal sombotelskemu škofu: "Madžarska vlada je po temeljitem preudarku... prišla do prepričanja, da bodo protidržavna prizadevanja omejenjene knjižne družbe v županiji (Železni županiji op.M.F.) samo tako ostala brezuspešna, če bomo naše slovensko govoreče državljane utrdili v njihovem domoljubnem čutu, njihov jezik pa pomadžarimo."⁴² Na zahtevo soboškega okrajnega glavarja sombotelskemu škofu, naj poskrbi, da bodo prekmurski duhovniki pretrgali vsak stik z Mohorjevo družbo je Ivanocy odgovoril: "Prav gotovo ni danes izobraženca, ki bi upal trditi, da ljudstvo ne potrebuje branja. Vsakdo pa lahko bere le v tistem jeziku, ki ga razume. Dati madžarsko knjigo v roke slovenskemu človeku je danes nesmiselno. Če danes v svojem lastnem jeziku ne najde čtiva, ga bo poiskal v tistem jeziku, ki je njegovemu najbližji. Niti jaz niti kdo drug nima pravice kratko malo iztrgati ljudstvu iz rok tistih knjig, katerih jezik je najbližji njegovemu in katerih vsebina ni niti proti državi, niti proti domovini. Kratko malo odvzeti te knjige brez ustreznega nadomestila, bi pomenilo kratenje naravnega prava."⁴³ Župan Železne županije je v svojem dopisovanju s sombotelskim škofom takrat ugotovil: "Kam pa pridemo če v njih (op. M. F. ogrskih Slovencev) vzbudimo željo po kulturi. Mar ni nevarno tudi v njih vzbuditi sanje in hrepenenje po veliki slovensko - ilirski solidarnosti, ki je za madžarsko domovino lahko samo usodna?"⁴⁴

Razen treh časopisov v domačem t.j. prekmurskem jeziku: Kalendarja Srca Jezušovoga, Marijinega lista (oba leta 1904) in Novin (leta 1914) Ivanocyjev narodni program v okviru Ogrske ni bil uresničen. Jožefu Kleklu, poznejšemu nekajkratnemu narodnemu poslancu v Beogradu in nespornemu političnemu in narodnemu voditelju prekmurskih Slovencev v času nastajanja in življenja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, pa je bil osnova in cilj njegovega političnega delovanja.⁴⁵ Kleklove nove maše na Tišini se je leta 1897 udeležila tudi skupina štajerskih duhovnikov z Antonom Koroščem in ob tej priložnosti prvič na Ogrskem razvila slovensko zastavo. Koroščeva jasna politična opredelitev je bila tako blizu Ivanocyjevemu in seveda Kleklovemu razmišljanju t.j. za slovenski narod, za katoliško Cerkev in za avstrijsko cesarstvo, ki zanj predstavlja državo in skupno domovino⁴⁶, enako kot predstavlja Kleklu to domovino Madžarska, dokler ni popolnoma jasno, da nimajo Slovenci v njej več kaj iskati. Preko rednih stikov s štajerskimi duhovniki je Klekl vedel kam se usmerja politična situacija med Slovenci ob koncu prve svetovne vojne. V Prekmurju pa so se prve javne zahteve po združitvi s Slo-

⁴¹ Jožef Smej: n.d. 61

⁴² Jožef Smej: n.d. 59.

⁴³ Jožef Smej: n.d. 138.

⁴⁴ Stanko Zver: Dr. Franc Ivanocy in Mohorjeva družba, v: Ivanocyjev simpozij v Rimu, Rim 1985, 31-46.

⁴⁵ Metka Fujs: Kleklov politični portret, v: Kleklov simpozij v Rimu, Celje 1995, 161-168

⁴⁶ Feliks J.Bister: Življenje in delo Antona Korošca do prve svetovne vojne, v: Prispevki za novejšo zgodovino 31, 1991, 13.

venci na desnem bregu Mure pojavile na promadžarskem shodu, ki ga je 20. oktobra 1918 pripravilo soboško VMKE in se je le-ta sprevergel v pravi upor izzvanega slovenskega prebivalstva, tako da so morali posredovati žandarji.⁴⁷ Prekmurški Slovenci so se v naslednjih dveh mesecih množično udeleževali zborovanj v Ljutomeru in Radgoni, ki jih je pripravil mariborski narodni svet, vlada Mihálya Károlya, predvsem pa njen komisar zadolžen za slovensko področje dr. Béla Obal, pa je poskušala doseči sporazum o oblikovanju nekakšne samostojne "Vendske županije". Odgovor na stisko madžarske vlade je bil načrt avtonomije, ki so ga pripravili slovenski duhovniki Zalske županije 14. januarja 1919,⁴⁸ podpisala pa sta ga tudi dva župnika iz današnjega Porabja.⁴⁹ Načrt avtonomije je bil predmet pogajanj, ki jih je pripravila vlada v Budimpešti, vendar so imeli slovenski predstavniki nalogo, da od nobene svojih zahtev ne odstopijo. Najpomembnejša je bila ta, da mora pogodbo potrditi pariška mirovna konferenca in tako zagotoviti avtonomijo ogrskim Slovencem, ne glede na to kateri državi bodo pripadli. Vlada na takšne zahteve seveda ni mogla pristati, ker bi s tem prejudicirala dejstvo, da lahko to področje pripade tudi Jugoslaviji. Glede na razvoj dogodkov pa to tudi ni bilo več potrebno. Burnih dogodkov povezanih z marčevsko razglasitvijo sovjetske republike in Tkalčevo vstajo, katere rezultat je bila šestdnevna Murska republika je bilo konec, ko je jugoslovanska vojska - s pristankom mirovne konference- 12. avgusta 1919 zasedla Prekmurje. Mejo na razvodnici med Muro in Rabo je 4. junija 1920 potrdila trianonska mirovna pogodba, dokončna razmejitvena črta pa je bila podpisana v Zagrebu leta 1924.

Kakor vsaka politična meja je bila tudi ta krivična, na eni strani je pustila madžarsko prebivalstvo, ki je živelo strnjeno v vaseh ob vzhodni meji, na drugi pa slovensko prebivalstvo v Porabju. Prekmurje je bilo zato še nekaj let področje konfliktov. Madžarska država je zahtevala plebiscit, madžarsko prebivalstvo pa priključitve k matični državi. Nekaj so o narodnem izvoru tukajšnjih prebivalcev želeli postaviti še Hrvati, polemiko o tem pa je liberalno Jutro poimenovalo "polemika med slovenskimi in hrvaškimi separatisti o vprašanju ali so Prekmurci Slovenci ali Hrvati".⁵⁰ Tudi nova slovenska ali jugoslovanska oblast se je na tem občutljivem področju, katerega posebnosti in zgodovino je le slabo poznala, obnašala zelo nespretno. Slabe izkušnje s svetovno politično kuhinjo so jo poučile le v tem, da pač ostane tvoje tisto, kar si zasedel z vojsko in da so vsi sklepi o postopnem prevzemanju oblasti brezpredmetni. Največ nezadovoljstva med prebivalstvom je zato povzročila takojšnja zamenjava vseh dotedanjih uradnikov in učiteljev ter skoraj revolucionarno uvajanje slovenskega knjižnega jezika, ki so ga mnogi vendar slabo razumeli. Jožefu Kleklu so zato nekateri njegovi nekdanji sodelavci očitali, da jih je odpeljal k Slavom (Tako so prekmurški Slovenci imenovali ostale Slovence op. M.F.), ki jih sedaj "mučijo" s knjižnim jezikom v uradih, šolah in pri verouku. Kot narodni poslanec v jugoslovanskem parlamentu in pozneje kot banski svetnik je zato ves čas svoje dolge politične kariere, v okviru avtono-

⁴⁷ Kaj je rodila soboška slavnost?, v: Novine 5, 1918, 45, 2.

⁴⁸ Načrt ali planum avtonomije, šteroga je spravišče slovenskih duhovnikov, Zalske županije, 14. januarja 1919. leta enoglasno sprejelo, v: Novine 6, 1919, 6, 1.-2.

⁴⁹ Franček Mukič, Marija Kozar: Slovensko Porabje, Celje 1982, 81.

⁵⁰ Strašna klerikalna polomija v Murski Soboti, v: Jutro 31.VIII. 1926, 199/2.

mističnega progarna Slovenske ljudske stranke, zahteval tudi posebne avtonomne pravice za Prekmurje, zaradi njegovih gospodarskih, jezikovnih, verskih in drugih posebnosti.⁵¹

Kljub težavam pri navajanju na skupno življenje je čas med vojnama Prekmurje utrdil kot slovensko narodno področje in če so prekmurški Slovenci sami pred skoraj osemdesetimi leti še dvomili v to ali je bila odločitev njihovih narodnih voditeljev pravilna, so v naslednjih desetletjih imeli veliko vzrokov za dvom, da mnogim znotraj slovenskega narodnega jedra ni jasno kje so slovenske etnične meje in kako se jih ohranja.

Svojevrstno nezaupanje v narodno zavest tukajšnjih Slovencev so pokazale jugoslovanske oblasti z odločitvijo, da v kraje naseljene z madžarsko narodno skupnostjo naselijo primorske in istrske koloniste, ki jih je rapalska pogodba oropala njihove zemlje ali pa so se morali izseliti zaradi svojega protifašističnega delovanja. Izbrati za to Prekmurje, daleč najbolj gosto naseljeno slovensko pokrajino, pokrajino s številnimi nerešenimi gospodarskimi in socialnimi problemi, ki je prav zaradi tega stoletje dajala največ izseljencev in sezonskih delavcev, je možno narediti le ob pomanjkljivem poznavanju stanja. Obnašali so se tako, kot so se obnašale madžarske oblasti zadnjih petdeset let in bili zaradi tega tudi enako "uspešni". Dodeljevanje zemlje le po narodni pripadnosti z namenom "izboljšanja narodne sestave obmejnih predelov" in zanikanje socialnih razmer ni moglo uresničiti pričakovanja, da bo po naselitvi kolonistov mejno področje narodno utrjeno. Domačini so jih odklanjali zaradi gospodarskih, Madžari pa tudi zaradi narodnih nagibov. Zato so eni in drugi živeli zase, vsak s svojim deležem težav in revščine. Na koncu jih je še enkrat pregnal fašizem, tokrat madžarski, kolonije pa so pričele ponovno dobivati prvotno narodno podobo.⁵²

Nekakšno podobno izkušnjo s kolonizacijo je doživelo Prekmurje po drugi svetovni vojni. Ker zaradi številnih vzrokov, predvsem oblike madžarskega okupacijskega sistema⁵³ ni razvilo takšne oblike narodnoosvobodilnega gibanja, kakor smo ga poznali na ostalem slovenskem ozemlju, je bilo ponovno deležno nezaupanja in očitkov o madžaronstvu. (Čeprav prav tukaj ni nikoli prišlo do večjega razkola med Slovenci, kar bi lahko imelo za posledico kakšnokoli obliko medsebojnega nasilja. Zasluga za to pa gre tudi slovenskim katoliškim duhovnikom, ki so ostali na strani svojega naroda in sodelavcev odporniškega gibanja, čeprav se ideološko z njimi niso strinjali. op. M. F.) Temu so se po, za novo oblast poraznih rezultatih volitev v ustavodajno skupščino leta 1945, pridružili očitki o "nesposobnosti za odločno revolucionarno akcijo", zato so morali vse pomembnejše politične funkcije v pokrajini prevzeti kadri iz drugih delov Slovenije, katerih najpomembnejša kvalifikacija je bila da so sodelovali v revoluciji in bili zato menda dovolj narodno zavedni.

⁵¹ Na volišče, v: Novine 7, 1920, 41, 1., Prekmurska županija, v: Novine 8, 1921, 14.1., Ustava sprejeta, v: Novine 8, 1921, 28, 1., Proklamacija Dam računa za volitve leta 1923 (Miroslav Kokolj: Prekmurški Slovenci 1919-1941, Murska Sobota 1984, 144.

⁵² Metka Fujs: Obmejna kolonizacija v lendavskem okraju med obema vojnama, v: Separatio, posebna številka 3.7. 1991, 44.- 46.

⁵³ Metka Fujs: Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni, v: Zbornik soboškega muzeja 1, 1990, 89.- 100.

Medtem, ko so prekmurski Slovenci v desetletjih od priključitve k matičnemu narodu vendar dosegli narodno in kljub mnogim nerešenim problemom tudi gospodarsko konsolidacijo pa se je veliko drugače godilo Slovincem živečim v desetih vaseh okoli Monoštra, katerih ozemlje je s trianonsko mirovno pogodbo pripadlo Madžarski. Njihov položaj je ostal enak tistemu pred vojno, znotraj mednacionalnih odnosov, ki jih je skoraj stoletje vzpostavljala madžarska uradna politika v interesu enega samega, večinskega naroda. V Hortyjevi Madžarski, za katero je bil Trianon največja nacionalna katastrofa, ki je vso svojo nacionalno politiko temeljila na revizij te pogodbe in se zato tudi odločila sodelovati v drugi svetovni vojni na strani Nemčije, ni bilo nobene možnosti, da bi porabski Slovenci našli svoje mesto v kateri od statistik. Po drugi vojni je bilo ponovno nekaj poskusov, da bi se priključili k matičnemu narodu, znotraj Ljudske republike Madžarske pa so se z ostalimi južnoslovanskimi narodi povezali v Demokratični zvezi južnih Slovanov na Madžarskem. Zaradi svoje maloštevilnosti so znotraj te zveze le s težavo uveljavljali svoje interese. Neugodno je na narodni razvoj te skupnosti vplival tudi informbirojevski spor in nato sovjetsko zatrtje madžarske vstaje leta 1956, ki je celotno državo pahnilo v resignacijo. Večinski narod ni imel moči, da bi se postavil za svoje interese, kaj šele da bi razmišljal o interesih narodnih skupnosti, dalje in globlje od gole deklarativnosti. Tudi po zakonskih spremembah v sedemdesetih in osemdesetih letih so razmere v glavnem ostajale na tej ravni.⁵⁴ In na takšno raven varovanja narodnostnih pravic je iz nekakšne socialistične solidarnosti pristajala tudi jugoslovnska država medtem, ko jo je v primerih kapitalističnih Avstrije ali Italije znala obsoditi. Zato je danes, ko so porabski Slovenci, vendar deležni nekaj več pozornosti in ko imajo tudi svojo lastno narodno organizacijo, najtežja naloga poleg ohranjanja njihovega jezika in kulture, oživiljanje njihove narodne samozavesti in včasih se zdi, da je morda že prepozno.

Mnogim se od daleč ša danes Prekmurje zdi nekakšna folklorna zanimivost, melanholična pokrajina radodarnih kmečkih ljudi in ko pridejo v njo se mnogi še vedno čudijo nad običajnimi pridobitvami konca 20. stoletja. Zgodovinskih, narodnih, verskih, jezikovnih, gospodarskih posebnosti pa je tudi v Prekmurju vedno manj in tako kot postaja današnji slovenski prostor vedno bolj univerzalen, postajajo vedno bolj univerzalni vsi naši prostori. Slovenci ohranjamo izoblikovano narodno identiteto, ker v večini živimo v svoji narodni državi ali vsaj v državah, ki naj bi bile demokratične; po načinu življenja pa si postajamo tudi zato vedno bolj podobni med seboj in svojimim sosedom, ne glede na to koliko so si bili kdaj podobni naši kulturni prostori.

⁵⁴ Franček Mukič, Marija Kozar: n.d. 76. - 84.

Avguštin MALLE

NARODNA IDENTITETA PRI KOROŠKIH SLOVENCIH V 19. STOLETJU

V začetni fazi priprav te delavnice nisem vedel, da pripravlja prispevek z isto temo za drug posvet kolega T. Domej. Posvet SAZU "Slovenci in država" je potekal novembra leta 1994, referati tega posveta so že objavljeni.¹ Isti avtor je objavil še nadaljnji prispevek k tej tematiki.² V svojih prispevkih Domej razpravlja o nastajanju slovenske skupinske zavesti in njeni postopni širitvi, ki v šestdesetih letih 19. stoletja pripelje do izoblikovanja slovenske narodne zavesti in do širokega političnega nastopa slovenskega prebivalstva.

Pri študiju razpoložljive literature, v prvi vrsti slovenske publicistike, zelo hitro ugotovimo, da ne moremo govoriti o neki posebni narodni identiteti koroških Slovencev, ki bi odstopala od ostalega slovenskega prebivalstva. Za zgodnje nacionalno obdobje Domej ob upoštevanju razvoja pri drugih majhnih evropskih narodih analizira ustanovna pisma in poudarja, da je spadala k prednacionalni identiteti tudi rudimentarna jezikovna zavest.³ Navaja Herderjeva, Schillerjeva, zlasti pa Fichtejeva razmišljanja o jeziku v obdobju, ko je dobil jezik kot odločilni element narodne pripadnosti ideološki naboj. Jarnikove "Pripombe o germanizaciji Koroške" ga pripeljejo do ugotovitve, da je ob njihovem izidu (1826) nacionalnoideološka diferenciacija med nemškimi in slovenskimi izobraženci dosegla že tako stopnjo, "da so postali mostovi med njimi že trhli".⁴ S svojimi duhovnimi proizvodi so se posamezniki, ko so delovali v smislu nacionalnega gibanja, obračali na majhno skupino izobražencev, v drugem četrtletju 19. stoletja pa so začela izhajati dela, ki so bila namenjena širokim slojem prebivalstva. Domej govori o celovškem bogoslovju kot izobraževalni ustanovi, ki se je za koroške Slovence razvila v "desetletja najpomembnejše gojišče nacionalnih idej"⁵ ter o vodilni vlogi Antona Martina Slomška, pri katerem "sta se spojila nacionalno romantična miselnost s katoliško ideologijo. Katoliška vera je bila za Slomška edina trdna podlaga nacije."⁶ Slomškovi spisi so imeli na Koroškem, seveda tudi politično pogojeno, bolj kot drugje

¹ Teodor Domej, *Slovenci v 19. stoletju v luči svojih lastnih oznak*, v: *Slovenci in država = Razprave/Dissertationes 17*, Ljubljana 1995, str. 83-93.

² Teodor Domej, *O skupinski identiteti na Koroškem v prednacionalnem obdobju*, v: *Matija Majar-Ziljski. Izd. Andreas Moritsch. = Unbegrenzte Geschichte. Historische Reihe der Abteilung für Geschichte Ost- und Südosteuropas an der Universität Klagenfurt und des Bildungsheimes Sodalitas in Tainach/Tinje 2. Band/Zgodovina brez meja. Zgodovinska serija Oddelka za zgodovino vzhodne in jugovzhodne Evrope na Univerzi v Celovcu in Doma prosvete Sodalitas v Tinjahn/Tainach 2. zvezek, Klagenfurt-Celovec 1995, str. 43-65.*

³ N. o. m., str. 46 sl.

⁴ N. o. m., str. 57.

⁵ N. o. m.

⁶ N. o. m., str. 58.

na Slovenskem svoj desetletja trajajoči narodnobudiljski pomen. Tako je koroška slovenska publicistika ponatiskovala Slomškove spise vedno spet po prvi in drugi svetovni vojni. Domej pravi, da je v tesni povezavi s slovenskim prerodnim gibanjem med razsvetljenstvom in romantiko etnonim "Slovenec" dobil svoj sedanji pomen in da se je v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja vedno bolj širilo dokončno spoznanje o obsegu in enotnosti Slovencev.⁷

Največ materiala za razpravljanje o narodni identiteti dajejo politični programi, diskusije, ki so sledile objavam programov, deloma vabila za naročilo slovenske publicistike in nekateri programatični uvodniki. Na Koroškem je bil krog tistih, ki so se oglašali in razpravljali o identiteti slovenskega prebivalstva, omejen. Vendar moramo poudariti, da so prav razprave o politični usmeritvi in uvodniki lokalnim dopisnikom pogosto nudili priložnost, spregovoriti o tej ali drugi točki programa in tako poseči v razpravljanje o slovenski identiteti. Upoštevati moramo tudi družbene politične pogoje. Važen aspekt identitetne razprave je bil, da so dopisniki povedali, kaj da Slovenci niso. To opredeljevanje do drugih je bilo v slovenskem primeru pomembno zlasti v odnosu do narodno nezavednih govorcev slovenskega jezika in opredeljevanje do "nemškutarjev", do "nemčurjev" je bistvena poteza razprav. Širša diskusija o narodni identiteti ni bila dolgotrajna, saj jo praktično lahko omejimo na dve desetletji po marčni revoluciji, pri čemer je postala intenzivnejša šele pod Schmerlingom, ko je popuščala prisila cenzure.

Na Koroškem je diskusijo o narodni identiteti dominiral Andrej Einspieler. Ob njem moramo upoštevati še Matijo Majarja-Ziljskega in Ferda Vigeleta, Gregorja Somerja, Antona Janežiča, deloma Antona Umeka, drugih pa ne moremo poimenoovati. Najodločnejši zagovornik narodnostnega načela je bil Matija Majar-Ziljski in ni slučaj, da je zbiral za svoje politične zahteve med prebivalstvom podpise, kajti le izpričana volja prebivalstva bi dala zahtevam potrebno legitimnost. Prehod v narodno legitimirano skupnost je bil dolgotrajen proces, ki so ga še posebej na Koroškem ovirali razni dejavniki, med drugimi premajhna socialna razslojenost slovenskega prebivalstva in volilni red. Oba glavna predstavnika narodnega gibanja - Andrej Einspieler in Matija Majar-Ziljski - poosebljata takorekoč tudi značilnost, ki je vplivala na kulturni in politični razvoj Slovencev, na nedorečenost odnosno negotovost pri določitvi teritorialnega obsega lastnega naroda. Zlasti Andrej Einspieler je svoje delovanje razumel kot boj za enakopravnost slovenščine na vseh področjih javnega življenja. Zahteve po enakopravnosti slovenščine pa so vsebovale posredno tudi socialno dimenzijo, saj bi njihova realizacija privedla do izoblikovanja novih socialnih profilov med slovenskim prebivalstvom in tako širila krog tistih, ki so tudi med drugimi narodi bili glavni nosilci narodnih gibanj. Einspieler je prve misli o slovenskem narodnem programu zapisal v Carinthii,⁸ v vladni Klagenfurter Zeitung⁹ in deloma v letnem poročilu celovške realke.¹⁰ O tej

⁷ N. o. m., str. 61.

⁸ Glej Register für die Jahrgänge 1-100 (1811-1910) einschließlich der "Kärntnerischen Zeitschrift" 1818-1835 und des "Archivs für vaterländische Geschichte und Topographie" 1849-1900, Klgt. 1911, str. 18.

⁹ Janko Pleterski, Narodna in politična zavest na Koroškem, Ljubljana 1965, str. 49 sl.

¹⁰ N. pr. Die katholische Kirche und die Industrie, v. I. Programm der k. k. Unter-Realsschule zu Klagenfurt, Klagenfurt 1854, str. 3-11; kot veroučitelju Einspielerju pripisujemo tudi članek Die

problematiki je spregovoril tudi v svojem Slovenskem prijatelju,¹¹ izoblikoval pa ga je v *Stimmen aus Innerösterreich*.¹² Že naslov revije govori o politični usmerjenosti izdajatelja in glavnega pisca. Andrej Einspieler je zagovarjal zgodovinsko načelo, od katerega je odstopil v svojem slovenskem listu *Slovenec* šele proti koncu leta 1866. Vendar tudi to njegovo približevanje narodnostnemu načelu ni bil dolgotrajnejši pojav. Istočasno s *Slovencem* je nekaj časa izdajal in urejeval *Drapost*, konservativen nemški list, v katerem je glede Slovencev zastopal zgodovinsko načelo. Po prisilni ukinitvi *Slovenca*, katerega pomen je po I. Prijatelju povzel J. Pleterski,¹³ Einspieler ni več takoj izdal slovenskega lista, ampak se je posvetil organiziranju nadslovenskega konservativnega gibanja na Koroškem in začel izdajati *Kärntner Blatt*, kjer spet najdemo rubriko *Innerösterreich*. To pa ga ni oviralo pri sodelovanju v izključno slovensko narodnih¹⁴ in slovenskih cerkvenih strukturah.¹⁵ Na slovenskem narodnem področju je kljub kratkotrajni prevladi mladoslovenskega odnosno taborskega gibanja delal v prid konservativnih idej in naposled izšel iz tega boja kot zmagovalec. Ekspozitive mladoslovenskega gibanja je nemško liberalno časopisje ostro napadalo in naposled na primeru Pavličevih sodelavcev v *Velikovcu* dokazalo, kako uspešno lahko izpodmakne eksistenčna tla slovenskim liberalcem.¹⁶ Pavličevo pisarno je personalno takorekoč razkrojilo. Albin Poznik, doma iz Škocijana v Podjuni, je kmalu obupal, za njim sta morala oditi tudi oba pisarja, Pavlič pa kljub svoji funkciji kot predsednik krajevnega šolskega sveta in kot soustanovitelj in odbornik velikovške hranilnice za te kroge nikakor ni bil neopporaven in so ga prav tako ostro napadali. Podoben primer bi lahko navedli za *Pliberk*, kjer je časopisje polagoma spravilo iz državnih služb vse slovensko zavedne odnosno v smislu slovenskega programa delujoče uradnike. Boj za prevlado se je bil tudi na sorazmeroma nizki ravni.

Glede na narodne programe in slovenske zahteve lahko med konstitutivne elemente slovenske identitete štejemo jezik in s tem jezikovno enakopravnost ter teritorialni obseg slovenskega etničnega prostora. Jezikovni dejavnik je pri tem najbolj izoblikovan. Vsi slovenski narodni programi so zahtevali, da bi bila slovenščina enakopravna kot učni jezik na ljudskih in na srednjih šolah na slovenskem etničnem ozemlju. Slovenščina naj bi postala enakopraven uradni jezik; vse ugovore, da ni razvita do take stopnje, je slovenska publicistika zavračala z argumentom, da je razvita vsaj toliko, kot je to bila nemščina, ko je zamenjala latinščino kot uradni jezik. Enakopravnost slovenščine pa naj bi prišla do izraza tudi na zakonodajnem področju, kajti osnovna zahteva Slovencev je bila, da morajo izhajati državni in deželni zakoniki razen v nemščini tudi v slovenščini. Stalnica v slovenski

religiös-sittliche Erziehung an der hiesigen k. k. Realschule, v: III. Jahresbericht, Klagenfurt 1855, str. 1-6; Einspielerjev najpomembnejši prispevek pa je *Was für Schulen braucht Kärnten*, v: XII. Jahresbericht, Klagenfurt 1864, str. 1-19.

¹¹ Slovenski prijatelj, št. 1-3 in 12/1860; št. 1 in 2/1861; št. 4/1862; št. 10/1865.

¹² *Stimmen aus Innerösterreich* 1861-1963; Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest*, str. 141-156.

¹³ Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest*, str. 158n.

¹⁴ N. pr. pri Trdnjavi.

¹⁵ Pri DSM.

¹⁶ *Süddeutsche Post* 14.11.1869, 18.11.1869, 25.11.1869, 28.11.1869, 5.12.1869, 12.12.1869, 19.12.1869, 31.7.1870, 11.9.1870, 29.1.1871.

publicistiki in v slovenskem političnem življenju je trditev, da sta omika in razvoj možna samo na osnovi materinščine in da je za razvoj duhovnega življenja potreben v ljudskih šolah slovenski učni jezik. Duhovno življenje pa da je spet pogoj materialne blaginje in da bo brez duhovnega življenja na osnovi materinščine slovensko prebivalstvo zapadlo materialnemu hiranju. Taka razmišljanja ne zasledimo le v publicistiki, temveč jih v svojih govorih razpredajo slovenski poslanci v koroškem deželnem zboru ob raznih priložnostih, posebno radi pa še ob razpravah o deželnem proračunu, zlasti postavki o šolstvu.

Teodor Domej je opozoril na pojem "narodovanje",¹⁷ ki se je v tem času pojavil v slovenski publicistiki. Slovar slovenskega knjižnega jezika besede ne pozna več. Velja pa opozoriti še na pojem "iznarodnjenje", ki se je uporabljal zlasti pri ocenjevanju dela uradnikov, ki so podlegli asimilaciji odnosno zapadli raznarodovanju, germanizaciji. Pojem najdemo z oznako "zastarel" tudi še v SSKJ.

Slovenec je v začetku julija 1865 objavil Peticijo (prošnjo) Slovencev na državno ministrstvo¹⁸ iz leta 1861 kot svoj program, gotovo tudi zaradi pomanjkanja novega programa. V preambuli Peticije najdemo teritorialno označitev slovenskega etničnega prostora, misel, da se narodi morejo omikati samo s pomočjo jezika, "kterega jih je mati učila", in s tem povezano misel o enakopravnosti slovenščine v družbenem življenju: "slovenski državljani" naj bi od uradov dobivali slovenske dopise in njihove prošnje naj bi se reševale v slovenščini. Jezikovne zahteve so formulirane v štirih točkah: ljudske šole naj bi se osnovala "skozi in skozi na narodni podlagi", srednje in višje šole v slovenskih deželah pa preuredile po pravilu enakopravnosti slovenskega, nemškega in italijanskega jezika. Ostale tri točke so zadevale slovenščino kot uradni jezik in enakopravno ravnanje s strani uradnikov. Vprašanje združevanja Slovencev, torej določitev teritorialnega obsega lastnega naroda, je peticija zajela v obliki vprašanja: "Veliki državniški modrosti Vaše Ekselencije zaupajoči izročimo še to Vam v prevdarek: ali bi se ne dale te razkazane silne potrebe slovenskega naroda, ki je ta čas v več političnih okrajih razdeljen, dosti lažje in z manjšimi stroški državnega zaklada opraviti s tem, da bi se vse slovenske okrajine postavile pod eno najvišjo administrativno poglavarstvo." Uredništvo je to vprašanje interpretiralo na način, da naj se ustvari skupina notranje-avstrijskih dežel. V naslednjih dveh številkah lista pa je avtor - upravičeno lahko domnevamo, da je to bil Andrej Einspieler - nadrobno razložil, kako si predstavlja ureditev narodno zaokroženih upravnih enot te deželne skupine.¹⁹ Glede jezikovne enakopravnosti pred sodišči je Slovenec objavil daljši prispevek 26. avgusta 1865 in ga zaključil z apelom na novo ministrstvo: "Besed je torej že dosti, od novega ministerstva pričakujemo tedaj po vsaki ceni tudi djanj. Mi ne moremo več čakati, kajti čakamo že dobrih 17 let!"²⁰ S tem je spomnil na zahteve iz dni marčne revolucije. List je zaznal, da liberalci v marsičem nasprotujejo jezikovni enakopravnosti in je zato spregovoril o odnosu liberalizma in narodnosti ter razodel, v čem je videl pravi liberalizem in prave liberalce: "Pravi svobodnjaci morajo

¹⁷ Teodor Domej, Slovenci v 19. stoletju, str. 88.

¹⁸ Slovenec I/1865, št. 51.

¹⁹ Slovenec I/1865, št. 52 in 53.

²⁰ Slovenec I/1865, št. 65.

po tem takem udati se načelu narodnosti, poterjevati vse nasledke in glasovati, da se vpelje narodni jezik po uradnih, cerkvah in učilnicah, kajti jezik edino je sredstvo, s katerim se more narod podučevati, s katerim se moremo z narodom pečati. Vsega tega želi tudi pravi, žlahtni liberalizem. Vsemu temu nasprotujejo nekateri liberalci. Ti pa gotovo ne morejo biti pravi liberalci; ali jim je svoboda le plajšč, da skrivajo svoje druge namene, ali so le teoretiki dobri za šolo, nikoli pa ne za praktično javno življenje."²¹

Če smo prej omenili Peticijo Slovencev in razne uvodnike z značajem narodnega programa, potem velja opozoriti še na agitacijsko navodilo za realiziranje zamisli, na Politični katekizem za Slovence. Izhajal je v sedmih nadaljevanjih in je bil potem ponatisnjen odnosno izdan tudi v obliki posebne brošure.²² Ta način političnega agitacijskega dela se je potem uveljavil, saj je v naslednjih letih izšlo kar nekaj podobnih brošur, ki so bile namenjene zlasti politični mobilizaciji slovenskega prebivalstva na Koroškem.²³ Političen katekizem je obžaloval, da so bili Slovenci razdeljeni na šest deželnih zborov, in spraševal, ali je to dobro ali slabo za Slovence. Odgovor je bil seveda jasen in iz njega je izvirala zahteva po združitvi vseh Slovencev. Ponudil je rešitev, kako bi se stanju dalo odpomoči: "... vse dežele, v katerih Slovenci prebivajo, dajo se v eno deželno skupino združiti tako, da bi se po potrebi vsi poslanci imenovanih dežel snidli v enem zboru."²⁴ Glede deželnozborskih poslancev pa je rečeno, da naj bi bili pobožni in pošteni, neodvisni, zavzeti za pravi napredek "v političnih in narodnih zadevah. Pravi liberalec ni ta, ki zoper vse kriči in graja, vpije in razsaja, temuč je ta pravi liberalec, ki je že v djanju pokazal, da mu je v resnici mar za poduk, za svobodo in avtonomijo, za narodno ravnopravnost in za vpeljavo našega jezika v šolah in uradnih."²⁵ Osnovna zahteva Političnega katekizma je vsestranska federalizacija monarhije in Slovenec sklepa: "Ako se Avstrija tako popravi in uravna na zveznej ali federalističnej podlagi, dobojo narodi in dežele, cesar in države svoje pravice in Avstrija naša bode spet mogočna, večna in slavna."²⁶

Po objavi mariborskega programa²⁷ je bil ta v ospredju zanimanja celovškega Slovenca in diskusija se ni končala vse do uveljavitve narodnega načela tudi v tem listu. Številni sodelavci so se oglašali zlasti po izgubljenih vojnah in prav zaradi letih zahtevali, da se Slovenci odločno oprimejo narodnega principa kot osnovnega načela pri svoji zahtevi po združevanju. Mariborski program je zahteval, "da se kranjskemu vojvodstvu povrne zemeljna celota" in ta okrepljena vojvodina naj bi potem po pričakovanju snovalcev mariborskega programa pritegovala in "edinila" "druge slovenske kosove, in tako vsem Slovincem podpora in središče" postala.

²¹ Slovenec I/1865, št. 59.

²² Slovenec I/1865, št. 67-73.

²³ V prvi izdaji je izšel Einspielerjev Politični katekizem za Slovence 1865 pri Kleinmayrju, drugo izdajo je pripravil in izdal odbor Katoliško-konstitucionalnega društva v Celovcu leta 1873, natisnila pa DSM; Einspielerjev Političen katekizem za Slovence je 1890 "za sedanje razmere prenaredel in pomnožil" Filip Haderlap, založil pa deželnozborski poslanec Gregor Einspieler.

²⁴ Slovenec I/1865, št. 70.

²⁵ N. o. m.

²⁶ Slovenec I/1865, št. 73.

²⁷ Slovenec I/1865, št. 77.

Druga točka je zahtevala, da se "ohrani slovenskemu narodu celota, t. j. da njega potujčevanje za vselej preстане." V obrazložitvi te točke najdemo vse dotedaj znane zahteve glede enakopravnosti slovenskega jezika in zahtevo, da naj se deželni zbori uredijo po narodnostnem principu. Skupne zadeve ilirskega kraljestva in štajerskega vojvodstva, ki bi sestavljala notranjeavstrijsko skupino, naj bi urejal skupinski zbor, v katerega naj bi deželni zbori te skupine poslali svoje poslance. "Za reči pa, ki se tičejo narodnosti, snide se skupinski narodni zbor, v katerega pridejo samo poslanci deželnih zborov ali kurij dotične narodnosti." Mariborski program je začrtal le "poglavitne črte in načela" in v Slovincu je sledila obširna razprava o programu. V osmih prispevkih pod naslovom "Program slovenskih federalistov" je list najprej zavračal poročanje graške Tagespost glede mariborskega programa, potem pa utemeljeval, zakaj so se v Mariboru zbrani veljaki tako odločili. Kot je znano, se Einspieler mariborskega zasedanja zaradi svojega izpostavljenega položaja v Celovcu ni udeležil, pač pa je močno vplival na formuliranje izjave in s Slovincem potem odprl možnost obširnejše razprave. Slovenec je v teh prispevkih odločno zagovarjal federalizacijo monarhije in svaril pred nastajajočim dualizmom, govoril je o potrebi prebujanja slovenskega naroda in o izobrazbi na narodni podlagi. V svojem Vabilu na naročbo²⁸ pa je list razodel pravi vzrok, zakaj sta narodno prebujanje in "omika" slovenskega naroda napredovala le zelo počasi. Vzrok je videl v neizoblikovani socialni strukturi slovenskega prebivalstva, krog ljudi, ki so sicer bili nositelji narodne prebujanja in narodne zavesti, je bil na slovenskem etničnem področju sorazmerno maloštevilen. Srednja plast - veliki kmetje, obrtniki, uradništvo - se je nagibala zaradi večjih možnosti uveljavitve svojih gospodarskih predstav in dejansko možnega naglega socialnega napredovanja na nemško liberalno stran. Na Koroškem je ta diferenciacija dosegla vrhunec in obenem zaključek v izoblikovanju konservativnih katoliških konstitucionalnih društev na eni in demokratičnih (naprednih) društev na drugi strani v poznih šestdesetih letih in zgodnjih sedemdesetih letih 19. stoletja. Katoliška konstitucionalna društva na slovenskem etničnem področju Koroške so bila slovenska, tri demokratična (napredna) društva, ki so delovala ali pa posegala s svojim delovanjem na slovensko etnično področje (glantalsko), pa so se posluževala pri agitacijskem delu v pisni in ustni obliki redno tudi slovenščine. Zaradi veljavne volilne zakonodaje so imela demokratična društva veliko prednost in z izvoljenimi poslanci v svoji sredi tudi zagovornike v forumu, kjer se je odločalo o bodočnosti dežele. S postopnim organiziranjem članstva tudi na ekonomskem področju so društva indirektno ostajala vplivna tudi še dolgo za tem, ko dejansko niso več obstajala.

Razpravljanje, ali naj Slovenci zahtevajo zgodovinske skupine ali pa narodne, v Slovincu tudi po objavi mariborskega programa ni zamrlo. Ob konfliktih na severu in jugu monarhije so stopila ta vprašanja v ozadje in Slovencev se je polastila skrb, ali bo monarhija sploh preživela in v kakšni obliki. Jasno je bilo v tem času odklonilno stališče do Nemške zveze, s katero poročevalci Slovencev niso hoteli imeti nič skupnega.

Sredi leta 1866 se je v Slovincu oglasil k vprašanju narodne identitete Ferdo Vigele, ki je sicer pisal razna poročila za podlistek. Marca 1865 je v uvodniku "Kaj

²⁸ Slovenec I/1865, št. 98.

je narodska izreja?"²⁹ izpustil vero kot razpoznavni znak narodnosti. Menil je, da se ima "narodna izreja" tako urediti, "da postane posamezni človek pravi izgled popolnega človeka, državljana in narodskega uda". Naglašal je, da so narodna vzgoja, ustava in književnost trije oporni stebri države in zahteval je gojenje slovenske književnosti in narodne družbe. Vigele se je tozadevno možno razlikoval od Andreja Einspielerja, ki ga štejemo med tiste Slovence, ko so najožje povezovali katoliško prepričanje in narodno miselnost ter so versko komponento kazali kot razpoznavni in razlikujoči znak narodne miselnosti.³⁰ Versko liberalni A. Einspieler je v svojem Slovencu dopuščal objavo takih mnenj in to ga postavlja tudi na posebno mesto med katoliškimi politikami; v poznejšem obdobju stopnjevanega povezovanja vere in narodne zavesti takega pristopa tudi na Koroškem ni bilo več. Slovenski liberalci so postali suhe veje na narodovem deblu, ki jih je bilo treba odrezati in potem slovesno pokopati v smislu "o mrtvih samo dobro". Kot primera pa bi lahko navedli Matijo Prosekarja iz Kotmare vasi in šentjakobskega župana Kobenterja. Vera se kot bistven razpoznavni znak slovenskega prebivalstva pojavlja tudi v odločilnih trenutkih "narodovanja". Tako je Slovenec v predvolilnem času prinesel prispevek z naslovom "Narodnost in vera" svojega ljubljanskega dopisnika A. F. H.³¹ Ta je menil, da nasprotniki nimajo možnosti, če se slovensko prebivalstvo zbere okoli skupne zastave in če se drži enega načela zvesto in trdovratno. Kot načeli navaja slovensko narodnost in vero ter pravi: "Narodnost slovensko treba nam je ohraniti in hrabro braniti, kajti narod dotlej živi, dokler njegov jezik živi. Dokler si ohrani svoj jezik, ohrani si tudi svojo lastnost in kar je tudi prevažno, svojo vero." Nadalje govori o tesni povezanosti vere in narodnosti ter pravi, da naj bi se oboji posluževali istega sredstva, "kterā čarobna moč nam je vsem znana, in to je materinski jezik". Iz tega izvaja: "Ako hočemo tedaj mi Slovenci varni biti pred vsem potujčevanjem, pred zgubo naše prave vere, treba je, da jo povsod s tisto obliko obdamo, po kateri se nam bode še bolj prikupila. Potem imamo tudi lagleje delo in tudi ugodnejši vspeh pričakovati, če obe svetinji ob enem branimo; kajti vsak napad na eno bode treba tudi od druge odstraniti, ker isti napad bode obema veljal, in bode vsak moralčno primoran isti napad odvrāčati, akoravno je morebiti vnet samo za eno ali drugo." Enake misli so že prej rojile po glavi tudi Einspielerju. V Slovenskem prijatelju je zapisal: "Sveta katoliška vera je podlaga in duša slovenskega života, slovenske narodnosti."³² Ko je razlagal Slovenčev program, je misel ponovil: "Kdor slovenskemu narodu jemlje in žali katoliško vero, ta podira slovensko narodnost do tal, pravi sovražnik in morivec je slovenskemu življenju."³³ Vigele je svoj prispevek naslovil "Misli o narodnosti in - kdo draži narode?"³⁴ Uvodoma se je skliceval na Herderja, indirektno je opozoril na pomanjkljivo socialno razvejano slovenskega prebivalstva ter glede narodnosti zapisal: "... zadrževali so nas, kjer in kolikor je bilo mogoče, v narodnem razvitku in napredku. Zakovana je bila mnogo mnogo žalostnih let naša narodnost v ozke meje kmečke sobe. Mesta,

²⁹ Slovenec I/1865, št. 18.

³⁰ Teodor Domej, Slovenci v 19. stoletju, str. 89.

³¹ Slovenec III/1867, št. 2.

³² Slovenski prijatelj, 15.12.1860.

³³ Slovenec I/1865, št. 3.

³⁴ Slovenec II/1866, št. 51 in 52.

uradi, šole, celo ljudske, bile so materi Slavi zaperte." Narodnostni čut je pojmoval kot nekaj prirojenega in ne v času socializacije izoblikovanega ter upal, da bo ta prirojeni čut narodnosti v bližnji bodočnosti vse prešnil: "Pač se morebiti zdaj še veliki ljudi temu posmehuje, da se jezik kot zaščitno znamenje visoko povzdiguje, časti in krepko brani. Pa to ni tesnoserčnost! Jezik ni samo ravnoplaten ali hladen pripomoček, da človek človeka zastopi in se ž njim porazumi; timveč jezik je tako rekoč duševna obleka, ki je z bistvom pojedinca (individuuma) in naroda močno zraščena, ktera mu je jako draga, ker jo dolgo nosi; jezik je včlovečena posebnost naroda, - je 'narodnost'." Kot razpoznavni znak, skupno vez naroda je navedel poleg jezika še skupno zgodovino in literaturo. Človek sam se hoče ob spoznanju svoje slabosti kot poedinec pridružiti višji celoti, tovarišem, s katerimi ga vežeta enaka usoda, enak jezik. V temu kolektivu vidi prednosti: "Temu nasproti pa kako bogat in velik je oni, ki se vzdigne na oder, na tempelj narodne zavesti! Narodova osoda je tudi njegova osoda, narodova zgodovina, njegova prihodnjost in veliki čini - vse je tudi njegovo. Povsod, kjer se njegov narod skazuje, v cerkvah, v zbornicah, razstavbenicah, glediščih itd., sprehaja se kakor v svoji lastni." Sprašuje, ali se more narod jezika znebiti in pri tem še ostati narod. Kot ima vsak posameznik po naravi enake pravice in dolžnosti, jih ima tudi vsak narod (kot družba veliko ljudi). Prava svoboda bo zanj napočila šele, ko bo uresničena enakopravnost in "ko bodo vsi narodi dosegli in mirno vživali svoje pravice, ko si bodo ljudje raznih narodov - kot udje človeštva - prijazno v roke segali". Kot so prenehale križarske vojske in ugasnile grmade, bo nekoč prenehal tudi prepir med narodi. Navaja Herderjeve besede: "Med vsemi prevzetneži imam tistega, ki se ponaša s svojo narodnostjo, ali pa s svojim rojstvom ali plemstvom, za največega norca... Naj da vsi, kolikor premoremo, delamo svojemu narodu na čest; tudi braniti je treba svoj narod, kjer se mu dela krivica; ako pa ga kdo 'ex professo' to je po sili in nalašč hvali, to se nam dozdeva samosvoje hvalisanje brez sadu." Svoja razmišljanja zaključuje s pozivom: "Zatorej vsakemu svoje, vsaki po svoje, vsi skupaj pa v duhu človečnosti!" Glavni odliki naroda je Ferdo Vigele videl v jeziku in kulturi, ustvarjeni v njem. Narod se pozna po jeziku in ne po zgodovinskih pokrajinah. Za slovenski narod je zahteval naravno pravo, kdor mu ga krati, ta izziva nemir, ga draži.³⁵

Slovenec je pogosto prinašal poročila o gibanjih pri drugih slovanskih narodih monarhije, zlasti je zasledoval delovanje Čehov. Veliko misli je povzema po čeških listih in bil med Slovenci takorekoč propagator idej Fr. Palackega. Številni dopisniki so bili mnenja, da bo moralo priti zaradi ekonomskih potreb do izoblikovanja nekega skupnega slovanskega jezika.³⁶ Po vojnih dogodkih je videl list Avstrijo na razpotju.³⁷ Zahteval je, da se posluša glede bodoče ureditve avstrijske politike tudi slovanske narode.³⁸ Andrej Einspieler se je še veselil, da nihče ni postavljaj pod vprašaj mariborskega programa, vendar se je pri tej svoji oceni močno uračunal. Naposled je začel objavljati številne prispevke pod skupnim naslovom Naš pro-

³⁵ Janko Pleterški, Narodna in politična zavest, str. 159n.

³⁶ Slovenec

³⁷ Slovenec II/1866, št. 55; št. 65.

³⁸ Slovenec II/1866, št. 60; št. 63; št. 66.

gram po vojski.³⁹ Jedro slovenskega programa je list videl v geslu "Politična in narodna svoboda vsem posamnim ljudem pa tudi vsem narodnostim". Ponovno se je vnela razprava o narodnem programu. J(osip) V(ošnjak)⁴⁰ se je v njej odločno zavzel za slovensko deželno skupino, pridružili so se mu še drugi in ljubljanski dopisnik A. O. U.⁴¹ je menil, da naj bi postalo načelo narodnosti Slovencev vodilo pri sestavljanju političnega programa. To načelo da je v državnem interesu in vlada naj torej narodno individualnost Slovencev popolnoma ohrani in okreпча s tem, "da jo zlije v eno zemeljsko celoto". Dopisnik A.⁴² iz Kranja je menil, da domača politika ne more biti druga kot ekskluzivno slovenska. Po eni strani je pričakoval, da bo vlada le enkrat upoštevala pravične zahteve slovenskega prebivalstva, na drugi strani pa je zaupal tudi duhu časa in mogočni ideji narodnosti, ki je že čuda storila, ter zaključil: "Edina Slovenija" - te dve besedi naj bodete v vsako slovensko srce zapisani; one naj nas navdušujete h krepkemu, neutrudnemu delovanju! Edina Slovenija - to je prva pogodba, to je *conditio sine qua non* vsega našega napredka;..." Diskusijo o narodnem programu, ki bi najbolj odgovarjal slovenskim potrebam in ki se je zaključila naposled z jasno odločitvijo za narodni princip, moramo gledati tudi s pozicij splošnega demokratičnega razvoja. Narodna zavest uvodničarjev in dopisnikov Slovenca je rojevala tudi druge zahteve, ki niso bile specifično slovenske, temveč jih uvrščamo v sklop splošnih demokratičnih zahtev. Tako ob koncu dolgotrajne razprave najdemo tudi zahtevo po splošni volilni pravici in po demokratizaciji tiskovnega zakona; uvodničar ni brez vzroka menil, da bo slovenski narodnostni program najlažje uveljaviti s pravičnim volilnim redom. Glede možnosti spremembe obstoječega volilnega reda pa si ni delal nobenih iluzij in je vedel, da bi ga bilo možno uveljaviti v smislu zaokrožnih nacionalnih volilnih okrajev in drugih zahtev samo na osnovi oktroaja, torej s pomočjo neposrednega posega vladarja. Glede funkcije političnega programa si je bil na jasnem: "Vrh vsega najpotrebnejši je pa to, da čim prej svoj skupni program dogovorimo. Narod brez programa je ladja brez kompasa, je vojska brez bojnega načrta. Najboljše moči nič ne opravijo, če ne delujejo složno v isto smer. Zatorej, domorodci, premišlujte, prevdarajte in popravljajte dozdanje nasvete, pišite in pomenkujte se o njih. Več oči več vidi! Ne bodimo lahkomišljeni in površni. Politiški program ni kar si bodi; temveč jedro je in os vsakega narodnega mišljenja!"⁴³ Slovenski narodni program na osnovi narodnega načela je bil že izdiskutiran in Slovenec v naslednjih številkah ni objavil več nobenega bistvenega in novega diskusijskega prispevka. Tudi Andrej Einspieler je takorekoč tiho klonil in za nekaj časa odstopil od svoje zamisli o notranjeavstrijski deželni skupini. Naslov rubrike "Dežele notranje-avstrijske" je zamenjal brez posebnega opozorila v rubriko z naslovom "Slovenske dežele".⁴⁴ List je dal v naslednjih tednih in mesecih popolnoma v službo izbojevanja čimboljših rezultatov na deželnozbornih

³⁹ Slovenec II/1866, št. 73-79 in št. 81 (praktično pa sodijo sem vsi Slovenčevi uvodniki od št. 73-90, čeprav niso objavljeni pod navedenim skupnim naslovom).

⁴⁰ Slovenec II/1866, št. 76.

⁴¹ Slovenec II/1866, št. 79.

⁴² Slovenec II/1866, št. 87.

⁴³ Slovenec II/1866, št. 88.

⁴⁴ Slovenec II/1866, št. 96.

volitvah v kronovinah s slovenskim prebivalstvom. Slovenec je razvil močno agitacijo in se dosledno zavzemal za to, da Slovenci volijo v deželne zборе osebe, ki so se jasno opredelile za slovenski politični program na narodnem načelu.⁴⁵

Nezavednost in narodna brezbriznost delov slovenskega prebivalstva sta bili hudi oviri za doseg pozitivnega volilnega rezultata. Ob načrtnem delovanju nasprotnih političnih sil se je med slovenskim prebivalstvom krepilo število tistih, ki niso verovali v uspeh slovenskega narodnega gibanja ali pa so mu nasprotovali. Volilni red in volilna geometrija sta tem političnim nasprotnikom zelo olajšala delo. Slovenec se je skušal do tega dela slovenskega prebivalstva opredeliti in je objavil v več nadaljevanjih obširnejši prispevek pod naslovom "Kaj so nemškutarji naši res hvale vredni?!"⁴⁶ Avtor se je podpisal kar kot "Antinemškutar" in se označil kot dober "Avstrijan" in kristjan. Članek lahko označimo tudi kot neke vrste antitezo slovenske narodne identitete. "Antinemškutar" uvodoma pravi, da Slovenci niso izvzeti v nobenem zakonu, ki narodom monarhije zagotavlja enakopravnost in da imajo s tem popolno pravico do narodne enakopravnosti; sprašuje se, kaj se dejansko dogaja: "Od ene strani nas stiskajo Nemci, od druge Italjani, od tretje Madjari in vrh vsega tega nagajajo nam še v sredi med nami nezvesti odpadniki naši... nemškutarji in lahoni,....". Na primeru ravnanja tržiških "lieder-taflerjev" kritizira tiste Slovence cilindraše, ki sanjajo, da sta nemščina in kultura sinomima in se tako držijo "vladajoče kulture". Glede na socialni značaj pretežne večine slovenskega prebivalstva ugotavlja, da znanje tujega tudi najizobraženejšega jezika človeka samo po sebi ne stori omikanega, in nemški kmet, ki se v šoli ali sam ni posebej izobrazil, je, čeprav mu nemščina gladko teče, ravno tako zabit in neveden kot slovenski. Ugovarja argumentu maloštevilčnosti slovenskega naroda in svoje upe gradi na velik slovanski narod; ko si bo ta nekoč priboril književno enotnost, bo tudi Slovincem kot majhni vejici slovanskega naroda zažarela zarja lepe bodočnosti. Pri takih okoliščinah da bi šli Slovenci v past tistim ljudem, "ki bi nas radi zdaj ponemčili in zatrli v imenu nemške kulture, kar nas njihovi predniki v imenu sv. vere nekdanj ponemčiti in zatreti niso mogli?!" Glede zahteve po slovenskem uradnem jeziku pa "Antinemškutar" pove, da je slovenski jezik "vsaj toliko že omikan, kakor so bili nemščina, madjarščina in hrvaščina takrat omikane, ko so se namesto mrtve latinščine v uradnije vpeljale". Slovenščina ima svojo pravico po božji, naravni in cesarski postavi - zato ima svojo pravico tudi na vseh oblikah šol-, njeni nasprotniki pa da jo odklanjajo iz grde lenobe, dobičkarije, zanikrnosti in nemške prevzetnosti, v čemer posnemajo Dežmanovega Anžeta. Nasprotnikom očita, da hočejo propad Avstrije in da so hegemonisti vsak na svojem področju ter da so krivi vsega gospodarskega stanja, Slovani pa da hočejo obstanek monarhije in njeno federalistično ureditev, ker hočejo z njo uresničiti narodno enakopravnost.

⁴⁵ Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965, str. 203-211; Janko Pleterški, *Narodna in politična zavest*, str. 129-204.

⁴⁶ *Slovenec* II/1866, št. 91 in 92, št. 97-100.

Jože PIRJEVEC

VPLIV SLOVENSKO-ITALIJANSKIH ODNOSOV NA IDENTITETO SLOVENCEV V ITALIJI

Leta 1774 je padovanski profesor Alberto Fortis izdal knjigo, "Potovanje v Dalmacijo", ki je kmalu postala evropski bestseller: to pa v prvi vrsti zato, ker je njen avtor na vzhodni jadranski obali odkril nepokvarjene, od civilizacije še nedotaknjene Morlake - tako podobne Rousseaujevim "dobrim divjakom" - in s tem v marsičem zadostil okusu svoje intelektualne publike. Morlaki, kakor je Fortis imenoval slovansko prebivalstvo iz notranjih predelov Dalmacije, so bili v njegovem opisu, zaradi svojih visokih moralnih kreposti, obenem pa izvirne prostodušnosti, podobni Indijancem, s katerimi se je srečal Kristof Kolumb ob odkritju Amerike, ali pacifiškim otočanom, ki jih je pravkar srečeval na svojih potovanjih kapitan Cook. Poleg tega pa so gojili epsko poezijo na moč podobno Homerjevi, kar jim je dajalo, v času ko je Macpherson odkrival Ossianove pesmi, še poseben čar in vzbujalo pri ljudeh, kot so bili Herder, Goethe ali Merimée, radostno vznemirjenje tistega, ki mu je dano, da se sooča z živo antiko. Mit Slovana - dobrega divjaka - ki se je razširil po vsej Evropi in seveda še posebej v jadranskem primorju, od Devina do Boke Kotorske, ni imel sicer dolgega življenja, zapustil pa je pri marsikaterem Italijanu še v našem stoletju, pridih obžalovanja nad zlatim časom, ko med gospodo in ljudstvom ni bilo konfliktov ne sporov, saj je vsakdo dobro vedel, kje je njegovo mesto v družbi. To velja v prvi vrsti za Slovence, ki so veljali za klasičen primer "nezgodovinskega naroda", in o katerih daje še Diego De Castro v svoji monumentalni knjigi "Tržaško vprašanje", objavljeni leta 1981, naslednjo oznako: "Gre za pohleven, kmečki, delavni narod, ki tudi z antropološkega vidika pripada drugačni rasi kot Hrvati." V opombi pa De Castro utemeljuje skoraj rasno distanco, s katero je italijanski vladajoči sloj gledal na slovensko rajo: "Slovenci, ki imajo sivo-plave lase, sivo-modre oči, so brahipropi, mesocefali ali brahicefali, so srednje-nizke postave, pripadajo veji baltske rase."¹

Ti Slovani - oziroma sc'avi - kot so jim rekli v dialektu, so svoje podrejeno mesto v družbi zares dolgo dokaj pohlevno sprejemali, čeprav je v poznem 18. in v prvi polovici 19. stoletja prišlo tudi med njimi do socialnega razslojevanja, kar je pomenilo, da v Trstu in Gorici ljudje slovenskega rodu niso bili več samo okoliški kmetje ali rokodelci, temveč da se je tu oblikoval srednji sloj, sestavljen iz duhovnikov, trgovcev in uradnikov, ki se je vedno bolj zavedal svojega nacionalnega dostojanstva in vsaj potencialnih pravic. Prvi primer zavestnega hotenja poudariti v javnosti svojo narodnostno pripadnost, je mogoče zaslediti v nastopu škofa Bartolomeja Legata, ki je leta 1835 ob prihodu na prestol cesarja Ferdinanda I. vodil tržaško delegacijo in je nagovoril vladarja in njegovo ženo tudi v slovenščini. Cesa-

¹ Diego De Castro, La questione di Trieste, knj. I, Lint, Trst, 1981, str. 12.

rica Maria Anna Savojska pa ga je grobo prekinila, in ga povabila, naj govori v njej razumljivem jeziku. Konflikt med oblastjo in Slovenci glede uporabe njihovega materinega jezika v javnosti, ki ga napoveduje ta epizoda, je v naslednjih desetletjih vse do danes odločilno oblikoval identiteto Slovencev v Primorju, za katero je značilna uporniška trma v zaščiti svojih pravic, obenem pa zadrega, ali skoraj občutek krivde zaradi kršenja ustaljenega reda in iskanje opravičila za svojo drznost. Leta 1848, ko so se v Trstu Slovenci prvič kulturno in politično organizirali in začeli objavljati tudi svoj list "Slavjanski rodoljub", so nastopili z veliko, skoraj naivno zagnanostjo in povsem jasno povedali, da predstavljajo skupaj s Hrvati dve tretjini vsega primorskega prebivalstva ter zato zahtevali vrsto nacionalnih in političnih svoboščin. Premagovanje manjvrednostnega občutka, deklarativno samozavest, obenem pa tudi prve težave, do katerih je prišlo že na samem začetku pri poskusu uveljavljanja narodnostnih pravic, je mogoče opaziti na primer v naslednjem pismu, objavljenem junija 1849 v "Slavjanskem rodoljubu" pod naslovom "Enakopravnost za Slovence": "Svojemu prijatelju, ki mi je 12. p.m. po slovensko pisal, sim po slovensko odgovoril. Imel sim mu poslati 4 zl., katere sim pismu perložil. Ker nisem hotel materniga jezika zatajiti, in se slovenšine, hvala Bogu! več ne sramujem - se je ne sramujem, ker vidim, da iz vseh evropejskih narodov, so le samo Slovenci, kateri naj več čast od vseh drugih zaslužijo, ki so per povsodni prekuciji sami svojimu svitlimu cesarju zvesti ostali - in zato, ker sim hotel skazat, da se mojga materniga jezika nikoli ne sramujem, kakor so nas Nemci vajali, de bi ga zatajovali - sim tudi napis (Adresse) po slovensko storil. Kaj mislite, kakšen greh je to bil? - Ves plašen je zvečer moj služni me prosil: naj več ne storim napisa po slovensko, zakaj pravi, poštni vradnik ni po nobeni ceni hotel pisma vzet, rekoč da po nemško, laško, francuzko, angleško - al v katerem koli jeziku se vam polube - se smejo napisi storiti, pa v slovenskim ne; "kdo? je neki", perstavil, "bo to bral, bo to razumel?"

Moj vbogi služni ima dobro čertert ure hoda od pošte domu, začne taj prosit, ponižno prosit, da bi mu tega pota ne bilo treba storiti, in mili vradnik se vsmili; vzame pismo, mu da vzpričavni izpis (Aufgabs-Recepisse), pa mu tudi perporoči, da več ne pride s napisi v slavjanskim jeziku.

Ali je to naša nam zagotovljena enakopravnost? Slovenc, kateri hoče kakšno pismo po pošti odpraviti, more tedaj Nemca, Laha, Francoza ali Angleža poprositi, da mu napis stori, sicer njegovega pisma na pošti ne vzamejo, in ne pošilajo. Al je to prav? Al mora to volja našiga mladiga svitliga Cesarja biti - tistega Cesarja, kteriga vsi Slovenci iskreno ljubijo, za kteriga z veseljem v boj za njegovo pravdo hitijo, ino po jezer se jih poklati pustijo. To ne more biti! Zato bo slavjansko društvo v Trstu prosilo, da se vsim poštnim vradnikom naroči, in zapove, tudi pisma ne li s nemškim, talijanskim, francozkim in angleškim, temuč tudi s slavjanskim napisam brez zgovora in spotikleja prejemati in pošilati."²

Prepričanje, da bo mogoče v kratkem času uveljaviti slovensko narodnostno identiteto v etnično mešanem Primorju, ki ga izraža to pismo, je val dogodkov prav kmalu odplaval tako zaradi poudarjenega centralizma, s katerim je dunajska vlada odgovorila na revolucionarno vrenje po zavrtnju madžarske vstaje, kakor zaradi reak-

² Slavjanski Rodoljub, št. 4, 1849, str. 19.

cije, do katere je prišlo v gospodujočih krogih v vseh tistih središčih, kjer sta se srečevala slovenski in italijanski element. Italijani so namreč na zahtevo Slovencev in Hrvatov po politični enakopravnosti odgovorili nadvse odklonilno in pri tem v kratkem času tudi spremenili svoj odnos do njih: v njihovi zavesti so se "dobri divjaki" čez noč spremenili v "hudobne divjake", v barbare, v nevarne prišleke, ki nimajo na jadranski obali kaj iskati in kaj zahtevati. Taka odklonilna in omaleževalna politika, ki jo je mogoče zaznati že v revolucionarni dobi, se je povsem uveljavila po letu 1860/61, ko je v bil cesar Franc Jožef prisiljen k ustavnim reformam, ki so oživile strankarski pa tudi nacionalni boj znotraj monarhije. Ker so si v posameznih deželah in mestih zaradi kurialnega volilnega sistema, ki je močno privilegiral premožnejše sloje, v vsem obalnem pasu Italijani zlahka zagotovili večino v občinskih oziroma deželnih skupščinah, ni Slovincem preostalo drugega, kot da vztrajajo v svojih zahtevah in se uveljavijo vsaj na tistih področjih, na katere lokalne oblasti niso imele vpliva: v trgovini, v poklicnem življenju, v državni upravi. V tem smislu so v zadnjih desetletjih 19. stoletja naredili tudi velike korake naprej, vedno v prepričanju, da živijo v pravni državi, katere sestavni del so. Najbolj značilen simbol tega napore pa tudi zaupanja v možnost postopnega izboljšanja svojega položaja znotraj habsburške monarhije, je morda mogočni Narodni dom, ki ga je po načrtih arhitekta Maksa Fabianija zgradilo društvo Edinost v samem središču Trsta leta 1905. Gre za prvo polivalentno kulturno središče v vsej Evropi, ki je prav zaradi te svoje funkcije pravzaprav nekakšno mesto v mestu: oaza slovenske besede in kulture sredi sovražnega okolja. Očitno gre obenem tudi za nadvse zgovoren izziv iredentistično-judovskemu Trstu z njegovo specifično civilizacijsko in ideološko uravnanostjo, ki brez dvoma ni bila provincialna, kljub temu pa skoraj v vseh svojih legah nadvse netolerantna do slovenske stvarnosti. Uporniška gesta, ki so si jo Slovenci privoščili z zgraditvijo Narodnega doma, s katero so očitno hoteli poudariti svojo narodno identiteto, ki temelji tako na ekonomski uspešnosti kot na kulturni samobitnosti, je seveda predpostavljala dobo politične stabilnosti in demokratične rasti. Prav tega pa je v naslednjih letih s krizo habsburške monarhije, izbruhom prve svetovne vojne, propadom Avstro-Ogerske, in končno z italijansko vojaško zasedbo povsem zmanjkalo: ni čudno, da je bil Narodni dom, komaj petnajst let po svoji otvoritvi, že junija 1920 v plamenih.

Po propadu Habsburške monarhije, katerega posledica je bila najprej vojaška zasedba, pozneje pa priključitev Primorske Italiji, so se Slovenci v obalnem pasu znašli v položaju, ki je bil nadvse kritičen. Bili so priključeni mladi, zmagoviti državi, ki je vsa kipela od nacionalne retorike, a tudi notranjih socialnih nasprotij in že a priori ni imela nikakršnega posluha za "allogene" ali "alloglotte", kakor so učeno rekli "drugorodcem". Italija je prihajala v naše kraje z vso nadutostjo predvojnega iredentizma, s kulturtraegersko miselnostjo svoje "dvatisočetne civilizacije", obenem pa tudi s pohlepom svoje birokracije in brezobzirno življenjskostjo svojih plebejskih množic. Za Slovence, navajene na habsburško stvarnost, ki jim sicer ni bila naklonjena, je pa vendar slonela na pravilih pravne države, je srečanje z nasiljem, anarhijo in korupcijo italijanskega sveta pomenil psihološki sok, ki ni bil manjši od tistega ob srečanju njihovih rojakov onkraj meje s srbsko-levantinskim svetom. V tem smislu je nadvse zgovoren članek, podpisan s psevdonomom A. Budni (Andrej Budal?) in objavljen v "Goriški straži" 12. junija 1920, ki spretno posnema Mark Avrellov govor Rimljanom iz Shakespearove tragedije "Julij Cezar":

“Dolžim državo, da duši svobodo. Ne dolžim laške države, ta je država svobode. Dolžim državo, da zapira šole in zavira samostojen kulturni razvoj mladega, kvišku stremečega naroda. Naj nihče ne misli, da mislim laško državo; ta je država dvatisočletne kulture. Dolžim državo, da skuša v novih, po krivici zasedenih pokrajinah doseči isti visoki odstotek analfabetov, kakor ga je sama vsekdar imela. To ni laška država; vsemu svetu je znano, da nima laška država niti enega analfabeta. Dolžim državo, da širi v zasedenih pokrajinah ves oni nered, ki se je z njim od svojega postanka do danes odlikovala pred vsemi drugimi državami. Razume se, da ne namigujem na laško državo; ta je država vzornega notranjega reda. Dolžim državo, da tira zasedene pokrajine v ono črno bedo, ki je od pamtiveka njena klavrna dediščina. Seveda ne dolžim tega Italije; Italija je vendar dežela vseh bogastev, občega blagostanja in splošne zadovoljnosti. Dolžim državo, pred Bogom in pred ljudmi, da se dan na dan, uro na uro, hip na hip vedoma norčuje iz vsega, kar je človeku najsvetejše in najdražje na svetu: iz narodnega prepričanja, osebne svobode in vesti. Dolžim državo, da vrši vsa ta zlodejstva s cinično hladnokrvnostjo, čeprav je nedavno videla strašen polom več držav, ki so hodile isto pot. Dolžim državo - pa ne laško - da namerava izvršiti samomor. Dolžim državo. Pa kaj bi jo dolžil? Vrag jo vzemi, rajši danes kakor jutri!”³

Občutek, da se jim dogaja krivica, ker jim mednarodna skupnost ni dala možnosti, da bi se s plebiscitom odločili o svoji državni pripadnosti, še bolj pa sovražna politika novih oblasti, je z ene strani podkrepil trmo Slovencev v obrambi svoje identitete, z druge pa vzbudil med njimi - kot reakcijo na brezizhodne razmere - težnjo k političnemu ekstremizmu, kakršne do sedaj še niso poznali. Zanimivo je, da se je že na začetku dvajsetih let med delavskimi pa tudi kmečkimi sloji močno uveljavila komunistična ideologija, ki je izvirala delno iz tradicionalne zagledanosti primorskega prebivalstva v “matjuško Rusijo”, delno iz prepričanja, da je mogoče neznosne povojne razmere spremeniti samo z revolucionarnim nasiljem. Prepričanje, da v odnosu z Italijo, predvsem seveda s fašistično Italijo ne gre drugače, se je po začetni iluziji, da bo možno z oblastmi najti nek “modus vivendi”, zakoreninilo tudi med meščanskimi in malomeščanskimi sloji in se proti koncu dvajsetih let razraslo v tigrovsko gibanje. Na takšen odgovor, na kakršnega s strani pohlevnih Slovencev psihološko niso bili pripravljeni, so italijanski oblastniki, retorji in oblikovalci javnega mnenja odgovorili s stopnjevano nacionalistično ihto, ki je pogosto zadobivala kar rasistične poteze, na katere smo že opozorili. Pri tem je značilno, da niso več poudarjali samo nebogljenosti slovenske kulture v primerjavi z italijansko, temveč so začeli zagovarjati zatiranje slovenskega jezika, sklicujoč se na njegovo neblagolastnost, in v slovenskem človeku odkrivali fizične poteze, ki naj bi že same po sebi dokazovale njegovo manjvrednost, nagnjenje k nasilju in nevarnost. V tem smislu je zgovorno pisanje lista “Il Popolo di Trieste” ob prvem tržaškem procesu pred posebnim sodiščem za zaščito države septembra 1930. V poročilih tržaškega časopisa je mogoče na primer zaslediti tudi takšne oznake poglavitnih obtožencev: Milošev obraz “kaže bistvene poteze njegove amoralnosti: štrleče ličnice, močna brada, majhne oči, nemirne, ostre”. Franc Marušič naj bi z druge strani kazal na obrazu čudno igro zločinskih in ženskih potez: nizko čelo,

³ Goriška straža, 12. 6. 1920.

črni in skrbno počesani lasje, majhen in okrogel obraz, ki ga obvladuje srep pogled. Skratka, obtoženci so "kopica zločincev, glave, kot bi jih stesal s sekiro, nenormalni obrazi, poševne oči, pravi kmetje, nepomembne figure na zunanji pogled". "Zares predstavljajo skupino zavoženih ljudi in niso samo grdi zaradi svoje perverzne normalnosti, temveč tudi fizično grdi, skoraj zaradi opozorilne volje Boga, ki jih je hotel ločiti od ostale človeške družbe".⁴

Leit-motiv barbarske nevarnosti in fizične neprivlačnosti slovenskega človeka se v italijanski publicistiki od tridesetih let dalje vleče globoko v naš čas. Najdemo ga ne samo v časopisih - spomnimo se recimo na satirično prilogo tržaškega lista "Il Piccolo", "La cittadella", v kateri je dolgo nastopal prototip slovenskega kmetavzarja, imenovan Mirko Drek - temveč tudi v elitnih literarnih tekstih. Poglejmo na primer, kako pisatelj Quarantotti Gambini opisuje svoje doživljanje partizanske osvoboditve Trsta maja 1945: "Ti kmečki Slovenci - in to lahko rečem, ker jih imam prvič nekaj stotin pred očmi: vsi so enako majhni in koščeni, umazano plavalasi in mršavi: če jih primerjaš s Tržačani, ki so visoki in ognjeviti, je videti, kot da se niso rodili tu blizu, temveč da prihajajo iz povsem drugih krajev..."⁵

Naivno bi bilo reči, da ta zaničevalni in zasmehovani odnos, ki je istovetil Slovence z rovtarskimi heloti, v slednjih ni pustil nikakršnega sledu. Obrambna miselnost, ki jo je povzročal psihološki pritisk, kateremu so bili izpostavljeni, prihaja do izraza celo v trenutku največjega triumfa: v tem smislu je nadvse zgovorna fotografija, s povorke zmage, ki je bila posneta na začetku maja 1945 na Velikem trgu v Trstu: v prvi vrsti tega mogočnega sprevoda korakajo tri ali štiri dekleta, ki jih zaradi njihove privlačnosti in postavnosti ni mogoče spregledati: pač tih odgovor vsem tistim italijanskim nacionalistom, ki so trdili, da imajo slovenske ženske krive noge in so se tega posluževali v politično-psihološke namene. Kot vemo iz ustnega pričevanja, jim je uspelo leta 1945 v Gorici razbiti slovensko manifestacijo, v kateri je bilo mnogo žensk, šele takrat, ko so začeli vpiti: "Gambe storte! Gambe storte!"⁶

Dejstvo, da se je po osvoboditvi, po prihodu Anglo-Američanov in po vrnitvi Italije v naše kraje nacionalni boj nadaljeval v bistvu z istimi metodami, z isto leksiko in skoraj enakim pritiskom kot v času fašistične strahovlade, je seveda že okrepilo tradicionalne poteze duševno in materialno osiromašenih primorskih Slovencev - trmasto vztrajanje v svoji identiteti, toda tudi nagnjenje k zapiranju v svoj krog in pogosto pristopanje k političnemu ekstremizmu, ki je s svojimi odrešilnimi obljubami napovedoval korenito preobrazbo razmer, obenem pa zagotavljal znotraj deklarativno internacionalistične KP občutek varnosti in enakopravnosti. Tako se je moglo zgoditi, da so leta 1948, ko je prišlo do razkola med Titom in Stalinom, številni Slovenci stopili na stran slednjega in iz trdne vere v proletarsko solidarnost pretrgali celo svoje vezi z matično domovino. Očitno je bila travma, ki so jo doživeli v času fašizma, ko so bili potisnjeni v geto zaničevane manjšine, premočna, da bi mogli sprejeti novi geto, v katerega je skušal Stalin pahnuti KPJ znot-

⁴ Roberto Cannalire, *Il Processo 1-5 settembre 1930 a Trieste nelle sentenze e nei resoconti della stampa*, Diplomska naloga, Trst, 1983, str. 178-180.

⁵ Marija Pirjevec, Na pretoku dveh kultur, *Študije in eseji*, ZIT, Trst, 1992, str. 65.

⁶ Pričevanje: Saša Vuga

raj mednarodnega komunističnega gibanja, pri čemer se niso zavedali, da se rešujejo v brezperspektivno in sektaško miselnost. Skratka, šoka, ki so ga Slovenci doživeli v času fašizma in še pred njim, ko je bil njihova nacionalna individualnost, njihov jezik, ki je kot pravi Heidegger "hiša biti", kriminaliziran kot zločinsko dejanje, zamejci niso nikoli povsem preboleli. Še vedno, pa čeprav podzavestno, imajo občutek, da je govoriti po slovensko v javnosti prepovedano, kot da bi šlo za kaznivo ali nečedno dejanje, in zaradi tega stalno iščejo takšno ali drugačno zaklonišče, v katerem se ne bodo čutili ogrožene. Ta prvinski občutek krivde pa še povečuje spomin na poboje Italijanov, ki sta jih organizirali JA in OZNA maja 1945 in za katere seveda določena italijanska publicistika krivi Slovence vseprek, češ da so se omadeževali z genocidnim dejanjem. Kar zadeva to globoko bivanjsko nelagodje med Slovenci raznih ideoloških taborov ni razlik, kot priča izjava mladega skavta, ki se je nedavno udeležil papeževe maše v Postojni in se pri tem spominjal podobnega dogodka v rojstnem mestu: "Vzdušje je tu evforično", je dejal, "drugačno kot pred štirimi leti v Trstu, kjer smo se skoraj bali govoriti slovensko".⁷ Še bolj zgovorna pa je odločitev številnih primorskih Slovencev, da se strnejo okoli Stranke komunistične prenove, tega političnega dinosavra v današnji italijanski stvarnosti, in da še vedno, ob partizanskih in nacionalnih praznikih, razobešajo rdečo ali jugoslovansko zastavo s peterokrako zvezdo, navezujoč se na dokončno pokopano stvarnost, ki jim je v preteklosti v boju za ohranitev lastnega jaza dosti pomenila. Usodni premiki, do katerih je prišlo vzhodno od Trsta proti koncu osemdesetih in na začetku devetdesetih let, so pač podrli neko pomembno - bodisi sovjetsko bodisi jugoslovansko - psihološko oporo, ki je marsikomu pomagala živeti in preživeti v ohranjanju lastne identitete, tako da se mora v samobrambi danes oklepati preživelih in neperspektivnih ideologij in simbolov. Ta zagledanost v preteklost, ta zaprtost v lastni imaginarni svet, to zapečkarstvo - ki mutatis mutandis ni značilna samo za slovenske Tržačane, temveč tudi za italijanske - ta nezmožnost sprejemanja izzivov, ki jih prinaša dinamična sodobnost, je pač ceha, ki jo moramo zamejci plačevati svoji pogosto tako travmatični zgodovinski izkušnji.

⁷ Primorski dnevnik, 19. 5. 1996.

Boris M. GOMBAČ

RAST IN RAZVOJ DVEH NACIONALNIH IDENTITET V VEČNARODNOSTNEM TRSTU (1848-1975)

Domišljavo bi bilo če bi verjeli, da se v muzejih dela zgodovina tudi za jutrišnji dan, vendar je bilo po vsej verjetnosti - srečanje med Metternichom in Guizotom na stopnišču British Museuma v Londonu - pravzaprav zgodovinsko le v njuni ugotovitvi, da je čas neminovno povozil obdobje, ki sta mu dajala pečat nekaj desetletji. Njuno politično balzamiranje, v tem muzeju vseh muzejev je, čeprav v različnih dimenzijah, pomenil konec dotakratnemu absolutističnemu evropskemu prepričanju o božji ureditvi starega kontinenta. In zgledalo je, da bo res tako.

Leto 1848 je postalo prelomnica v evropski zgodovini, na katero se še danes nenehno sklicujemo, ko gre za definiranje novega vala nastajajočih držav, ki so svojo osnovo iskala v nacionalnem čustvovanju množic. Ob vsem tem, ali pa celo pred nacionalnim, ne gre pozabiti na bistveni razredni revolucionarni naboj teh revoluciji, ki je bil gibal za vse kasnejše dogodke, ki so pretresli Evropo ob koncu 50-ih let prejšnjega stoletja. Izredna hitrost s katero se je to množično gibanje razširilo od Pariza do Dunaja in od Berlina do Rima je govorila o tem, da so bili *socialni vzroki* dosti bolj pomembni kot večdesetletne zarote in programi demokratov in liberalov ter njihovih nacionalnih čutenj. Zato ne gre prezreti, da so revolucije, ki so izbruhnile na več koncih presenetile tako sovražnike absolutizma, kot njegove podpornike. Da je bil ta sadež gnil so pričali pasivnost, disfatizem in naveščenost odvečnost s katerimi so vladajoče dinastije opazovale dogodke, ki so bili po svoji enostavnosti tako zaprepaščujoči in učinkoviti. Dviganje barikad v ozkih ulicah evropskih metropol, obkolitev kraljeve palače, v vetru plapolajoče razvite trobojnice, proklamacija začasnih vlad in zahteve po ustavni ureditvi so neminovno odštevali čas režimom, ki niso bili sposobni ustaviti pauperizacije in brezizhodnosti obrtniških, delavskih in kmečkih slojev.¹

Marsikdaj je strah pred temi socialnimi tektonskimi spremembami prisilil vladajoče, da so zaigrali na karto obujenega nacionalizma, kot je bil v to prisiljen Pijemontski suveren in sardinjski kralj Carlo Alberto, ki se je silom prilik identificiral z vlogo zedinjitelja vseh italijanov, da bi tako izigral republikance in demokrate, ki so mu v drugi polovici 19. st. postali še kako nevarni. Cavourjeva gesla kot: "L'ora suprema per la monarchia e suonata" ali "L'Italia fara da se" so le prikrivala bistvo omajnega ugleda monarha in njegovih nezadovoljnih elit, ki so potlačili ljudsko gibanje, ki je zahtevalo socialne in nacionalne spremembe.²

¹ Storia d'Italia, E.Ragionieri, La storia politica e sociale, Torino 1979.

² G. Negrelli, Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nell'autonomismo della Trieste asburgica, Del Bianco 1978, str. 31.

Potem, ko je svoji usodi zapustil Cattanea v Milanu in Manina v Benetkah se je ta neodločni Savojec postavil na čelo gibanju, ki je po poti preračunljivih integracij raznih italijanskih kraljestev ter s socialno podreditvijo brezpravnih slojev, hotel razširiti lastno dinastično moč. Po integrativnih plebiscitih v Piacenzi, Parmi, Modeni in Reggio (8. in 29. 5.) in zmagovitem izrekanju v Milanu (8. 6. 48) so v tem Regno Alta Italia zavlada razmere, ki so bile zelo značilne za Savojsko kraljestvo, kar je marsikoga v Lombardiji navajalo, da si je ob novem sardinjskem žandarju in novi obdavčitvi spet zaželel Radetzkyja in to še pred Kustoco.

Idealne predstave o zedinjenju Italije, ki naj bi jo vodili Piemontezci so se zaradi nastalih razmer po premirju spet preselile k Mazziniju, ki je v Benetkah iskal obrat v demokratični in republikanski zedinjeni Italiji. Sledili so mu tudi mnogi *intelektualci*, ki so ob nacionalni iskali še socialno odrešitev podrejenih slojev od Sicilije do Benetk, kar se je ob zmagi reakcije časovno prenašalo v naslednja desetletja. Med nje lahko prištejemo nedvomno tudi furlana Francesca Dall' Ongaro in benečana Pacifica Valussija in Gustava Modeno, ki so nekaj let prej sodelovali v tržaški kulturno-politični reviji La Favilla, ki je neprekinjeno izhajala od leta 1836 do 1846. Berilo je v Metternichovem času pomenilo pravi užitek na področju literarnih in političnih branj, ki so Trst neposredno povezoval z Evropo, še več, prav na straneh te revije je bila italijanski javnosti v rubriki "Studi sugli Slavi" predstavljena stvarnost slovenskih in hrvaških sosedov. Vse to dogajanje dokazuje, da se naroda nista spoznala šele v prelomnem letu 1848 in da sta se že prej izoblikovali dve ravni stikov. Lokalna je bila osredotočena na razmere, ki so izhajale iz tradicije neposredne soseščine in bile karakterizirane od pretiranega paternalizma italijanskega meščana do okoliškega Slovence. Druga splošna raven, pa se je zlasti z uveljavljanjem preporodnih idej pri Italijanah in Slovencih, usmerjala k reševanju temeljnih izhodišč narodnega prebujenja.

Odnos do severnih narodov, predvsem do Slovencev in njihovega teritorija, je bil od samega začetka ena od temeljnih sestavin italijanskega zedinjevalnega gibanja. Tako Balkanski, kot Apeninski polotok sta bila v omenjenem času last dveh velikih multinacionalnih imperijev, ki sta bila ob koncu 40-ih let prejšnjega stoletja že dokajšnja anahronističnost v tedanji Evropi. Slovenci so v predmarčnem času sodili še v sklop t.i. narodno neidentificiranih narodov, ki so jih Italijani (kot še dolgo potem) imenovali s skupnim imenom Slavi.³ Njih je tudi od renesanse dalje spremljala zavest o slavni preteklosti Italije in ta ideja se je najtesneje vezala na opredelitev nacionalnega ozemlja po pravilu, da so meje držav hkrati meje narodov. Zahtevali so torej narodno državo in strateške meje - meje, ki bi potekale po alpskih vrhovih in po razvodjih.

Že prvi pobudniki italijanskega zedinjenja t.i. Karbonarji, so v programu imenovanem Patto d'Ausonia, predlagali mejo, ki bi tekla po Julijcih in prek Snežnika do Boke. Stvari niso bile prav jasne niti leta 1848, ko je marsikdo zahteval še Nico in Savojo in ko je savojska dinastija komunicirala v glavnem v francoščini, misleč na nova ozemlja kot na "terra di conquista". V teh načrtih piemontskega (sardinjskega) generalštaba so se nepričakovano znašli tudi slovenski teritorij in bodoča soseščina je naenkrat postala interesno vprašljiva. Rodila se je obmejna problematika in

³ B. M. Gombač, Slovenija-Italija. Od preziranja do priznanja, Ljubljana 1996, str. 29-30.

nastal je problem "vsesplošne razmejitve nacionalnih ozemelj", kot proces, ki se je razvijal vzporedno z razvojem evropskih političnih razmer.⁴

Slovinci, ki so živeli v okviru habsburške monarhije in so svoj nacionalni program iz leta 1848 umeščali zaenkrat še v avstrijski državni okvir, so znotraj nekaterih intelektualnih elit gledali že daleč naprej. Proces razširjanja zamisli o Zedinjeni Sloveniji med vse družbene sloje do ravni samega političnega konsenza je bil takorekoč le še vprašanje časa.

Oba naroda sta se leta 1848 v nekaterih izsekih razmišljajoče družbe znašla opremljena vsak s svojim nacionalnim programom. Problem teritorialne razmejitve, ki je bil nezavedno vpet v italijanski nacionalni program, nezavedno zato, ker so Italijani ignorirali obstoj Slovencev in etnično mejo na Soči, se je kot pereče vprašanje artikuliral šele v naslednjih desetletjih. V odnosih med narodoma so se že v tem času sprožili asimilacijski procesi, ki so ireverzibilno vplivali na potujčevanje Slovencev v velikih urbanih središčih. Proces asimilacije, ki je bil v začetku stranski učinek gravitiranja agrarnega prebivalstva v mesta, je pozneje postajal vse bolj načrten, še posebej v Trstu v drugi polovici XIX stoletja. Mesto, ki je v Avstriji imelo poseben status in poseben statut je že postalo gravitacijsko središče širšega in ožjega zaledja in katalizator gospodarskega in demografskega vzpona vsega avstrijskega Primorja. O tem so govorile vse uradne statistike in to je potrjevalo tudi Czoernigovo orientacijsko ljudsko štetje iz leta 1846.

Staro patrijsko mestno jedro se je vse več utapljalo v na novo zarisanem mestnem tlorisu "terezijskega središča", ki je raslo ob njem in mimo njega in podiralo ustaljena in stoletja trajajoča nacionalna in socialna razmerja aglomerata 3000 ljudi, kolikor je Trst štel prebivalstva pred ediktom Karla VI iz leta 1719. V poldrugem stoletju je Trst iz ribiško solinarskega naselja postal pomembno veliko središče, okno v svet velikega kontinentalnega imperija, ki je štel nekaj desetih milijonov prebivalstva. Živahna trgovina prej in razvejana industrijska dejavnost kasneje sta bili podstat za nastanek močnega meščanskega sloja in velikih bogastev. Bogateli so vsi: na novo naseljeni Judje, Nemci, Slovenci, Italijani, patriciji in navadni meščani, Grki, Srbi, Črnogorci, Dalmatinci in Armenci. K temu stanju sta svoje prispevala še dograditev Južne železnice do Trsta leta 1857 ter odprtje Sueškega prekopa leta 1869. Leta 1850 je tržaška občina štela že 117.000 prebivalcev. Med vsemi temi doseljenci je v začetku v procesu stapljanja prevladovala dokajšnja jezikovna in nacionalna strpnost. Ob benečanščini, kot "lingua franca" sta bila v široki uporabi še slovenščina, kot jezik okolice in nemščina kot jezik uprave.⁵

Leto 1848 je pomenilo konec neki patriarhalni dobrovoljnosti, ki so jo tržaški Italijani namenjali tržaškim Slovincem. Politični program "Zedinjene Slovenije" in Kozlerjev liberalni koncept o pripadnosti slovenskega Primorja zalednemu Slovenskemu kraljestvu v okviru Avstrije, so bili za tisto stran italijanskega zedinjevalnega gibanja, ki se ni menila za pravice drugih narodov, zelo neljuba ovira, ki jo je bilo

⁴ I. Juvančič, Pojav italijanskega iredentizma in vprašanje asimilacije, Zahodno sosedstvo, Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne, Ljubljana 1996, str. 149-150.

⁵ E. Apih, La storia politica e sociale, in A. A. Trieste, Bari 1988, str. 51.

treba odstraniti.

Revolucionarno leto 1848 je tako zasejalo med Slovenci in Italijani prva semena sumničavosti in nezaupanja, ki so se imela razviti v trdožive stereotipe. Z ene strani so Italijani enačili Slovence z Avstrijci, saj so se le-ti v raznih bitkah izkazovali kot odlični avstrijski vojaki, z druge strani so bili mnogi italijanski rodoljubi zaprti na ljubljanskem gradu. Slovenci so v sosednjem narodu videli seveda le Lahe, sovražnike cesarja, boga in domovine, ampak tudi in predvsem narod, ki ogroža njihovo pravico do zedinjenja in ki že sega po njihovem teritoriju, kot so to res storili s priključitvijo Beneške Slovenije Italiji. Potem ko so znani italijanski demokrati poenotili stališča z geostrateškimi cilji sardinjskega generalštaba in priznali strateške meje na Alpah in Dinari, je slovenska previdnost postala povsem opravičljiva.

Ogroženost pred prodirajočim italijanskim nacionalizmom, ki drugim ni priznaval tistega, za kar si je sam prizadeval je postala vidna predvsem v šestdesetih letih, ki so pomenila nov moment v slovensko-italijanskih odnosih. Kot se je z ene strani dvigalo nacionalno čustvovanje Italijanov, tako je tudi politično gibanje Slovencev v Trstu že od prvih začetkov dalje bilo integralni del političnega delovanja Slovencev na splošno, saj politično delovanje tržaških Slovencev ni bilo nek osamljen primer, neka bizarnost, ki naj bi se rodila v kontaktu z mestno kulturo, pač pa del neke nove kvalitete v slovenski zgodovini, ki jo je prineslo pomladno zorenje iz leta 1848.

Detonator, ki so ga italijanske nacionalistične sile aktivirale po letu 1861 je v mnogočem pomenil začetek obračuna z drugačnimi - s tistimi torej, ki so bili neposredno krivi, da je bil Trst povsem drugačen od njihovih nacionalističnih želja. Prav zaradi te neprestane in trajajoče drugačnosti, ki je niso mogli ne zakriti ne zanikati, sta se v Trstu razvila šovinistično nasilje in apartheid nad Slovenci. Že leta 1886 je prišlo do fizičnega obračuna s slovensko govorečimi člani okoličanskega bataljona, prav zaradi uporabe jezika. Tržaška oblastniška elita je v zavetrju 10 letne brezvolilne absolutistične vladavine deželnega sveta dobila občutek, ki so ji ga potrjevali tudi na Dunaju, da je postala historična dežela s historičnim pravom in historičnim jezikom, ki je veljal v upravi, sodstvu in šolstvu. Prav v drugi polovici 19.st. je namreč pod občinsko upravo prišlo upravljanje z osnovnim šolstvom, kar je tržaški občini dalo možnost, da ni ustanovila v Trstu nikdar slovenske šole, kljub prisotnosti 60.000 Slovencev.⁶

Slovensko doseljevanje v Trst se je nadaljevalo brez prestanka in se je ravnalo po zakonitostih tržišča delovne sile. Ker je značaj mesta, ki ga je karakterizirala avtohtona slovenska okolica, določalo tudi doseljensko prebivalstvo je bilo logično pričakovati, da bo Trst postajal vse bolj in bolj slovenski, ob dejstvu, da so drugi kraji v deželi ostajali itak 100% slovenski, kar so vsako desetletje dokazovale tudi uradne avstrijske statistike in ljudska štetja, ki so se izvajala na osnovi občevalnega jezika lokalnega prebivalstva. Po zadnjem ljudskem štetju v Avstro-Ogrski leta 1910, ki tako kot druge ni bila naklonjena Slovincem, saj so jo izvajali pod kontrolo lokalnih oblasti je bilo npr. v tržaški občini od 190.913 avstrijskih državljanov, 118.959 Italijanov in 59.913 Slovencev. Gotovo je, da so se v procesu doseljevanja

⁶ V. Melik, Volitve na Slovenskem, Ljubljana 1965.

v Trst, ki je bil jako silovit predvsem v prejšnjem stoletju, mnogi, premnogi Slovenci asimilirali, kot je bil to slučaj dunajskih Čehov. Vendar iz ugotovljenih mehanizmov izhaja, da so se nanasilnim asimilacijskim procesom prve polovice 19.st., v drugi, pridružili mehanizmi nasilne asimilacije v Trstu in v njegovi neposredni okolici. Odrekanje šol v slovenščini, uradno poslovanje v italijanščini, možnost ali nemožnost vzpona po socialni lestvici in drugi mehanizmi preživetja so bili v Trstu, tako kot še marsikje drugje vzrok, da se veliko število tako avhtonih, kot priseljenih Slovencev ni obdržalo v "nacionalnem katastru". Polagoma so se ta gibanja ustavljala in asimilacija ni bila več družbeni problem Slovencev, vendar je bila storjena škoda že zelo velika in v bistvu nepopravljiva. V času, ko se je v omenjenih krajih formiralo slovensko meščanstvo in je vse bolj strmo naraščala slovenska nacionalna zavest, je bila za marsikoga (očitno za večino) italijanska nacionalna pripadnost že pridobljena dediščina, pa čeprav (kar je opazno v velikem številu slovenskih priimkov) še zdaleč ni izhajal iz italijanske nacionalne skupnosti.

Poglavitna pozicija vladajoče italijanske oligarhije je postajala vse več nedemokracičnost volilnega reda in vse večje zaprtje v samozadostnost obsoletnih formul lokalne samouprave, ki so črpale svojo moč iz nedemokracičnih postulatov statuta, ki ga je Dunaj poklonil Trstu leta 1850. Glavna področja diskriminacije so tekla tako na področju šolstva, na področju javne uprave in nespoštovanja ustavne pravice o uporabi lastnega jezika, kot na področju boja proti vsem vidnim oblikam slovenstva v gospodarstvu, politiki in kulturi. Misel o tem, da bi nekdo drug lahko prevzel štafeto politične alternance v Trstu je vladajočo oligarhijo pripeljal do paroksizma. Zato so se zatekali v iredentizem, protislovenstvo in protiaavstrijstvo ter v šovinizem in v obračun s sosedom, kar so teoretično in praktično izdelali Ruggero Timeus, Attilio Tamaro, Felice Venezian in drugi. Vprašanje jezika je torej bistveno ločevalo obe dominantni skupnosti v Trstu, le da je ena skupnost imela v rokah škarje in platno poldrugo stoletje, medtem ko se je druga lahko zanašala le na solidarnost in organiziranost v lastnih vrstah.⁷

Odnosi med Slovenci in Italijani v Trstu so propadli na predvečer somraka prve svetovne vojne, a ne po krivdi prvih. Takrat so namreč italijanski liberalnacionalci povsem odkrito podprli imperialistično politiko Kraljevine Italije, še več - tudi v domačem mestu so šli stran od sožitja in strpnosti, ter izbrali pot revanšizma in nasilne prevlade nad drugim narodom. V Trstu so prevladale teze o potrebi po dokončnem odhodu iz Avstro - Ogrske, saj naj bi bil Trst velik upnik do te države, kar je bil, če pomislimo na preferencialne tarife v tržaškem pristanišču, pravi nesmisel. Na eni strani so tržaški iredentisti nastopali s programom, ki je s svojimi agresivnimi toni napovedoval fašizem, po drugi pa so žrtvovali tržaške gospodarske interese na oltarju imperialističnih aspiracij savojske hiše, ki so se usmerjale v Podonavje, na Balkan in v osvojitvi življenjskega prostora Mare nostrum. Tržaška oligarhija naj bi tam, po novem iskala nova tržišča in nove profite. Tekmovanje z nemškimi "Drang nach Osten" je postalo imperativ, kateremu so se morali podvreči vsi drugi interesi. Trst je na predvečer prve svetovne vojne postajal bistveni člen kontroverze, ki je zajemala široka zavezništva, ki so se grupirala povsem interesno.

⁷ B. M.Gombač, Trst-Trieste.Dve imeni ena identiteta,Ljubljana-Trst, 1993.

Nova ekstremna italijanska imperialistična strategija ni več priznavala demokratičnih pravic drugih narodov do lastnega zedinjenja in do lastnih teritorijev. Po porazu neinterventistov je prevladala politika štabno pripravljene vojaške intervencije, ki naj bi omogočila okupacijo tujih ozemelj po kolonialistični logiki osvajanja. V teoriji in praksi je prevladala trda linija protofašizma, ki je v Trstu črpala svoje korenine prav iz demonizacije drugega naroda. Italijanska tržaška oligarhija je podirala vse mostove sožitja in napovedovala so se grozodejstva, ki so se potem po italijanski okupaciji, tudi zgodila.⁸

Čisto na koncu nekega obdobja, ko je Trst zasijal v vsej svoji veličini, je, tudi zaradi monopolnega položaja tržaškega dnevnika *Il Piccolo*, zgledalo, da so vsi pozabili, da so bili glavni trgovski in finančni tokovi napeljeni v Trst prav iz Avstrije in da so se le redki spraševali, kaj bo prinesel jutrišnji dan. Načrtovalci novih italiskih avantur so precenjevali vlogo Trsta, obenem pa načrtno spregledovali, da na celotnem prostoru živi še nek drug, večinski narod, ki bi z okupacijo teh pokrajin ostal brez osnovne pravice, možnosti za organizacijo v lastni državi.⁹

Z izbruhom prve svetovne vojne, s podpisom londonskega pakta in z zmago antantnih sil, so se odnosi med narodom v Trstu dokončno skazili. Potem ko so Slovenci tudi z vidnimi znaki lastne urbane prisotnosti dokazali, da je slovenska buržoazija v Trstu tako po kapitalu, kot po afirmativnosti lastne kulture, povsem enakopravna italijanski, se je na ta živahni in brsteči firmament, ki je povsem oprijemljivo konkuriral z Ljubljano za mesto slovenske prestolnice, z vso težo zrušil italijanski zmagoviti nacionalizem. Domači in uvoženi "arditi" vseh vrst so po velikem kobariškem strahu prilezli na teren osvajanja in preganjanja slovenskega prebivalstva. Od Krka do Bovca in do Postojne so po letu 1918 italijanske okupacijske oblasti obračunale z nacionalnimi elitami Slovencev in Hrvatov. Transporti so na jug Italije v verigah odvažali slovenske in hrvaške voditelje nacionalnega gibanja, škofo, duhovnike, profesorje, učitelje, gospodarstvenike in druge, ki so se že v prejšnjih časih zamerili italijanskim nacionalistom. Italijanska okupacija ni naletela na veliko odobravanje med avtohtonim prebivalstvom in mnogi so se iz Trsta in Primorske odselili in ušli pred morebitnimi posledicami. Število, ki ga je beležila ljubljanska "Pisarna za zasedena območja" so se gibala od 100 do 150.000 primorskih beguncev, ki so jih prisilili v prvi eksodus v teh krajih.¹⁰

Tisti, ki so ostali in jim je v spominu še ostal spomin po avstrijski pravni državi, so najprej spoznali vse brezpravje vojaške okupacije in njenih praznih obljub, nato italijansko liberalno vladavino in končno še italijanski fašizem. Razlike med temi sistemi niso bile bistvene, ko so obravnavali tujejezične v na novo osvojenih pokrajinah. Odnosi med narodom so padli na najnižjo možno raven in tudi demokratičnih italijanskih sil ni bilo na pretek. Avstrijski pravni red je zamenjalo brezpravje obmejnega fašizma in zagorele so slovenske šole, Narodni dom, ki ga je kot polifunkcionalni center projektiral arhitekt Max Fabiani, zagorele so slovenske tiskarne, časopisi, zadruga, banke in vse, kar bi lahko spominjalo na slovensko

⁸ G. Valdevit, *La grande guerra, Guida alla ricerca, Storia regionale contemporanea*, Udine 1979, str. 9-10.

⁹ S. Monti-Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902*, Trieste 1976.

¹⁰ L. Čermelj, *Sloveni e Croati tra le due guerre*, 1974.

ujeljavljanje v Trstu. Ob nacionalnih so se hitro kvarila tudi socialna razmerja tako v industrijskem, kot v agrarnem sektorju, kjer so se v produkcijo spet vračale obsoletne oblike fevdalnih odnosov.

Od leta 1918 do leta 1943 je italijanska oblast povsem onemogočila kakršnokoli rast tukajšnjega, pa ne le slovenskega prbivalstva. Slovenci so svoj račun plačali na področju lastnega zorenja, tržačani pa na področju lastne kolokacije v evropskih centrih gospodarstva. Kot je propadla tržaška borza, ki je še nekaj let prej diktirala ceno raznoraznim izdelkom, tako se je luščila tudi patina svetovljanstva s tržaške fasade velemesta. Zanikanje ene kulture na račun druge, zapiranje v monokulturnost tam, kjer je še pred kratkim cvetela trojezičnost in odprtost, so za Trst pomenile nepopravljivo travmo, ki je spodnesla samozavest in vero v lastne možnosti in sposobnosti.

In tako so predvsem Slovenci plačali svoj račun na področju lastnega zorenja. Režim jim je odvzel finančno osnovo, odvzel jim je pisano besedo, šole, politiko, zadruge, javni image ter intelektualno sredino.¹¹

Pri vsem tem ocenjevanju ne gre le za rekonstrukcijo takratnih dogodkov ampak za posledice, ki jih je ta vitalna skupnost utrpela na lastnem narodnem telesu do današnjih dni. Ta slovenska perspektiva v Mediteran je bila žal prezgodaj odžagana, kot najbolj propulzivna veja slovenstva v enem najbolj izpostavljenih evropskih centrih. In prav ta manko je globoko vplival na razvoj vseh Slovencev. To močno strukturirano slovensko tržaško meščanstvo, ki se je že lotilo poslov od zavarovalništva do pomorskega investicijskega delovanja, po pogromu, ni bilo več možno nadomestiti ne po množičnosti ne po kvaliteti.

Italijanski someščani se v tem razdobju res niso mogli pohvaliti s kakršnokoli opozicijo režimu. Klasične stranke od popolarov do socialistov in liberalcev so se povsem podredile fašizmu in sprejele rasno diskriminacijo, kot izvršeno dejstvo in revanša nad zgodovinskim antagonistom je bila popolna. Močna tržaška italijanska buržuazija, ki je bila ponajvečkrat židovskega izvora je leta 1938 doživela svoj dokončni zlom. Na eni strani so jo strahovito prizadeli fašistični protirasni zakoni, na drugi pa prilaščanje tržaškega kapitala s strani velikih državnih delniških družb, ki so sčasoma odvzele tržaškim lastnikom večinske deleže in jih odpeljali v Milan, Turin in Rim. Najglasnejši iredentisti in najbolj bogati tržačani so tako z lastnimi očmi spremljali lasten zaton in spoznali, kako se je zaprl krog izbir, ki so jih sprejeli pred prvo svetovno vojno. Ko je nacizem zamenjal razmajani fašizem, so se ga mnogi spet oklenili, da bi do konca potrdili lastne izbire.¹²

Trst je v času fašizma začel neustavljivo propadat. Ta proces se je nadaljeval v bistvu do današnjih dni, saj se je pomanjkanje širokega zaledja neminovno reflektiralo na tržaško gospodarstvo, ki je ostalo brez lastnih osnov razvoja. Z administrativno prepovedjo in z zanikanjem ene nacionalnosti, tudi druga ni bistveno pridobila in po luksuznih palačah, po sedežih bank, velikih zavarovalnic in svetovnih paroplovnih družbah se je začel plaziti duh provincialnosti in zamujenih priložnosti. Tudi vojna avantura, ki jo je tržaška buržuazija tako težko pričakovala, ni prinesla bistvenih novosti in vse se je po nekaj letih grozljive vojne spremenilo v

¹¹ M. Kacin Wohinz, *Gli Sloveni nella Venezia Giulia alla fine degli anni trenta*, Qualestoria 1992.

¹² S. Bon Gherardi, *La persecuzione antiebraica a Trieste (1938-1945)* Del Bianco, 1972.

opereto. Na žalost je na desetisoče ubitih in razseljenih spoznalo vso krivico nekega nelegitimnega režima, ki se je sesul v prah ob prvi resnejši preizkušnji. Beg in smrt stotisočev od ruske do slovenske fronte je zaznamoval konec režima, ki je na koncu zakockal še rapalske pridobitve in se osmešil s sobojevništvom, ko je bilo že vsega konec.

Mrzel piš nacionalizma je ponovno zavel leta 1945. Medtem ko je ponižana in prizadeta slovenska sredina v vsem Primorju zmagovito proslavljala konec vojne in doseženo etnično mejo, se je sosednja narodnostna skupnost spraševala o svoji bodočnosti in jo utemeljevala na Wilsonovi razmejitvi iz leta 1918. Vendar je bil čas sožitja že zdavnaj prekoračen in zasejana mržnja je dajala svoje rezultate, tokrat na drugi strani nacionalne barikade.¹³

Volja velikih sil se ni pokrila z željo novih protagonistov. Neka epopeja junštva in želje po enotni državi ni doživela zaželjenega epiloga. Kar je bilo velikim jasno že jeseni 1944, se je malim posvetilo šele maja 1945 in kasneje še ob pariški mirovni konferenci. Ob novih mejah, ki so spet krivično razdelile Primorje je ena nacionalna skupnost še sanjala Wilsonovo linijo, druga pa etnično mejo na Soči in Gosposvetsko polje. Nad Primorje se je spustila železna zavesa, ki je hibernirala vse želje in pobude in mesto pahnila stran od evropskih tokov. Na obeh straneh meje sta zavladala teror in režima, ki se nista prilagajala veselemu značaju ljudi in njihovi odprtosti in prijaznosti. Mase prebivalstva so hote ali pa s silo odhajale in zapuščale svoje hiše, svoj poklic svojo kulturno krajino in svoje spomine.¹⁴ Subvencionirano gospodarstvo je Trst, kot enega najlepših in najbogatejših centrov neke bivše monarhije, pahnilo na rob bede in preživetja. Oba naroda sta le s težavo ohranjala ne le svoje identitete, ampak celo svoje življenske sokove.

Mednarodni dogovori so le sankcionirali nove meje in sčasoma pogasili žarišča in denegerativne procese, ki so jih povročili vsiljena monokulturnost, nacionalizem in segregacija enega naroda nad drugim. Priznanje Slovenije v zadnjih letih in njena samostojnost dokazujeta, da se tudi zgodovinske krivice lahko zapolnijo in da so pretekle traume lahko vir novih doživetij in novih spoznanj. Na tej osnovi se tudi Trst lahko vrne na evropsko prizorišče, s tem da razume lekcijo zgodovine in kapitalizira dogodke zadnjega poldruega stoletja. Življenje v večnacionalnih soseščinah je namreč naša bodočnost, ki nam je usojena če hočemo preživet, kot mesto ali kot kontinent.

¹³ G.Valdevit, *La questione di Trieste 1941-1947*, 1986

¹⁴ C.Colummi, L.Ferrari, G.Nassisi, G.Trani, *Storia di un esodo. Istria 1945-1956*, 1980.

Božidar JEZERNIK

VERSKA PRIPADNOST IN NARODNA IDENTITETA V EKSTREMNIH RAZMERAH

Tema sledečega prispevka je vprašanje, kako, na kakšen način se je kazala verska pripadnost slovenskih internirancev v italijanskih koncentracijskih taboriščih med 2. svetovno vojno in na kakšen način je vplivala na družbeno konstrukcijo resničnosti, to je na njihovo opredeljevanje samih sebe in taboriščnega družbenega sveta. V času 2. svetovne vojne je bilo slovensko etnično ozemlje razdeljeno med tri države, od katerih je vsaka načrtovala ukinitev slovenske identitete kot take. Vprašanje človekove identitete je bilo morda najbolj problematizirano prav v koncentracijskih taboriščih, saj so bila ta zgrajena na doslednem zanikanju vseh pravil in konvencij civilnega sveta in na njih temelječih gotovosti.

Med različnimi (sekundarnimi) identitetami je tedaj pripadalo posebno poudarjeno mesto in pomen narodni identiteti, saj so bili mnogi internirani ravno zaradi izražanja svoje volje po njeni ohranitvi. Prvotni smoter italijanskih koncentracijskih taborišč za prebivalce Ljubljanske province je bila namreč "normalizacija" Slovenije, zato so nameravali vanje spraviti predvsem vidnejše organizatorje upora. Poleg njih so se okupacijskim oblastem zdeli nevarni tudi izobraženci, zato so nameravale internirati kar vse slovenske izobražence iz province. Kot je Robotti 21. julija 1942 pojasnil Grazioliju, je bil pri tem edini zadržek "in pectore" napravljen glede na katoliške dijake, da bi izločili one, za katere so pričakovali škofov namig.¹

V racijah, ki so jih italijanske okupacijske oblasti izvedle v Ljubljani in v provinci pomladi in poleti 1942, je narodni kriterij spodrinil političnega, tako da je bilo med zajetimi vedno več takih, "ki niso imeli s komunizmom nobene zveze".² Neznani pisec poročila za pisarno vaških straž na Miklošičevi ulici o dogodkih v Ljubljani zadnje dni junija 1942 je v svojem poročilu zapisal, da so italijanske oblasti pobrale "najmanj 2/3 katoliškega dijaštva in akademske mladine, ravno tako tudi izredno mnogo ostalih naših mož in fantov". Po njegovi oceni naj bi to z drugimi besedami pomenilo, da so bili internirani taki, "ki so se odlično udeleževali v boju proti komunizmu in Osvobodilni fronti, dočim so ostali na svobodi premnogi zločinski tipi in nesporni pristaši komunizma in Osvob. fronte".³

Za razliko od nemških taborišč, kjer so bili katoliški in protestantski duhovniki za nemškimi komunisti in socialnimi demokrati med prvimi žrtvami nacizma, v

¹ "Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo" in "Inštitut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS", Zločini italijanskega okupatorja v "Ljubljanski pokrajini", 1. knjiga: Internacije, Ljubljana 1946, dok. št. 88a.

² France Šeškar, Pismo g. Preglju, Kostanjevica, 14. oktobra 1942, arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

³ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 120, Situacijska poročila pisarni M7 iz raznih krajev pokrajine.

italijanskih ni bilo duhovnikov. Edina izjema v tem oziru je bil upokojeni duhovnik Filip Marješič z Iga. Bili pa so zato med tistimi, ki italijanskim okupacijskim oblastem pomagali razkrivati "krivce" in ki so pod prettno internacije mobilizirali moštvo za MVAC. Župnik Andrej Zupanc je o tem zabeležil v dnevnik na božič 1942, da mu je povedal kurat Legije smrti kaplan Andrej Sterle, da "v Št. Jerneju organizirajo Ali - Ali", tj. v belo gardo ali v internacijo. Pozneje so te enote tudi same delale čistke in predajale ujete italijanskim oblastem za interniranje. Najbolj znana akcija te vrste so bile "božične racije", izvedene v imenu Kristusa Kralja konec 1942.⁴

O tem, koliko ljudi je bilo interniranih zaradi "normalizacije" Slovenije, ni dovolj zanesljivih podatkov. Ko se je Vatikan konec 1942 zanimal, kako je z interniranjem Slovencev, je tedanji poveljnik italijanske vojske za Slovenijo in Dalmacijo napisal poročilo, v katerem je navedel, da je bilo tedaj 17.369 oseb v naslednjih taboriščih: Rab 6.577, Gonars 2.250, Monigo 1.136, Padova 3.522 in Renicci 3.884.⁵

Jasno je, da je bilo med tolikšnim številom internirancev relativno malo pripadnikov NOB. Zato so katoliški veljaki večkrat zahtevali od okupacijskih oblasti, naj izpustijo tiste, "ki jih je ta usoda doletela po nedolžnem". Višek tega prizadevanja je bila spomenica škofa Gregorija Rožmana z dne 26. septembra 1942. Škof je svoj predlog generalu Gambari utemeljeval takole: "Porabljam to priliko, da Vašo Ekscelenco ponovno zagotavljam, da so Slovenci narod, ki s samozatajevanjem prenaša svojo največjo nesrečo, ki je miren in lojalen do oblasti, ki ni prevraten, temveč zna realno presoditi nastalo situacijo in je navajen dajati cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega.

Priznavam, da so se med Slovenci pokazali izjemni pojavi, ki bi lahko spravili v dvom točnost moje iskrene karakterizacije slovenskega naroda. Nimam namena iti preko teh pojavov. Ne samo jaz, temveč ogromna večina slovenskega naroda obsoja nesrečne podvige neodgovornih elementov, ki so pod krinko narodnoosvobodilnega boja započeli teroristične akcije nad Slovenci in nad premoženjem naroda z namenom, da spravijo narod v brezupen položaj, v katerem naj bi postal žrtev komunizma..."⁶

Uspeh škofove spomenice je bil dogovor z Gambaro o ustanovitvi komisije za vračanje internirancev. Praksa je kmalu pokazala, da so bili "nedolžni" predvsem tisti ljudje "iz pobožnih družin, ki so bili vedno nasprotniki komunističnih načel in bi bili pripravljeni, da se z besedo in orožjem bore zoper komuniste" - tako je, denimo, pripisal k seznamu z imeni 41 internirancev iz Dolnjih Laz in Zapuž, ki ga je poslal 19. novembra 1942 komandi XI. a.z. ribniški dekan Viktor Demšar.⁷

Pri italijanskih oblasteh so posredovali še številni drugi duhovniki za tiste, ki so bili pokorni oblasti in nasprotni "prevratnim nazorom" ali so bili celo pripravljeni boriti se proti partizanom. Na ljubljanski škofijski ordinariat so prihajale prošnje, v katerih so prosilci zatrjevali, kako določena oseba nikakor ni prevratnik, ampak je,

⁴ Tone Ferenc, Okupatorjeve racije v Ljubljani leta 1942; Kronika 2: 183-228, Ljubljana 1981.

⁵ Milan Brezovar et al., Okupatorjevi zapori in taborišča, Ljubljana 1960, str. 49.

⁶ Franček saje, Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 498.

⁷ F. Saje, op. cit., str. 433.

nasprotno, lojalni podanik italijanske postavne oblasti. Med njimi so bile tudi takšne, kakršno je 1. januarja 1943 napisal v Gonarsu internirani Avguštin Karner: "G. škof, jaz se obračam na Vas s prošnjo, da bi bil sprejet v belo gardo, ker silno gorim od želje, da se borim z našimi fanti in možmi proti brezbožnim komunistom... Zato Vas prosim, g. dr. škof, da me pokličete iz internacije v Ljubljano, da prisežem na zvestobi beli gardi in da se poslej borim z dušo in telesom za Kristusa Kralja in za red in mir v naši Sloveniji. Garantiram Vam, g. škof, da če bom sprejet v belo gardo, bo marsikateri rdeči brezbožnik padel mrtev ali živ pravdi v roke, ker jaz gorim od želje, da se borim proti njim..."⁸

Karner je bil seveda izpuščen; prav tako je bilo npr. izpuščenih 9 taboriščnikov z Raba, za katere je prosil oddelek MVAC iz Tomačevega. Brezuspesne pa so ostale prošnje za izpust internirancev iz Preloke, čeprav so bili po navedbah župnika Jožeta Pokorna vsi "prav dobri katoličani", a očitno niso pokazali dovolj vneme za boj proti "brezbožnim komunistom".⁹

V italijanskih koncentracijskih taboriščih za razliko od nemških vera in njeno izražanje ni bila prepovedana in preganjana, temveč so jo taboriščni oblastniki celo vzpodbujali. Tako so, na primer, v Gonarsu spočetka po maši delili pakete, mladoletnikom pa so leta 1942 po prazničnih mašah dajali dodatno sadje. Taboriščni oblastniki so internirance celo na silo podili k nedeljskim mašam. V Gonarsu je npr. kapetan Macchi pomladi 1942 velikokrat z bičem v roki tekal okrog barak in podil tiste, ki niso bili pri maši. Pri tem je nastalo po taborišču "smešno tekanje", v katerem so zmagali največkrat preganjanci. Zato jih je Macchi pred mašo postrojil, nakar so morali skupno odkorakati k maši. Albin Zupančič je v svojem dnevniku¹⁰ 21. junija 1942 takole opisal nedeljsko mašo: "Res čudno to zgleda. Danes so nas kar nagnali, da moramo vsi k maši, malo čudno je to, prisiljena maša. Fajmošter je maševal, kapetan je pa vpil kot jesihar."

V Gonarsu je uprava taborišča kot dokaz svojega krščanskega humanizma naročila pri tam interniranem slikarju Nikolaju Pirnatu izdelavo kipa Madone, ki naj bi stal sredi taborišča. S tem namenom so mu prepustili v skladišču prostor za atelje in mu dovolili, da je šel nakopat ilovico izven taborišča. Pirnat je naročilo sprejel, vendar kipa nikoli ni dokončal. Delal je osnutke za spomenike Cankarju, Jakopiču in Aškercu ter napravil veliko mapo risb iz taboriščnega življenja. Ves čas je upal, da bo smel razstaviti svoja dela, in se hkrati bal, da upa zaman. Zato se je norčeval iz možnosti, da mu to ne bi uspelo: "Kaj meniš, če bi poslal svoje risbe razstaviti v Ljubljano in predlagal, da bi Grazioli odprl razstavo?... Imel bi lahko prav lep govor. - Gospoda, ta razstava vam je dokaz, da fašizem ne zanemarija kulture, tudi ne v taboriščih, kamor smo prvenstveno poslali ljudi, ki opasno motijo naše kulturno poslanstvo. Toda fašizem ni maščevalen, celo v taboriščih vsestransko - dobra beseda, ne? podpira udejstvovanje duha. S temi besedami in ugotovitvami odpiram razstavo."

Njegova bojazen je temeljila predvsem na njegovem pojmovanju vloge in

⁸ F. Saje, op. cit., str. 529.

⁹ Jože Pokorn, Pismo Škofijskemu ordinariatu v Ljubljani; Preloka, 10. marec 1943; Škofijski arhiv v Ljubljani, fascikel Okupacija, fond 2.

¹⁰ Dnevnik iz Gonarsa in Renicija 1942/43, dnevnik hrani hčerka, Alenka Mihailovski.

pomena umetnosti v času, "ko je vsa narodova čast na kocki". Umetniki bi namreč morali po njegovem mnenju brez izjeme delovati za to, da se ta čas ne poniža: "Umetnost podjarmljenega naroda, katero bi fašizem jemat v okrilje, nima za narod kakor tudi ne za človečanstvo nobene vrednosti. Tudi če slika umetnik pokrajino, ki ne predstavlja nobene druge ideje kakor umetniške, ne bo nikoli umetnine ustvaril, ker sem prepričan, da ga prav na skrivaj grize vest in mu jemlje polet."¹¹

Možnosti za opravljanje verskih obredov niso imeli le prve mesece v koncentracijskem taborišču Gonars. Nekaterim internirancem se je tedaj "duhovna oskrba" zdela "morda še bolj" nezadostna kot materialna in so večkrat sami prosili pri upravarh taborišč, da bi jim bilo na kakšen način omogočeno spolnjevati verske dolžnosti. Pripadniki Straže v viharju so zaprosili taboriščne oblasti, da bi imeli spoved. Neke sobote je res prišel v taborišče pater in hodil iz barake v barako in spovedoval. Ker je bil pater italijanski kurat, so iz taboriščne pisarne razposlali šope listkov, na katerih so bili navedeni grehi s prevodom, da bi vsak lahko povedal po italijansko, kako je grešil. Videti je bilo, da so prevedli kar na slepo italijanske vojaške predpise za izpraševanje vesti, zato so mnoga vprašanja zvenela smešno in neumestno: "Si bil požrešen? - Si v postnih dnevih užival meso? - Ali si se pregrešil z neizmernim uživanjem? - Si se vdajal pijančevanju in ponočevanju? - Si nečistoval sam s seboj ali z drugimi? - Si pozelel svojega bližnjega ženo, v mislih, v dejanju? - Si na nespodoben način občeval z ženo? - Si spolno izrabljaj živali? - Si nečistoval s svojimi otroki ali z bližnjimi sorodniki?"¹²

Ogromna večina taboriščnikov iz Ljubljanske in Reške province je bila katoliške vere, našli pa so se med njimi tudi zelo redki pripadniki drugih ver. Tako je bil na primer v Renicciju konec januarja 1943 en musliman, poleg njega pa še dva pravoslavca in protestanta. Krščanstvo je močno vplivalo na družbeno konstrukcijo stvarnosti, in to tudi pri tistih, ki so bili že vzgajani v ateističnem duhu. Še zlasti to velja za osmišljanje njihovega družbenega statusa, saj so čas internacije doživljali kot "čas naše golgote"¹³ oziroma "kalvarije našega ubogega naroda".¹⁴ Tako so na določen način tudi sami pristali na trpljenje v taborišču, toda za ceno (upanje), da bodo za svoje trpljenje nekoč poplačani: "Veliko je bilo trpljenje slovenskega ljudstva v tej grozni vojni. Z zlatimi črkami bi bilo lahko vpisano v zgodovino Slovencev, ker takega trpljenja slovenski narod še ni doživel. Lakota, pretepanja, mučenja, vse to je bilo na dnevnem redu. Stotine in stotine slovenskih žrtev vpije po maščevanju, ki bo prišlo in prineslo mir, blagostanje in zadoščenje slovenskemu narodu."¹⁵

V taboriščih so mnogi svojo usodo pripadnikov "premaganega naroda" sprejemali z vdanostjo, kot nekakšno pokoro, in še bolj vneto molili. Upali so, da bodo uslišani v svojih molitvah in spuščeni domov ter da bo božja kazen zadela krivce njihove nesreče. Savo Kamenšek si je zapisal v zvezek¹⁶ daljšo pesem neznanega

¹¹ Juž Kozak, *Lesena žlica*, Ljubljana 1947, str. 288.

¹² J. Kozak, op. cit., str. 360.

¹³ France Šušteršič, *Rab 1943*; *Borec* 10: 540-556, Ljubljana 1973, str. 552.

¹⁴ Viktor Maček, *Pisma in sporočila iz Reniccija*; arhiv Muzeja novejšje zgodovine Ljubljana, fascikel Italijanska koncentracijska taborišča.

¹⁵ Srečko Černe, *Spomini na internacijo v Trevisu in Padovi*, Ljubljana 1943; rokopis hrani avtor.

¹⁶ Rokopis hrani vdova, Ančka Kamenšek.

avtorja z naslovom Gonarška legenda, ki pripoveduje o tem, kako sta se sam bog Oče in sv. Peter podala na zemljo, "da ovčicam svojim dragim grešno vest bi izprašala". Ker sta prišla v Ljubljano ravno v času italijanskih racij, so ju zajeli in poslali skupaj z množico Slovencev v živinskih vagonih v Gonars. Tako sta lahko na svoje oči videla, da so tamkajšnji arestanti "ljublanski fanti", ki so vsi "pošteni zemljani". Svojo neprijetno zemeljsko avanturo sta sklenila po vrnitvi v nebesa:

"Tam v nebesih pa Bog vpiše
v svojo knjigo na list prazen
nič Slovenci niso krivi
ampak - one čaka kazen."

Krščanstvo je dajalo ritem njihovem vsakdanjemu življenju, v katerem so bili najpomembnejši mejniki nedelje in cerkveni prazniki. V enoličnost taboriščnega življenja mejniki niso prinesli spremembe, ki so je bili vajeni in ki so jo pričakovali. Ker so bili od doma navajeni ob nedeljah in praznikih preseliti se iz kraljestva nujnosti v kraljestvo svobode, se je primerjava med tu in zdaj in domačim življenjem najslabše iztekla prav ob nedeljah in praznikih. Žalost, ki so jo povzročala takšna razmišljanja, je po eni strani krepila hrepenenje po domu, po drugi pa je koga lahko pripeljala do pravega brezupa, saj je bilo videti vse brez smisla in izhoda. Večina nekdanjih rabskih internirancev se spominja, da je največ ljudi umrlo na božični in novoletni dan.¹⁷ Čeprav podatki iz kronike samostana Sv. Eufemije, ki jo je pisal padre Odoriko Badurina, teh navedb ne potrjujejo, iz njih vendarle lahko razberemo, da so bila občutja osamljenosti, izkoreninjenosti in vrženosti v tuji, neprijazni svet, najhujša prav te dni.

Interniranci so po svojih močeh proslavljali vse cerkvene praznike, najbolj svečano veliko noč in božič. Te so proslavljali vsi, vključno s komunisti. Pred božičem so si "sentimentalnejši" začeli postavljati jaslice, in to "domače slovenske jaslice: Marija - izgnanka, Jožef - izgnanec, božje detece - sirota brez strehe".¹⁸ Druge dni je bilo po vseh taboriščih slišati bolj ali manj glasno prerekanje in zmerjanje, bile so tatine in prerivanja. Na božični dan se je nekaterim zdelo vse povsem drugačno, kot da je okrog njih zavladal "božji mir". Marsikje je brlela svečka, slišati je bilo božične pesmi, mnogi so molili rožni venec idr. molitve. Zvečer dolgo niso mogli zaspati: zajelo jih je "božično hrepenenje". Tudi tiste, ki sicer niso bili verni, je tedaj zajelo močno religiozno obarvano čustvovanje, utemeljeno na prepričanju, da bo dobro nekoč poplačano in zlo kaznovano.

Zaradi materialnega in psihičnega pritiska, ki so mu bili izpostavljeni v taborišču, se jim je sčasoma marsikaj, kar so pred internacijo mislili o človeku in družbi, "na glavo postavilo". Zaradi velikih razlik v njihovem življenju v taborišču in pred tem pa so toliko bolj jasno opazovali, kako je bilo veliko tistega, kar je bilo nekoč samoumevna sestavina vsakdanjega življenja, dejansko del njihove identitete. Taboriščni vsakdanjik jih je s svojo drugačnostjo opozoril, da vladajo v vsakdanjem življenju zakonitosti, ki se jih ljudje ne zavedajo. Menda vsi nekdanji

¹⁷ Božidar Jezernik, *Boj za obstanek*, Ljubljana 1983, str. 196.

¹⁸ Božo Podkrajšek, *Božič v taborišču Renicci*; *Ljudski tednik* 48: 9, Trst 1946.

interniranci označujejo življenje v taborišču s sintagmo "boj za obstanek", torej izrazito materialistično. Življenje v ujetništvu je vplivalo na oblikovanje novih norm in vrednot o človeku, njegovem dostojanstvu in sreči. Resda je na istih normah in vrednotah temeljil egoizem, ki se je v taboriščih pogosto razrastle prek vsake razumne mere; toda kakor koli že je bila ta nova antropologija enostranska, je bila vendarle močen udarec za stare mite o človeku, ustvarjenem po božji podobi, o ljubezni do bližnjega itd.

Zaradi hudega pomanjkanja, zlasti hrane, so interniranci imeli priložnost spoznavati velik pomen materialne podlage človečnosti: če je siti obrnjen na vse strani, je lačni obrnjen predvsem k mizi. Zaradi pomanjkanja so po ugotovitvah pisca poročila Razmere na Rabu¹⁹ potonili "v materijalnost" in mislili predvsem na naslednji obrok. Pri tem je naraščalo prerekanje, tožarjenje in medsebojna nejevolja do prave "divjosti". To je šlo celo tako daleč, da naj bi oblikovalo v očeh stražnega osebja podobo "volčje zmaterijaliziranih Slovencev, ki bi bili tam za košček kruha in za požirek mineštre pripravljeni ubiti tovariša". Takšno ali temu podobno stanje je prevladovalo tudi v drugih taboriščih. V Gonarsu je imel npr. list Dopodomani, ki so ga izdajali interniranci, na Jurjevo 1942 v glavi zapisano naslednjo misel: "Človek je ustvarjen po božji podobi- Žival se razlikuje od njega, ker nima duha. Ali je vredno zatajiti človeško dostojanstvo radi par žlic pomij?"

Ko so začeli komunisti po posameznih taboriščih s tajno politično aktivnostjo, so si predvsem prizadevali zbuditi duha odpora. Po besedah Franca Potočnika iz njegovega neobjavljenega spominskega zapisa Naša politična in vojaška organizacija²⁰ je bil njihov smoter takle: "Hoteli smo iz neorganizirane, potrte mase stvoriti bojno linijo fanatično zavednih ljudi, ki vedo, zakaj trpe in ki se pripravljajo, da ob prvi priliki strejo kruti režim okupatorja - v kratko, da stvorimo Osvobodilno fronto!" Morda se zdi nekoliko paradokсно, če je njihovo politično delovanje izhajalo prav iz razlage, zakaj interniranci trpijo in da bodo nekoč dobili za svoje trpljenje pravično zadoščenje, saj spominja več kot očitno na krščanske nauke o tem, da bo dobrota nekoč poplačana in zlo kaznovano. Vendar - kakor kaže isti zapis - to ni bilo slučajno: "Bolj kot hrana lačnega, celo bolj kot prostost zaprtega, dvigne zatiranega človeka zavest, da trpi in se bori za pravico, za svetle ideale boljše bodočnosti svojega naroda. S spoznanjem pravice se ojekleni njegov odnos in ta jekleni odpor vnosi v izmозgano telo nesluteno telesno in duševno energijo."

Verske razmere niso bile po vseh taboriščih enake. Iz poročil nepodpisanih cerkvenih obiskovalcev posameznih taborišč je razvidno, da so bile dokajšnje razlike celo med posameznimi sektorji v istem taborišču. V gonarški beti, kjer so do novembra 1942 prevladovali delavci in pristaši OF, jih je "le malo" hodilo k maši, medtem ko jih je pod šotori game, kjer so prevladovali dijaki in študenti in so bili pristaši OF v manjšini, k maši hodila "četrtnina". V splošnem so se podeželani pogosteje udeleževali verskih obredov kakor meščani, ženske pogosteje kot moški in ostareli bolj kot mladina. Po nepodpisanem poročilu je bila konec leta

¹⁹ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, domobranski fondi, fascikel 123, mapa Poročila o razmerah v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Isto: domobranski fondi, fascikel 129, mapa Situacijska poročila.

²⁰ Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Taborišča I.

1942 v Gonarsu v tem pogledu precejšnja razlika med interniranci iz Ljubljanske in Reške province. Med slednjimi naj bi tedaj bili v veliki večini "preprosti, verni" ljudje; nasprotno naj bi bili Slovenci, ki so jih prignali tja iz Ljubljane ali iz Moniga, najsi so bili posamezniki ali družine, zvečine "prijatelji partizanov". "So pa vmes tudi naši ljudje, ki te pokore ne zaslužijo. Vendar pa so mnogi teh komunistov in partizanov precej dostopni in mehki, ostali pa napram duhovniku hladni, skoraj sovražni, med temi zlasti dekleta." Po navedenih ocenah so bile verske razmere najslabše med moškimi na Rabu. O njih je nepodpisani obiskovalec, pisec poročila o razmerah na Rabu poročal naslednje: "Tak kraj more moralno okužiti vse tiste, ki niso močno vzgojeni, zlasti mladoletno mladež od 16. leta dalje, med katero je mnogo dijakov, ki morajo tu poslušati brezverske in protiverske pogovore in najpodlejša kvantanja materialističnih razvratnežev, ki se v svojem gnevu in neugodju, ki so mu izpostavljeni tu, ne znajo premagovati."

Značilno je, da je po vseh taboriščih prej ali slej prevladalo brezversko razpoloženje. Ali kakor je poročal nepodpisani frančiškan v poročilu o svojem obisku v Padovi: interniranci niso imeli po večini "nobenega smisla za nadnaravno in so (bili) do duhovnika sovražno razpoloženi". Na Rabu je npr. nekoč Lojze Božič, sicer vernik, ko je "skoro umiral" od lakote, zavrnil obisk duhovnika z besedami: "Dajte mi kruha!"

Za versko življenje v taboriščih so pretežno skrbeli italijanski kurati. Zvečine so bili italijanski oficirji; od drugih so se razlikovali predvsem po križu, našitem na rokav. Mnogi interniranci so se odvrčali od njih že zaradi tega. Vendar so imeli tisti kurati, ki so jih ganile stiske ujetnikov, dela na pretek. Zlasti velikega spoštovanja so bili deležni tisti, ki so znali slovensko in ki so imeli "dovolj srca za nesreče slovenskih ljudi", tako da so se zanje potrudili še kako drugače kot z golim opravljanjem verskih obredov. Nekateri med njimi so svojo službo opravljali vestno, drugi bolj z levo roko. Vsekakor pa so imeli na verske razmere v posameznih taboriščih velik, morda celo odločilen vpliv. Po mnenju pisca poročila o razmerah na Rabu bi moral v taborišče tudi eden izmed treh domačih dušnih pastirjev, če zapusti faro s tisoč pet sto dušami kakšnih pet sto moških. "Ponižanje se potem ne bi tako čutilo in tudi oblastvo bi čutilo, da nima opravka s samimi grešniki. Nič ni čudnega, če so povprečneži padli med neverneže, povprečni pa se močno k njim nagnili in da so mogli vztrajati le močno versko vzgojeni farani. Tako slišiš v šotoru morda na desnici še vsak dan molitev, če so se mogli dobri farani med seboj združiti, na levi pa le preklinjanje, zabavljanje, kvantanje. Če bi bilo med temi zastraženci tudi kaj duhovnikov, bi se z vsemi postopalo in tudi bolj zanimalo zanje, predvsem bi se po njih, ki imajo edino možnost občevanja z višjim pastirjem in cerkv. stolico, tolikoboljšal splošen, materialen položaj v taboriščih, da bi bilo to znosno in človeka dostojno, kar je tudi za pravi odnos do Boga nujno. Človek namreč čuti, da tudi javno združevanje z Bogom zahteva - zlasti v katoliški državi kateksohen - nekega primarnega reda, dostojnosti in eksistomina, nikar pa da je človek tam vržen iz najlepše urejenega doma in družinskega življenja v prepuščajoče šotore, razpete na zemlji v prahu, postlane le s slamo in izpostavljene vetru in nalivom."

Večina internirancev od duhovnikov ni pričakovala samo duhovne tolažbe, "pač pa materialne pomoči, kar je nekoliko umljivo radi njihovih razmer". Pričakovali so, da jim bodo duhovniki, ki so navadno prihajali v taborišče brez strogega nad-

zorstva, prinašali cigarete, prenašali pisma in denar, poizvedovali po svojcih itd. V Gonarsu je npr. don Antonio užival velik ugled in zaupanje, ker je neprestano tekal med barakami in upravo, se ustavljal med interniranci in jim govoril o narodu, ki je suženj, a bo zmagovit, ker zna trpeti. K njemu so prihajali na spoved tudi tisti, ki niso bili verni, saj je pri spovedi sprejemal listke z naslovi svojcev in jih tudi vestno odpošiljal. Poleg tega je v okoliških vaseh organiziral zbiranje sadja za brezplačno razdeljevanje med internirance. Pirnat ga je narisal, kako kleče moli z otročičkom v naročju. Ob sliki je pripisal besede: "Beguncem daj spet priti v rojstni kraj."²¹

Na Rabu so imeli interniranci "dobrega zaščitnika" v kuratu Pucchii. Tudi ta je pridno skrbel za njihov materialni blagor: utihotapljal je v taborišče denar, posredoval dopisovanje, poizvedoval o umrlih ipd. Svojci so na njegov naslov pošiljali denar, pakete, obleko, časopisje; tudi od Rdečega križa je vedno kaj izposloval za internirance brez svojcev in doma.²²

Nasprotno pa so bili zelo nepriljubljeni tisti kurati, ki so pridigali v italijanskem jeziku, jim govorili, da so najprej fašisti in šele potem duhovniki, bili "gizdalini" ali "surovi ljudje brez srca". Od duhovnikov so namreč pričakovali, da bodo z njimi, ne z Italijani. Tako naj bi, denimo, nekdo na Rabu poleti 1942 ob pogledu na don Fernardina in internirane otroke, ki so jih vojaki s puškami vodili na kopanje v Kamporski zaliv, vzrotil: "Kaj tebe ne spremlja straža, kakor naše otroke? Si njihov, kaj, in za nje žebraš tod okoli? Fej te bodi! Če bi bila ena sama tvoja beseda resnica, bi bil na strani punta, bi vodil punt. Ne bi bil na strani teh, ki morijo, in ne bi naših otrok samo pokopaval! - Pri priči naj me ubije strela, če bom še kdaj dal en sam sold za to reč!"²³

Italijanska taborišča za prebivalce Ljubljanske province so večkrat obiskali razni visoki dostojanstveniki rimskokatoliške cerkve. Papeški nuncij Borgoncini, na primer, je obiskal vsa taborišča za Slovence v Italiji, v Gonarsu je bil celo dvakrat. Rab je obiskal škof Srebnič. Interniranci so od teh obiskov zelo veliko pričakovali. Ko je Borgoncini po končanem govoru internirancem podeljeval papeški blagoslov, je to redno povzročilo med njimi hudo nejevoljo, češ da hočejo kruha, da hočejo domov, blagoslov naj nuncij kar sam poje. Ko je delil blagoslov, je klečalo pred njim "komaj nekaj desetih glav", medtem ko so drugi "trdovratno stali".

Borgoncini je zbranim navadno povedal, da ga pošilja sveti oče, ki se posebno zanima za slovenske ujetnike; papež bi jim rad dal po njem svoj blagoslov. Pozval jih je na vdanost sveti veri, saj jim bosta molitev in vera v Boga lajšala trpljenje. Na koncu nagovora je izrazil željo, naj zapojejo kakšno Marijino pesem, ker ve, kako so te pesmi priljubljene pri Slovencih. V Gonarsu je pevski zbor ob prvem obisku 11. avgusta 1942 zapel Lepa si, lepa si. Nato so pevci zapeli V boj in za zaključek slovesnosti še Hej Slovani. Macchi je še prej naročil naročil kapom barak, da se ne bi spomnil kak komunist napraviti demonstracij. To je večino samo še bolj vznejevoljilo: "Ja hudiča kaj nas imajo še vedno za komuniste, saj so imeli vendar

²¹ Ivan Bratko, Teleskop, Ljubljana 1975, str. 54; Jože Martinčič, Beg iz Gonarsa, Ljubljana 1978, str. 85.

²² Jakob Springer, Smrt na Rabu; Dolenjski list 4-13, Novo mesto 1961, št. 8; Rafael Rabič, Rab - taborišče smrti; Zbornik Svobodne Slovenije 1970: 67-79, Buenos Aires 1969, str. 73.

²³ Milena Mohorič, Motivi z Raba, Ljubljana 1946, str. 25.

dovolj prilike, da so spoznali kaj in kako smo, da smo le navadne sestradana raja. Do fajmoštrov mi že itak ni, zdaj pa še posebno ne," je zabeležil v dnevnik Albin Zupančič.

Podobno so bili nezadovoljni s Srebrničem na Rabu, ki jih je ob slovesu podobno nagovoril in jim podelil podobice. Upali so, da jih bodo spustili domov, ko bo škof videl, v kaki bedi živijo; da se bo vsaj hrana izboljšala, ko bo škof videl, v kaki bedi živijo. Pričakovali so, da bodo oni, ki od njih zahtevajo spoštovanje oblasti, tako kot so njih učili, opozorili tudi oblastnike, da je oblast od boga. Medtem ko je škof podeljeval blagoslov, je bilo slišati jok in mrmranje. Ženske so dvigovale otročiče nad glavo in se jezile, češ "če bi imel srce, bi nam prinesel kruha, ne pa blagoslov!" Škofov obisk, ki je imel namen oživiti in poživiti vero v lačnih ljudeh, ki naj bi imeli na jeziku skoraj samo še kletev, je povzročil med njimi samo razburjenje.²⁴

Vendar je bil za internirance obisk cerkvenih dostojanstvenikov, zlasti papeževa nuncija in krškega škofa, velik dogodek, vsekakor neprimerno večji od vojaških ali civilnih obiskov, pa čeprav samega generala Robottija, ki je kot komandant Superslode obiskal Rab, ali načelnika oddelka za vojne ujetnike in internirance pri komandi Superslode generala Giglia. Pričakovali so namreč, da bodo prav obiski cerkvenih dostojanstvenikov ugodno vplivali na njihov položaj. Goreče so si želeli, da bi si nuncij temeljito ogledal celo taborišče in videl, da ni vse tako, kakor kaže na prvi pogled, s katerim ga hoče uprava taboriščna samo preslepiti. Bali so se, da ne bo videl, kako hudo jim je, ko bo videl tako (nevsakdanje) lepo urejeno taborišče. Bali so se celo zabuhlih tovarišev, češ da si bo mislil, kako lepo so rejeni. S podobnimi občutki so pričakali tudi krškega škofa in druge cerkvene obiskovalce.

Ti obiski so resda potrdili govorice o strašnem stanju v taboriščih in slabih življenjskih razmerah glede hrane, obleke, bivališč itd. Niso pa prav veliko vplivali na izboljšanje tega stanja. Nunciju je Pij XII. izročil za slovenske internirance za nakup sadja, podobice in rožnih vencev 30.000 lir. Zaradi nezadostnosti te pomoči je v imenu Vatikana kardinal Maglione prosil za posredovanje jezuitskega patra Tacchia Venturinja, ki je imel dobre zveze s fašističnimi vrhovi. Venturini je 13. februarja 1943 poročal o uspehih svojega posredovanja. Pri tem je potrdil, da je stanje nekaterih slovenskih internirancev izredno težavno. Uspelo mu je sicer izposlovati nekaj olajšav, čeprav je moral priznati, da je bilo vse skupaj bore malo in da bodo morali imeti interniranci še veliko potrpežljivosti pri prenašanju nadlog in trpljenja.²⁵

Razpoloženje velike večine internirancev je prej ali slej postalo protiitalijansko po logiki stvari same. Ti so se torej v splošnem - izjeme so bili le nekateri verniki - prej ali slej čutili pripadnike skupnosti, ki je nasprotna italijanskim stražnikom v vseh pogledih, in jih je motilo celo to, da imajo z njimi istega boga. Toda zaradi velike premoči italijanske oborožene sile se to razpoloženje ni moglo vedno javno uveljaviti. Velikokrat je bilo lažje sprejeti utvaro, da so glavni krivci njihovega gorja partizani, saj je kazalo, da jih bo italijanska vojska povsem iztrebila iz slovenskih gozdov. Tako so nekatere internirane partizane ob prihodu v taborišče njihovi

²⁴ J. Springer, *ibidem*; R. Rabič, *op. cit.*, str. 73; F. Šušteršič, Trg lakote, Ljubljana 1977, str. 137.

²⁵ Skrb za trpeče; Družina 13: 3, Ljubljana 1973.

znanci "prav napadli", češ: "Ti si kriv vsega gorja v naši vasi, da smo vsi moški v internaciji, ker si stalno izzival Italijane z orožjem."²⁶

Katoliška vera je postala problematična kot opora za ohranitev njihove slovenske identitete, ker so jo italijanske oblasti začele uporabljati kot orodje za asimilacijo. To je prišlo do izraza tudi med verskimi obredi v taboriščih, saj so bile med njimi mize, ki so služile kot oltar, pogrnjene z italijanskimi zastavami, med mašo so italijanski vojaki asistrali s trobento in stali v paradni drži z bajoneti na puškah.

Vojaški asistenti pri mašah so internirance še posebej bodli v oči. Eni so mislili, da so bili tam zato, ker so taboriščni oblastniki "nekaj pogruntali, da ni vse v redu, zato je stalno vojak z njim z "bajonet auf".²⁷ Drugi so se norčevali iz vojakov, ki sta stala ob duhovniku, češ da nadomeščata manjkajoča svetnika in izražali še drugačne pomisleke: "Poglej, kakšna komedija je to. Duhovnik v mašnem oblačilu oznanja mir na zemlji v imenu Kristusovem. Njemu ob strani pa stoje ubijalci z nasajenimi bajoneti. Zdi se mi, da vidim na bajonetih kri naših talcev in drugih, ki so jih pobili. Oznanjevalec miru in ubijalci, pa služijo istemu bogu. Da bi bila komedija še bolj zabeljena, slišiš pesmi, pa čeprav nabožne, da jih pojejo Slovenci, rojaki tistih, katerih kri se drži teh bajonetov."²⁸

Ker ni bilo mogoče pričakovati spremembe v njihovem položaju pripadnikov premaganega naroda in graditi drugačnosti od Italijanov in njihove države, ki je bila katoliška država par excellence, na katoliški veri, so mnogi raje iskali oporo drugod kot v Svetem pismu. Včasih so pridigarji skušali tudi premagati predsodke, ki so jih imeli italijanski vojaki do taboriščnikov. Neke nedelje je kurat na Rabu vojakom "kar naravnost povedal", da niso vsi ti tisoči "banditi iz gozdov", češ: "Večina je poštena, verna, pridna, pa tudi inteligentna. Mi, Italijani, smo katoličani in kulturni narod, zato pazite, kako s temi ljudmi ravnate, da ne boste jemali ugleda sebi, naši vojski in svojemu narodu."²⁹ Vendar so njegove besede imele malo vpliva na odnos stražarjev do svojih ujetnikov.

Po zapažanjih nekdanje rabske interniranke so tedaj vsi in povsod spraševali po slovenski knjigi, "kakor da jim bo prinesla odrešenje". Veliko hrepenenje po (slovenski) knjigi naj bi po njenem mnenju izražalo čisto posebno, slovensko kvaliteto, namreč, tisto hrepenenje slovenskega človeka, "ki nas je stoletja ohranilo, ki nam je vlivalo vero in nas navdajalo s pogumom, ki nas je ohranilo na tej zemlji kljub germanizaciji in italijanizaciji, ki nam je vlivalo voljo do dela in zaupanje v končno zmago."³⁰ Pri tem je šla izjemna vloga Francetu Prešernu, ki je "spisal drobceno knjigo poezij in postal velikan". Na Rabu so si njegove Poezije prepisovali, prepisi so romali iz roke v roko. Zlasti pomenljiva sta se jim zdela verza: "Manj strašna noč je v črne zemlje krili, kot so pod svetlim soncem sužnji dnovi." Sivi dnevi so bili manj sivi, bolečine in ponižanja lažja, zakaj pesnikova misel je že zdavnaj osmislila njihovo trpljenje in dala celo smrti v taborišču smisel upora. Smrt ni bila več samo izraz nemoči in popolnega obupa, postala je tudi upor zoper nečloveške

²⁶ Milan Finc, Spomini na zapore in taborišča, arhiv Pokrajinskega muzeja Ptuj, fascikel Taborišča.

²⁷ A. Zupančič, zapis z dne 21. 6. 1942.

²⁸ Alojz Maršič, Spomini na taborišča Gonars, Renicci, Flossenburg in Buchenwald, arhiv Komisije za bivše politične zapornike internirance in rtve antifašizma, str. 26.

²⁹ R. Rabič, ibidem.

³⁰ M. Mohorič, op. cit., str. 87.

razmere, v katere so bili vrženi.

Najbolj uporni so pri Prešernu našli še več: "Največ sveta otrokom sliši Slave!" Misel torej, ki je dajala še drugačno upanje, upanje na uspeh zoper nemško in italijansko velesilo, kajti Slovenci nismo sami in majhni, z nami so tudi drugi Slovani z veliko Rusijo, največjo državo na svetu. Ko je iz Gonarsa pobegnila osmerica, so se dogovorili, da bodo sporočili v taborišče, kakšna je situacija na prostosti; kot razpoznavni znak je bil dogovorjen prav navedeni verz. Ta je v njih budil občutja pripadnosti slovanstvu kot veliki sili, ki je sposobna uspešno postaviti se po robu ogromni moči sil osi. Ta občutja so bila v časih bolj ali manj brezobzirnega etnocida, ki so mu bili izpostavljeni Slovenci, eden izmed glavnih temeljev njihove zavesti o nacionalni samobitnosti.

Identite se vedno oblikujejo in potrjujejo v odnosu do Drugega. Ker katoliška vera ni mogla biti dovolj trdna opora za utrjevanje njihove ne-italijanske samozavesti, so občasno takšno iskali in našli tudi v navezovanju na posamezne predkrščanske narodne tradicije. Tako so si v Gonarsu 23. junija 1942 pri taboriščnih oblasteh izprosili dovoljenje, da so smeli kuriti kres, (s katerim so po dnevniškem zapisu Albina Zupančiča proslavili prvo obletnico, "od kar smo pod veliko in mogočno Italijo v borbi proti gigantski komunistični Rusiji"). Milan Hreščak, njihov predstavnik pri komandantu sektorja, je pregovoril Macchija, da gre za narodni običaj Slovencev brez političnega pomena. Na predvečer šentjanžvega so prišli v nevtralni prostor, kjer je tedaj že stala pripravljena velika grmada. Na oder je stopil Ante Blaj in v "zelo ognjevitem in borbenem govoru" obudil spomin na kresovanje starih Slovanov. Ozrl se je proti Krnu, izginjajočem v mrakovih, in govoril o domovini tam zadaj. Morda bi se poslušalcem ob drugi priložnosti govornikove besede zdele obrabljene fraze, toda tistega večera so se vse oči obrnile proti vzhodu. Govoril je še naprej: o kresovih, ki jih prižigajo sovražne roke, in kresovih, ki bodo to noč zagoreli po gozdovih.³¹ Za njim so nastopili še recitatorji Murnovih in Prešernovih pesmi, pevski zbor je zapel Od Urala do Triglava in svoj repertoar narodnih pesmi. Ko je bil program končan so vsi skupaj, to se pravi, približno tisoč petsto ljudi, zapeli Hej Slovani. Nato so plesali kolo, vriskali in prepevali vse po vrsti od Terzinke naprej, "kot da je že svoboda".³² Simpatizerji NOB so čutili ob vsem tem nekako demonstracijo, ki je sicer potekala brez incidentov, a je slehernega udeleženca napravila "bolj samozavestnega". Menili so, da je bilo kresovanje "prava narodna manifestacija, ki je dobila obeležje pripadnosti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda".³³ Nekaterim med njimi se je celo zdelo, da se je po taborišču tedaj razlila "rdeča svetloba", najbolj vneti pa so pred barako za ujete pripadnike Rdeče armade videli mladega vojaka, ki je od daleč opazoval kresovanje, kako se je vzravnal v pozor in nepremično držal desnico v pozdrav.³⁴

Razvoj dogajanja na svetovnih bojiščih je vedno bolj jasno kazal na obrat v vojni sreči. Ker so pričakovali, da jim bo konec vojne in poraz sil osi prinesel težko pričakovano svobodo, so se poslej toliko lažje identificirali z nosilci NOB, zmago-

³¹ J. Kozak, op. cit., str. 325.

³² Lojze Bukovac, Internacijsko taborišče Gonars in Renicci; arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Medvojni spomini, Ljubljana 1955, str. 26.

³³ J. Martinčič, Beg iz Gonarsa, str. 98.

³⁴ J. Kozak, ibidem.

valci, ne pa s poraženci. Zaradi sprememb na vojaškem in političnem prizorišču v svetu in v domovini je bilo vse manj "klerikalno" in "nacionalno" usmerjenih na eni strani in vse več pristašev NOB na drugi. Na tak razvoj je močno vplivalo tudi izpuščanje internirancev od jeseni 1942 dalje, ko so poleg najbolj oslabeledih odhajali pretežno tisti, ki so jih priporočili duhovniki in Graziolijski župani.

Delovanje aktivistov OF po taboriščih je bilo tesno povezano z "bojem proti reakciji". V času številnejših izpustov so prepričevali vračajoče se, naj se ne vključijo v belo gardo. Govorili so jim o stanju na bojiščih v Afriki in Sovjetski zvezi in o protinarodnem delovanju nekaterih duhovnikov. "Da pri tem ni manjkalo namigovanj, da se kmalu vrnemo in uredimo vse, kakor je treba, je jasno..." (Winkler 1987: 186-187)./ Organizacija OF na Rabu je izvršila marca 1943 "referendum posebne vrste". Objavili so posebno "povelje komandanta taborišča", da pojde takoj domov vsakdo, kdor se prijavi v oborožene belogardistične enote. Vse taborišče je razpravljalo o tem "razpisu", prijavilo pa se je 1,5% vseh internirancev v moškem delu taborišča. "Tako je bilo vodstvu popolnoma jasno, da je ogromna večina internirancev na strani OF, koga se je treba varovati, kdo utegne biti vohun."³⁵

Versko vprašanje je postalo politično vprašanje par excellence tudi zaradi tega, ker je duhovščina v Ljubljanski provinci na verskih čustvih ljudi skušala graditi politične cilje. V Gonarsu in kasneje v Renicciju je taboriščna OF spodbujala internirance naj bojkotirajo maše in s tem manifestirajo svojo zavest upora. Take "direktive" so po spominih Lojzeta Bukovca "v glavnem tudi pravilno razumeli in so hodili k maši le najbolj zaostali ljudje". Nasprotno naj bi se po istem viru tako imenovani zaščiteni verskih obredov "zelo vneto udeleževali".³⁶

V pridigah so jim sicer večkrat ponavljali, da je oblast od Boga: oblasti morajo biti zatorej pokorni. Pokorščina, ponižnost je sploh ena najlepših čednosti, nepokorščina pa je greh, ki terja kazen. Trpljenje v taborišču morajo sprejeti kot kazen za greh, za vse svoje grehe, še zlasti za nepokorščino. Na ta način so zbujali v vernikih močna občutja slabe vesti. Interniranci namreč niso sprejemali vere samo kot nekako globinsko (metafizično) razlago zgodovinskega dogajanja, tj. praviloma kot apologijo obstoječega stanja. Večina internirancev takšnega stališča po notranji logiki taboriščnega življenja ni mogla sprejeti in je prav nasprotno v veri iskala izhod iz stisk obstoječega stanja, tj. utopijo. Zaradi prevelike stiske so jih takšne pridige vse več in vse bolj odvrčale od cerkvenih obredov. Kajti vera za večino ni bila samo izraz nemoči, ni bila zgolj opij za ljudstvo: bila je tudi upor zoper bedo in ponižanje. Verski obred je tako prej ali slej dobil še druge dimenzije. K maši so nekateri hodili zgolj iz verskih nagnjenj, drugi iz poslušnosti itd. Precej jih je prihajalo tudi iz špekulantskih računov: "Svetohlinci pri nedeljski maši so klečeplazili pred oltarčkom in sklenjenih rok zrl v božjega služabnika, misleč, da bodo zato spuščeni domov; dokazati so hoteli, da se požvižgajo na komunizem in partizanstvo."³⁷

Vzrok za manjše zanimanje za verske obrede tedaj ni bil v tem, da bi izgubili

³⁵ Franček Drenovec et al eds., Rabski zbornik, Ljubljana 1953, str. 126.

³⁶ L. Bukovac, op. cit., str. 46.

³⁷ F. Šušteršič, Trg lakote, str. 98-99.

vero v Boga, v posmrtno življenje itd. Do verskih obredov so posta(ja)li brezbrizni, ker so bili "človečanski nauki krščanstva v strahotnem nasprotju z divjanjem fašističnih strahovalcev". Potrdilo za to je tudi dejstvo, da je zaprisego Rabske brigade opravil po verskem obredu Jože Lampret, kurat XIV. divizije. V krajšem govoru je ob tej priložnosti poudaril, da je boj slovenskega naroda za osvoboditev v najgloblji in najtesnejši zvezi s krščanskimi načeli, ki so načela bratstva, svobode in ljubezni.³⁸

Verska čustva taboriščnikov so pomembno vplivala tudi na razvoj občutij skupnosti in tovarištva, in sicer so zlasti razlike med njimi vplivale razdruževalno. Če so eni prosili pri upravah taborišč, da bi jim bilo na kakšen način omogočeno spolnjevati verske dolžnosti, so drugi so menili, da bi tudi v tem morali paziti na svoje človeško dostojanstvo. V začetku julija 1942 so morali po maši, ki je bila v sektorju alfa, obhajanci iz bete poklekniti ob žični ograji in se z obrazi dotakniti bodeče žice, da jih je duhovnik lahko obhajal z druge strani žice. Večini iz bete se je zdel ta prizor "zelo ponižujoč". Za hrbtbi obhajancev je bilo slišati godrnjanje: "Prokleti klečeplazi, da bi si vsaj popraskali nosove." O dogodku so na široko razpravljali še nekaj dni, pri čemer so prevladovali pomisleki do udeležbe verskih obredov na tak način. "Verske fanatike, ki so se pustili obhajati na tako ponižujoč način, so odkrito kritizirali. Da so napravili sramoto sebi in nam vsem, da je to narodna sramota."³⁹

Razlik, do katerih je prihajalo zaradi tega, niso bili zmogli preseči niti takrat, ko je bilo to v njihovem najboljšem interesu. Slabe življenjske razmere so povzročale, da so se taborišča sčasoma začela spreminjati v "žive grobnice". Umiranje v taboriščih je med prizadetimi vzbujalo seveda grozo in strah ter krepilo protitalijansko razpoloženje. Najbolj prišlo to do izraza, ko je stražar v Gonarsu 24. avgusta 1942 ustrelil Rudolfa Kovača, ki se je sončil za barako. Uboj je povzročil med interniranci veliko ogorčenje. V protest so priredili zbor vseh internirancev. Zbori, ki so jih pripravljali kapi, so bili kakor polži. Ko je Jože Kelbe zatrobil jugoslovanski vojaški "zbor", so se zbrali z "neverjetno naglico"; vrste so bile ravne "kakor rezila".⁴⁰ Vendar vsi niso šli na zbor. Nekateri tudi iz političnih razlogov, ker so zbor organizirali aktivisti OF. "Seveda ni bilo konca fraz o nesolidarnosti, pieteti. Celo grozili so prikrito. Ločitev je bila popolna", je zapisal avtor tipkopisa Gonars.⁴¹ Toda vsi "COF" (tj., "contra oefovci") niso bili toliko dosledni in nekateri med njimi niso bojkotirali zbora.

Za politične nazore pripadnikov in nasprotnikov OF je bilo značilno sklicevanje na narod, na slovenstvo kot nekaj neitalijanskega, celo protitalijanskega. V skladu s tem so veljali za prave Slovence politični somišljeniki, njihovi nasprotniki pa so bili "čudni Slovenci". Prav tako so oboji prišli do sklepa, da so glavni sovražniki italijanskih oblastnikov Slovenci: "Lahi mesto, da bi šli v gozdove za tolkami, so lepo po vaseh pobrali vse moške stare 14 ali več let in jih vozili na Rab, kot partizanske ujetnike. Lahom je bilo pač vseeno ali dobe Slovenca doma v hiši ali

³⁸ F. Potočnik, Koncentracijsko taborišče Rab, Koper 1975, str. 268.

³⁹ A. Maršič, op. cit., str. 38-39.

⁴⁰ L. Bukovac, op. cit., str. 28.

⁴¹ Arhiv Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, fondi Škofijske dobredelne pisarne, fascikel 129.

pa z orožjem v rokah v hribih. Zanje ni bil sovražnik številka 1 komunist, ampak Slovenec, katerega je treba iztrebiti iz zemlje, na kateri živi."⁴² Toda čeprav so nasprotniki NOB prišli v tem do istega sklepa kot njegovi pristaši, so se vključevali v oddelke MVAC in v njih "popravljali italijanske napake" pri zatiranju NOB v prepričanju, da najbolj služijo svojemu narodu, če se borijo za "narod, vero in boga proti največjemu sovražniku, komunizmu".

Čeprav sta bila bes in gnev do zatiralcev zaradi umiranja sosedov skupna vsem internirancem, so se iz istega razloga krepila tudi medsebojna nasprotja, pogojena predvsem z različnimi političnimi nazori posameznikov. Pristaši NOB so namreč dolžili za množično umiranje v taboriščih "fašistične krvnike in domače izdajalce", medtem ko so nasprotniki NOB med njimi krivdo zato pripisovali "laški vojski in komunistom". Ta nasprotja so se v mnogih primerih zaradi zunanjih vplivov v taboriščih še poglobljala, tako da je med interniranci vladala ponekod kar "vojska v malem". Zlasti "ofarji" in "belčki" so grozili drug drugemu, da bi morali ostati "za vselej v taborišču klastro globoko pod zemljo".⁴³ Uničenje političnih nasprotnikov je postala kar ena izmed glavnih točk v programih političnih organizacij v taboriščih. Medsebojne obtožbe pa tako hude, da v mnogih primerih ni bilo nikdar več mogoče mimo njih.

Navedeno etnografsko gradivo kaže na velik vpliv verske zavesti za družbeno konstrukcijo resničnosti, in tudi pri tistih, ki niso bili verni ali so ji celo nasprotovali. Prav (katoliška) vera jim je dajala okvir in temeljne elemente za osmišljanje taboriščnega sveta in dogajanja v njem. Zgodovinsko dogajanje, ki jih je zajelo v vrtinec nezaslišanih krivic in v katerem so se počutili povsem nemočni, je bilo samo po sebi za ogromno večino med njimi povsem nesmiselno. Zato so ga skušali osmisлити. To pa so zvečine počeli tako, da so dejstva spreminjali v "dejstva", ki so ponazarjala "gibalo" zgodovinskega dogajanja. Takšno "gibalo" se mnogi prepoznavali v volji in delovanju "višjih", izven človeka in njegovega sveta stoječih sil, s čimer so zgodovino pretvarjali v hierofanijo. Dejansko dogajanje so v tem procesu sproti prevajali z mitskimi kategorijami, njegove akterje pa v arhetipe (heroje ali pošasti). Zgodovina je tako posta(ja)la "metafizika" zgodovine, to se pravi, razodevanje volje in delovanja "višjih" sil in hkrati navodilo za ravnanje, zlasti odnos do tistih, v katerih so iz tega ali onega razloga prepoznali mitskega nasprotnika. Tega pa je bilo seveda reba - ne glede na narodnost - brezpogojno uničiti, da bi mogel na svetu spet zavladati red.

⁴² R. Rabič, Rab; Ameriška domovina 134: 2. Cleveland 1952.

⁴³ Karel Mauser, Ljudje pod bičem, Buenos Aires 1963, str. 200.

Dušan Nećak
Arnold Suppan
Andreas Moritsch
Vasilij Melik
Janko Prunk
Peter Vodopivec
Janez Cvirn
Franc Rozman
Igor Grdina
Matjaž Kmecl
Albina Nećak Lük
Frane Jerman
Nace Šumi
Katarina Bedina
Igor Cvetko
Janek Musek
Metka Fujs
Avguštin Malle
Feliks J. Bister
Jože Pirjevec
Boris M. Gombač
Božidar Jezernik

Ljubljana, 1997

Cat
"In der
sammt ein
in gefang
nai vnd
ten Gl

ISBN 961-6200-27-5

9 789616 200271

Anu frat

Dopolnilo k članku Feliksa J. Bistra na strani 233. Za zadnjim odstavkom se dokument v nadaljevanju glasi:

Das ist also die historische Belastung des 10. Oktober, die es nicht ermöglicht, ihn mit ruhigem Gewissen und echt patriotisch zu feiern. Man soll daher schleunigst nach einem neuen, geeigneteren Datum in der ereignisreichen Geschichte Kärntens suchen, das uns im gemeinsamen Europa nicht länger als Hinterwäldler erscheinen läßt, die alljährlich ihre Karawankengrenze beweihräuchern...

Der andere Weg, die gemeinsame Heimat endlich als KÄRNTEN und KOROSKA, sprachlich zwar verschieden, aber gleichwertig und öffentlich bezeichnen zu können, wie dies bei einer Feierstunde aufrichtiger Pastor wohl als christliche Zielvorgabe zu formulieren wagte, wird solange vom historischen Geröll verschüttet bleiben, solange wir alle zusammen die Verpflichtung zur geistigen Aufräumarbeit nicht ernst nehmen und nicht bereit sind, der alten Geschichte Kärntens einen neuen, tieferen Sinn zu geben.